

İlqar Fəhmi

Bakı tarixindən kollaj (roman)

Gənc yazar **İlqar Fəhminin** “**Bakı tarixindən kollaj**” bədii-publisistik romanı Bakı tarixinə, etnoqrafiyasına, mədəni irsinə özünəməxsus, subyektiv bir baxışı əks etdirir. Əsər fraqmentar roman üslubunda yazılıb, ilk baxışdan bir-biriylə əlaqəsi olmayan, lakin daxili bağlılığı olan fraqmentlərdən ibarətdir.

Bakı - 2007

Birinci kitab

*Mən indi öz şəhərimi yalnız yuxularda görə bilirəm.
Bəxtimdən son vaxtlar əməlli yatmaq da olmur.
Yuxusuzluq axırıma çıxacaq.*

**Gecələr göydə səni çox gəzib axtardı yuxum
Zülmətin bağrını ağ eşqi ilə yardı yuxum.**

**Gəlməyirsən yuxuma xeyli zamandır, bəlkə
Hüsnünün hədsiz olan nuru üçün dardı yuxum?**

**Gah buludlu göy olur, gah dəli, tufanlı dəniz,
Gah da qəm ətri verən laləli gülzardı yuxum.**

**Ağlayıb yalvarıram hər gecə ki, rəhm eləyib
Səni bir anlığa bəlkə mənə qaytardı yuxum.**

**Gözümə xeyli zamandır ki, görünmür, utanır
Tapa bilmir səni, qarşımda günahkardı yuxum.**

**Sən ki, getdin, o zamandan da yuxum qeyb olmuş,
Ayrılıq sanki günəşdi, əriyən qardı yuxum.**

**Vardı günlər ki, görərdi yuxuda Fəhmi səni,
Necə xoşbəxt zamanlardı, hələ vardı yuxum.**

Oxunması vacib olmayan müqəddimə

Ceyms Coys İtaliyada, Triyest şəhərində oturub Dublin haqqında romanını yazırdı, qələminin belinə minib İrlandiya paytaxtının köhnə kvartallarını, küçələrini gəzirdi, hər məhəllənin keçmişinə, tarixinə baş vururdu, hər tikilinin tarixçəsində eşələnirdi. Buna baxmayaraq uzaqdaydı öz şəhərindən. Bəlkə ona görə gəlib əsərini İtaliyada yazırdı ki, hər hansı bir predmet içəridən bir cür, kənardan isə tamam başqa cür görünür və Coys da öz Dublininə kənardan baxmaq istəyirdi.

Orxan Pamuk Amerikada – Nyu-Yorkun «Kolumbiya universiteti»ndə oturub «Qara kitab»ı yazırdı, yaratdığı obrazın cildinə girib İstanbulun köhnə məhəllələrini, dükən bazarını gəzirdi, qayığa minib Bosforda üzürdü, köhnə İstanbul əhlinin xarakterini açırdı.

Qəribə də olsa, mənə elə gəlir ki, həm adıçəkilən iki əsərin, həm də oxşar taleli, oxşar məzmunlu başqa əsərlərin uğur qazanmasına səbəb istedad faktoru ilə bərabər yazıçının öz şəhərinə bir qədər aralıdan baxa bilməsi olub və bu uzaqlıq yazıçıya öz doğma şəhərinin bir çox spesefik xüsusiyyətlərini açmaqda yardımçı olub. Hər halda, mən belə düşünürəm.

Mən Bakının göbəyində, yəni Respublika Sarayının arxasındakı evlərin birində rahatca oturub Bakı tarixi haqqında nəse yazmaq istəyirəm, amma şəhərin ortasında olsam da, özümü Bakıdan o qədər

uzaqda hiss edirəm ki, bu uzaqlığın yanında Dublinlə Triyest, İstambulla Nyu-York arasındakı məsafə insan ömrü qədər qısa, balaca görünür. Çünki bu şəhərlər arasındakı məsafə yalnız kilometrnlərlə ölçülürdüsə, mənim Bakımı məndən varlıq-yoxluq sərhəddi ayırır, yəni mən varam, Bakım isə artıq varlıq çərçivəsindən kənardadır.

Bəli, mən təsvir etmək istədiyim Bakıdan çox uzaqdayam, hərçənd ki, zaman etibarilə bizi cəmi bir neçə onillik ayırır. İyirmi-iyirmi beş il bundan əvvələcən sürünə-sürünə də olsa mənim Bakım hələ yaşayırdı, çox qocalsa da, haldan düşsə də, görkəmi çox dəyişsə də diqqətlə baxanda hiss olunurdu ki, bu, mənim Bakımdır, bu, həmin Bakıdır; həyətləri qır iyi verən, asfalt yollarının qıraqlarında sınıq limonad şüşələri parıldayan, dəniz sahillərində neft qalıqları yığılan, qağayılarının da rəngi neftdən qaralan, toz-torpağı adamın ağız-burnuna dolan, xəzrisi əldən çanta, başdan papaq qapan (bu siyahını sonsuzluğa qədər uzatmaq da olar) bizim Bakı.

Amma indi həmin Bakı yoxdur, nənəm demişkən, pişik apardı. Mənim Bakımı «Yevroremont mütəxəssisləri» fasilə vermədən, gecə-gündüz böyük həvəs və şövq ilə ütüləyirlər-əhəngləyirlər, ütüləyirlər-əhəngləyirlər və bir azdan Bakı tarixi ağappaq, hamar bir kəfənə çevriləcək ki, mənim kimi kiflənmiş köhnə bakılıları ağışuna alıb aparacaq ora, bütün gərəksiz məxluqların atıldığı yerə, yəni, o dünyaya...

Hərdən mənə elə gəlir ki, şəhərlərin də öz kainatları, o dünyaları-bu dünyaları, cənnətləri-cəhənnəmləri olur; yaranırlar, inkişaf edirlər, böyüyürlər, sonra da yavaş-yavaş tənəzzülə uğrayırlar, məhv olub gedirlər. Dünya tarixində bir çox şəhərlər olub ki, onlardan indi yalnız xarabalıqlar qalıb. Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, mənim Bakım bu saat Bərzəx aləmindədi, yəni, o dünyanın astanasındadı və sakitcə oturub cənnətə, yaxud cəhənnəmə düşəcəyi barədə dərin, monumental düşüncələrə dalıb, bu dünyada etdiyi əməlləri götür-qoy edir, günahlarına görə Allaha nə cavab verəcəyini düşünür...

Kimlərsə etiraz edib, deyə bilər ki, Bakı heç də uçulub-dağılmır, əksinə, günü-gündən böyüyür, inkişaf edir, gözəlləşir, təmizlənir və s. Yox, əzizlərim, xahiş edirəm diqqətli olun, çünki indi hamımızın gördüyü Bakı, mənim haqqında danışmaq istədiyim Bakı deyil, onun oğludur. Ümumiyyətlə, insanların ailə şəcərəsi ilə şəhərlərin taleyi arasında da oxşarlıq çoxdur və müxtəlif paralellər aparmaqçün saysız-hesabsız faktorlar var. Fərq isə mənə bircə bundan ibarətdir ki, insan ailəsində övlada adətən valideynlərin adını qoymurlar. Şəhərlərin taleyi isə başqa cürdür, övladın adı çox vaxt valideynin adıyla üst-üstə düşür, yaxud, yalnız cüzi dəyişikliyə uğrayır. Bu mənada şəhərləri rus ailələrinə bənzətmək olar, onlarda uşağa valideynin adını qoymaq praktikasını çox yayılıb, məsəlçün, İvan İvanoviç, Pyotr Petroviç və s.

İndiki Bakını da, mənə, Bakı Bakıyeviç adlandırmaq düzgün olar. Oğul Bakı hamımızın indi gördüyü şəhərdir, mən isə bu şəhərin atası, babası və ümumiyyətlə, əcdadları barədə danışmaq istəyirəm. Məni buna vadar edən isə aşağıdakı səbəblərdir. Adətən hər oğul atasından yadigar olaraq həmişə nə isə saxlayır - şəkillər, hansısa məişət predmetləri, daha nə bilim nələr. Şəxsən mənə rəhmətlik atamdan bir albom şəkil, mal sümüyündən düzəlmiş iki təsbeh, bir qutu saatsazlıq alətləri və beş dəftər fəlsəfi rübai (əlbəttə ki, bu rübailər gecə-gündüz Xəyyamı oxuyub «Staliçni» araqdan gillədən köhnə bir bakılının sayıqlamalarından başqa bir şey deyil, yoxsa indiyəcən çoxdan onları çap eləmişdim) və bir neçə başqa şey qalıb ki, hal hazırda mənə lazım olmasalar da onları az qala göz bəbəyimi kimi qoruyuram, çünki rəhmətlik atamla surətbəsürət söhbət etmək, öz dərdimi bölüşmək, məsləhət almaq, bir sözlə, öz əslimə qayıtmaq istəyəndə bu predmetlər mənə yardımçı olur, onlara toxunmaqla, əlimə götürüb diqqətlə ora-burasını nəzərdən keçirməklə elə bil, mənimlə rəhmətlik atam arasındakı keçilməz sədd əriyib itir, arada mistik bir pəncərə açılır və mən atamı, onun vasitəsiylə babamı, ümumiyyətlə, bütün əcdadlarımı açıq aydın görürəm.

Normal şəhərlər də belədir. Müasir Roma öz ata- babasından yadigar kimi müqəddəs Pyotr kilsəsini, Paris Luvr sarayını, London Biq-Beni, Milan «La-skala» operasını, Moskva «Vasili Blajennı» məbədinə, Nyu-York... Yox Nyu-York heç nəyi saxlamayıb, çünki saxlamalı bir şeyi yoxdur, əgər

olsaydı onu, atam demişkən: «qəzet eliyib soxardı gözüməzə», bu şəhərin atası-anası bilinmir, bir sözlə, Nyu-York bichala şəhərdir, Amma Bakı axı bichala şəhər deyil, onun dağ kimi ata-babası, nəslə-nəcəbəti olub. Məsəlçün, indiki Bakının atası olan mənim kinolu-teatrılı, trolleybuslu-tramvaylı, Leninli-Kirovlu Bakım bu qədər vəfasız, etibarsız deyildi. Nə qədər müasirləşsə də, yeniləşsə də, təzə mikrorayonlar, yeni qəsəbələr dünyaya gətirsə də onları şəhərin kənarındakı düzənliklərdə yerləşdirirdi, ata-babasından qalma İçərişəhəri də, köhnə məhəllələri də əzizləyirdi, bircə daşına da toxunmurdu.

Amma indiki Bakı bilmirəm kimə oxşadı, belə bifər çıxdı, nihilist oldu. Qərara gəldi ki ata-babadan ona heç nə qalmasa da olar, keçmişdən birdəfəlik əl üzüb yalnız və yalnız gələcəyə üz tutmaq lazımdır. Beləliklə, indiki müasir Bakı nihilizmi əlində bayraq edib başladı ata-babasından miras qalanları dağıtmağa, İçərişəhərin yarından çoxu sökülüb yerində yeni villalar tikildi, yuxarı və aşağı məhəllələrdəki qədim evlər, rahat həyətlər, köhnə olsa da, indikilərdən yüz dəfə etibarlı olan qədim mülklər dağıdılıb yerində kvadrat göydələnlər ucaldıldı, hər daşından babalarımızın iyi gələn imarətlərin yerində beton mutantlar, kvadrat heyvələr qaldırıldı.

Bəlkə də bu arzuolunmaz prosesin günahkarı təkcə müasir Bakı deyil, bəlkə də burda düşmənin barmağı var. Bizimlə mərd, igid, qeyrətli müsəlman babalarımızın arasında olan ruhani-mənəvi bağları qırıb bizi yaddaşsız manqurtlara çevirmək və bu yolla daha asan istismar etmək istəyən qüvvələrin təsiridir bəlkə bütün bunlar? Bəlkə məhz bu qüvvələr müasir Bakının beynini doldurublar ki, əgər inkişaf etmək, sivil bir şəhər olmaq istəyirsənsə, sən keçmişə bağlayan bağları mütləq qırıb atmalısan, gələcəyini öz keçmişinin xarabalıqları üstündə qurmalısan. Yəqin ki, məsələ məhz bu cür olub, müasir Bakı da bütün bu qüvvələrin təsiri altına düşüb, başlayıb onların dediyini canü-dildən həyata keçirməyə, yəni, ata-babasından qalma nə varsa hamısını uçurub dağıtmağa. Amma binəvə heç cür başa düşmək istəmir ki, əgər sən gələcəyini öz keçmişinin üstündə qursan, ata-babanın bütün nişanələrini dağıdıb töksən, birdəfəlik məhv etsən, daha sən o bichala Nyu-Yorkdan, Vaşinqtondan nə fərqi olacaq? Və sabah onlar kimi bichala olmadığını nəylə sübut edəcəksən?

Yazımın bu hissəsi bədii əsərdən çox müxalifət qəzetlərinin köşə yazılarına oxşasa da, başqa çıxış yolu yoxdur. İstəyirəm ki, oxucu məni Bakı tarixi barədə yazmağa vadar edən səbəbləri lap yaxşı başa düşsün.

Bəziləri deyə bilər ki, tutalım İçərişəhəri başa düşdük, bəs axı Bakının başqa yerlərindəki köhnə evlərin sökülüb yerində də təzə binaların tikilməsinin nəyi pisdirdi ki?

Belə düşünənlər əlbəttə ki yanılırlar. Əgər İçərişəhər bizim beş yüz-üç yüz il bundan əvvəlki tariximizin simvoludursa, şəhərin mərkəzində, yaxud yuxarı məhəllələrindəki həmin tikililər də yüz əlli il bundan əvvəlki Bakının yadigarlarıdır.

Qoy İçərişəhəri gəzən adam özünü on beşinci əsrdə hiss etdiyi kimi, yuxarı məhəllələrdə dolaşanlar da, özlərini on doqquzuncu əsrdə hiss etsin. Bunun kimə ziyanı var ki? Qoy tariximizin bütün dövrlərindən, hətta sovet dövründən də nəşə qalsın...

Amma bizə qulaq asan kimdi ki... Təzə Bakı öz işindədir. Yeganə gözü oxlanmış qəzəbli Təpəgöz kimi ətrafdakı hər şeyi sındırır, dağıdır, tapdalayır, xaraba qoyur. Bir sözlə müasir Bakı bu saat ata-babasının sümüklərini yeməklə məşğuldur. Ümumiyyətlə, indi yemək zamanəsidir, təzələr dişlərini itiləyib düşüblər köhnələrin canına - təzə musiqi köhnə musiqini yemək istəyir, təzə ədəbiyyat köhnə ədəbiyyatı, təzə evlər də köhnə evləri və s.

Keçən həftə bizim köhnə həyatımızın yerində ucaldılmış iyirmi mərtəbəli nəhəng göydələni görəndə mənə həqiqətən də elə gəldi ki, bu bina bizim həyatımızı yeyib və bu saat yaraşıqlı qapısından içəri keçsəm onun mədəsində, yəni, hansısa anbarında, zirzəmisində nənəmin namaz otağını, dayımın göyərçin saxladığı çardağı, babamın qır tiyanını, atamın hərdənbir dinqıldatdığı tarı və nəhayət, öz qamış çərpələnglərimi, taxta avtomatlarımı, tapançalarımı tapacağam (Əlbəttə ki, çeynənmiş, didilmiş, bir sözlə, həzm-rəbədən keçmiş vəziyyətdə).

Elə bu vaxt içimdə nə isə qaynadı, istədim ki, öz taxta avtomatlarımı götürüb çərpələngimin ipindən yapışım, səmaya qalxıb yuxarıdan mənim Bakımı udmuş bu nəhəng binaları atəşə tutum, dağıdım və onların mədəsindən çıxan qırıntıları bir yerə toplayıb öz Bakımı, mənim Bakımı təzədən yığım, ikinci həyat verim, dirildim.

Qeyri-ixtiyari təzə binaya tərəf addımladım, qapıda qarşıma çıxan əcaib geyimli, cibinin üstündə «Sekyuriti» yazılmış sarışın, göy-göz oğlan mənə yaxınlaşıb soruşdu:

– Du yus pik inqlış?

Başə düşdüm ki, məni içəri buraxmayacaq, onunçün də özümdən asılı olmayaraq ingiliscə bildiyim yeganə kəlmə dilimə gəldi, «Kis may əz» qışqırıb raqatkadan çıxan daş sürətiylə üzəşəşəğı götürüldüm. Və qaça-qaça hiss etdim ki mən öz doğma şəhərimdə yavaş-yavaş qaçqına çevrilirəm, əsl qaçqına. Hə, Bakıda yaşayan bakılı qaçqın... Ən dəhşətli isə bu idi ki bu qaçış mənim xoşuma gəlirdi, daha dəqiq desəm, ürəyim buna etiraz etsə də, ruhən özümü çox yüngül hiss edirdim, elə bil çiynimdən çox ağır yük götürülmüşdü. İndi başımıza gələnləri izah etməkçün bəhanə tapılmışdı sanki. Bəhanə isə bu idi - bütün günahlar onlardadır, şəhərimi udan məxluqlarda, onlar güclüdürlər, mənim daha əlimdən heç nə gəlmir, istəsəm də bir şey edə bilmərəm, bacarmaram, gücüm çatmaz...

**Dincəl bir az, ey hər gün özündən qaçan oğlan,
Ahıyla içindən çölünə yol açan oğlan.**

**Düşsən yağışa, tez dəyəcəksən yerə, vallah,
Kağız qanad ilə göy üzündə uçan oğlan.**

**Yanma bu qədər boş yerə, səndən günəş olmaz.
Ey şölələnib hər tərəfə nur saçan oğlan.**

**Çox başqasının qanını içən görmüşəm, ancaq
Heç görmədim öz qanını səntək içən oğlan.**

**Vaxtın çatıb artıq, daha bir gözdə məkan tut,
Dünya kimi gözdən-gözə daim köçən oğlan.**

**Sən ki, ölüsən, dəfn eyləyiblər öz içində,
Yorma özün, ey qəbri üçün yer seçən oğlan.**

**Kim Fəhmini gördü dedi: əhsən hələ sağmış
Dünyada cəhənnəm alovundan keçən oğlan.**

Təngnəfəs olub dayandım, anladım ki, müasir Bakının bu cür nihilist olmasının, öz keçmişini udmasının bir səbəbkarı da, elə mən özüməm, mənim içimdəki tamahdı. Milyonlarla dollar alıb İçərişəhərdə hansısa qədimi binanı əcnəbilərə satan məmurla, əlli min dollar alıb nənəmin namaz otağını satan mənim aramda zərrə qədər də fərq yoxdur. Fərq olsa – olsa yalnız satış obyektinin ölçüsündə və ödənişin miqdarındadır.

Bu yazdıqlarım yenə də kiməsə gülməli görünə bilər. Deyərlər ki, axı darısqal, şəraitsiz həyətlərdə, alçaq evlərdə nə var ki, onların itirilməsi sənə bu qədər təsir edib? Axı sən indi daha rahat

mənzildə yaşayırsan. Hər cür kommunal şəraitin var, hamamın-ayaqyolun evin içində, işığın-qazın normal gəlir, yağış yağanda evin dammır, qonşular gəlib ağzının içinə girmir, hər şey yaxşıdır, daha nə istəyirsən?

Belə düşünənlər bəlkə də haqlıdır. Mənim indiki şəraitim, həqiqətən də əvvəlkindən qat-qat yaxşıdır və əgər nəşə itirmişəmsə də, ondan beş dəfə artığını əldə etmişəm.

Amma məni bir sual düşündürür - babalarım, nənələrım onilliklər boyu bu darısqal, alçaq evlərdə, beş-altı mənzillik xırda həyətlərdə yaşayırdılar, ayaqyolundan tutmuş süpürgə-xəkəndazacan hər şeyləri ümumiyyəti, bişirdikləri yeməklərdən hamıya paylayardılar, söz-söhbətlərini biri-birindən gizlətməzdilər, sirr saxlamazdılar, xırda uşaqlar qonşunun evinə girəndə heç icazə də istəməzdilər, birinin qonağı çox olanda o birinin evində yatızdırardılar, xalça-palazı, pal-paltarı birgə yuyardılar, şüşəbəndlərin pərdələrini demək olar ki, heç vaxt çəkməzdilər, çünki bilirdilər ki, qonşulardan heç biri keçəndə başını qaldırıb o birinin evinə baxmaz, lakin bütün bunlara baxmayaraq, heç kim özünü narahat hiss eləməzdi, ev-eşiyindən, şəraitsizliyindən şikayətlənməzdi, daha artığına nail olmaqçün dəridən-qabıqdan çıxmazdı, Allahın yetirdiyinə qane olardı, şükür eliyərdi. Eləcə yaşayırdılar özləriyçün sevinə-sevinə, gülə-gülə; elə gülə-gülə də ölərdilər, şair demişkən.

Yaxşı, bəs birdən-birə nə oldu ki, ata-babalarımızın qane olduqları, rahat yaşadıkları şərait birdən-birə bizə dözülməz gəldi, öz evimizi sıxıntılı, darısqal hesab elədik, daha genişliyə, asudəliyə can atmağa başladıq, nəyə görə? Yoxsa onlar avam idilər, zırramaydılar, yoxsa adam kimi yaşamağın yolunu bilmirdilər? Yox, hər şeyi bilirdilər, çox yaxşı da bilirdilər. Bəs onda dəyişən nədir? Nə baş verdi? O baş verdi ki, bizə göstərdilər; görmədiyimiz və görmədiyimizə görə də istəmədiyimiz şeyləri göstərdilər, bizim içimizdə, ruhumuzun dərinliklərində yatmış şeytani oyatdılar, tamahımızı qıcıqlandırdılar. Bizə göstərdilər ki, ayaqyolu evin içində olarsa daha rahat olar, soyuqda, küləkdə həyətdə düşməyə ehtiyac qalmaz. Bizim də içimizdəki tənbelliyi qıdıqladılar, biz də qulaqlarımızı sallayıb sözsüz razılaşıdıq. Arvad-uşağın gözünün qabağında nazikdivavrlı ayaqyoluya girib, onların qulaqlarının dibində min cür bədheybət səslər çıxartmaqla arada olan ar pərdəsini götürdük, özümüz də hiss etmədən ailədəki abır-həyanı əldən verdik.

Bizə başa saldılar ki mətbəx şüşəbənddə, camaatın gözünün qabağında olanda qonşulara iy dəydiyinə görə bişirdiyin yeməklərdən onlara da pay göndərməli olursan, amma dəmir qapılı mənzilin dərinliklərində olarsa, heç kim sənə nə bişirdiyindən xəbər tutmaz, qonum-qonşuya da pay verməyə ehtiyac qalmaz. Bu dəfə içimizdəki simiclik hissləri yuxudan oyandı, yenə də qulaqlarımızı sallayıb razılaşıdıq, bu dəfə səxavətimiz, əliaçıqlığımız bada getdi.

Bizə öyrətdilər ki, həyət evində yaşayırsızsa, yanınıza gəlib-gedən adamları hamı görür, hamı bilir ki, kimin yanına kim gəlir, nə vaxt gəlir, hansı məqsədlə gəlir. Amma bina evində belə deyil, hamı öz mənzilinin dəmir qapısını bağlayıb girir içəri və sən də öz evinə kimi istəsən, nə vaxt istəsən, nə məqsədlə istəsən gətirə bilərsən, istər oğlan olsun, istər qız və bundan da heç kim xəbər tutmayacaq, heç kim sənə daxili işlərinə burun soxmayacaq. Bu dəfə də içimizdəki şəhvət hissləri baş qaldırdı, yenə qulaqlarımızı sallayıb sevinə-sevinə razılaşıdıq və heç özümüz də hiss etmədən namus-qeyrəti verdik əldən.

Daha sonra qonaqpərvərliyimiz, mehribançılığımız və başqa xüsusiyyətlərimiz də bala-bala əriyib getdi. Dönüb olduq beton evlər kimi soyuq, kvadrat məxluqlar.

Bu yerdə də etiraz edənlər ola bilər, deyirlər ki, hər şey insanın xarakterindən asılıdır simic hər yerdə simicdi, avara hər yerdə avaradır, tərbiyəsiz də ki, eynən. Yaşadığı şərait insanın xasiyyətini bir o qədər də dəyişmir.

Bununla da razı deyiləm, çünki ilk baxışdan adi görünən bir çox faktorlar var ki, onların təsiri zahirən sezilmir. Amma bu təsirləri heç vəchlə nəzərdən qaçıрмаq olmaz. Mən də bu faktorların bəzilərinə açıqlıq gətirmək istəyirəm.

Ən əvvəl mistik-sakral faktora nəzər salaq. Qədim evlərimizin tikintisində məlum məsələdir ki, heç bir texniki vasitələrdən istifadə olunmayıb. Hər daşı, taxtanı əllə yonub düzəldirdilər və tikinti prosesində iştirak edən hər bir yaradıcı insanın müsbət enerjisi həmin daşların, taxtaların bətninə hopur. Beləliklə, bu evlərin hər daşın, taxtanın ətrafında müəyyən mistik aura olur ki, bu da babalarımızın daxili bioenerjisinin bizə qədər gəlib çatmasına şərait yaradıb. Əlbəttə ki, bu cür irrasional faktoru bir çoxları qəbul etməyəcək, amma bu, heç nəyi dəyişmir.

İkinci faktor icma faktorudur. O vaxt insanlar bizim köhnə Bakı həyətlərindəki bir növ, açıq mənzillərdə yaşayırdısa, canında bəd xasiyyətlər olanlar da özlərini o birilərinə oxşatmaqdan, yazılmamış qanunlara tabe olmaqdan başqa əlacı qalmırdı, çünki bilirdi ki, əks halda bu həyətdə, bu məhəllədə rahat yaşaya bilməz. Məsəlçün, kimsə simicdisə, həyat evində yaşadığından şüşəbəndin arxasında biş-düş edirdi, yemək hazırlayırdı, və təbii ki, bunu qonşulardan gizlədə bilmirdi, məcbur olurdu ki, bişirdiyindən iki-üç qab çəkib onlara paylasın. Bir dəfə, iki dəfə, üç dəfə və insanın içindəki simiclik hissi islah olurdu, onun yerinə səxavət gəlirdi. Yaxud, öz evini avaraxanaya döndərmək istəyir əxlaqsız bir adam könüllü olmasa da, bundan vaz keçmək məcburiyyətində qalır, çünki bilir ki, evinə artıq adam gəlib-getsə, evdən artıq-əskik səslər çıxsə, yaxud başqa xoşagəlməz hallar olsa, qonşular onun başına oyun açar, rahat yaşamağa qoymaz.

Azadlıq sevər həmvətənlərim növbəti dəfə etiraz edib deyər ki, bu cür yaşayış zamanı insanın azadlığı, müstəqilliyi əlindən alınır, o ətraf mühitin iradəsinə tabe olur, icmanın əsirinə çevrilir.

Düzdü, mənim təsvir etdiyim mühitdə həqiqətən də, konkret bir fərdin hərəkət meydanı çox kiçikdir, insanı bu çərçivədən kənara çıxmağa qoymurlar və əlbəttə ki, azadlığı, müəyyən mənada, əlindən alınmış olur. Lakin gəlin problemə başqa tərəfdən yanaşaq: məgər insan dünyaya yalnız azad olmaqçün gəlib? Başqa bir məqsəd yoxdur?

İkincisi də ki, azadlıq heç də bizim beynimizə yeridildiyi kimi hansısa əxlaqi çərçivələrin sındırılması və insanın bütün davranışının yalnız nəfsin istəklərinə tabe olması deyil. Azadlıq tamam ayrı bir şeydir.

Əslində, mütləq azadlıq yoxdur. İnsan ya iradəsini nəfsinə tabe edib bütün ömrünü daxili istəklərini yerinə yetirməyə həsr edir, yəni nəfsinin əsirinə çevrilir, ya da əksinə, insan nəfsini, istəklərini iradəsinə tabe edir, nəfsinin hakimiyyətindən azad olur.

İndi baxaq görək bunlardan hansı əsl azadlığa daha yaxındır? Cahil insanlar şəksiz ki, birincisini seçəcəklər. Çünki onların fikrincə, əsl azadlıq insan hissiyyatının tam sərbəst buraxılmasıdır.

Ağıllı adamlar isə əsl ruhi azadlığı nəfsin aqla tabe olmasında görəcəklər.

Deyəsən, söhbəti çox uzatdım. Məqsədimiz heç də ağıl və nəfs barədə moizə oxumaq deyil, bunu ilahiyyat alimləri bizdən daha yaxşı edirlər.

Bizsə, sadəcə, onu demək istəyirik ki, köhnə Bakının açıq həyətlərində elə bir ab-hava hökm sürürdü ki, hər bir sakin öz istəklərini cilovlamağa bir növ məcbur edilirdi, bu da insanın nəfsin əsirliyindən qurtulub həmin azadlığa doğru addımlamasına yardımçı olurdu, əlbəttə bu, çox yaxşı bir hal idi.

Köhnə Bakını deyəsən çox şişirtdim, ideallaşdırdım. Tanımayanlar elə bilər ki, o vaxtkı Bakı cənnətməkan idi, adamları da huri-mələk. Bütün günü can deyib can eşidirdilər, bir-birinə əl tutardılar, mehribanlıqla dolanırdılar... Əslində o vaxtkı Bakıda da kifayət qədər oğurluq, avaraçılıq, dava-dalaş, qırğın, qiyamət, saçıyoldu, dışındırdı, bıçaqlaşdı olardı. Hətta müəyyən parametrlərinə görə, o vaxtkı Bakı indikindən qat-qat pis idi. Lakin insanların düşüncəsində müəyyən bir çərçivə var idi və heç kim bu çərçivədən kənara çıxmağı ağıla belə gətirmirdi. İndi isə, ümumiyyətlə, heç bir çərçivə yoxdur, yaxud, demək olar ki, çox az qalıb (fikrim yenə yayındı, abzası təzədən başlamalı olacam).

Köhnə Bakını, deyəsən, çox şişirtdim, ideallaşdırdım. Yalnız işıqlı cəhətlərini göstərdim, qaranlıq tərəflərindənə də vaz keçdim. Əslində, o vaxtkı Bakı çox adi bir şəhər olub, heç nə ilə başqalarından fərqlənməyib, adamları da fəvqəladə olmayıblar, yaxşısı da olub, pisi də. Lakin bütün bunların mənim

Bakıma daxil yoxdur, çünki mənim Bakım sizin indi gördüyünüz Bakıdan fərqləndiyi kimi, o vaxtkı camaatın gördüyü Bakıdan da çox fərqlənir.

Mənim Bakım yalnız mənimdi, çünki yalnız mənim içimdədi, mənim ruhumdadı, mənim qanımdadı və hətta deyərdim ki, genimdədi. Ən əsası isə mənim Bakım heç vaxt uçulub dağılmayacaq, mənim Bakımın köhnə həyətlərini yerində iyirmi mərtəbə binalar ucalmayacaq, mənim Bakımın küçələrində həmişə trolleybuslar, tramvaylar dolaşacaq, dondurma satanlar altına çarx bərkidilmiş taxta qutularını qabaqlarına qatıb bütün günü «maroj», «maroj» qışqıra-qışqıra tinləri, dalanları gəzəcək, yaşlı-cavan quşbazlar şalvarlarının balaqlarını, köynəklərinin qollarını çırmalıyıb, damda göyərçin uçurdacaq, axşamlar əllərində təsbeh fırladan, başlarından aerodromu şapkaləri əskik olmayan Bakı kişiləri küçələrin o üz-bu üzündə şakkaşuruknan nərd atacaq, dirsəyəcən yağın, benzinin içində olan şoferlər qapılarında saxladıqları hökumət maşınlarının kopotunu qaldırıb motorunda eşələnəcək, ağzıdualı, başı buxara papaqlı, şəvə saqqallı ağsaqqallar tut ağaclarının altında yığışıb Seyid Əzimin, Füzulinin qəzəllərini xırdalıyacaq, arvadlar həyətlərdə paltar yuya-yuya dünən axşam televizorda göstərilən indeyski kinonu müzakirə edəcək, uşaqlar da gah çərpələnək uçurdacaq, gah da taxta avtomatlarla, tapançalarla silahlanıb «dava-dava» oynayacaq. Və başdan-başa qır iyi verən bu İdilliya əbədiyyətə qədər dəyişməyəcək, hər şey olduğu kimi qalacaq, heç kim qocalmayacaq, ölməyəcək heç yer uçurulub dağıdılmayacaq, hər şey olduğu kimi qalacaq. Mən də Əzrayılın dəvətnaməsini alana qədər qır iyi verən bu tablону hər gün seyr edəcəm, toz basanda siləcəm, islananda qurudacam, çirk olanda yuyacam, ən nəhayət, özümmlə bərabər, öz içimdə o dünyaya aparacam. Bəli, o dünyaya. Çünki bu dünyada artıq mənim özümə yer olmadığı kimi, mənim Bakımın da yeri yoxdur. Nə mənim Bakımın, nə də onun tarixinin. Mənim Bakımın tarixi isə adamın içini yeyir. Hətta nağıl olsa belə...

**Nə vaxtsa qəmli olsam, nağıl danış mənimçün,
Nəfəs kimi daralsam, nağıl danış mənimçün.**

**Yalan şirin zəhərmiş, məni həmişə aldat,
Həqiqəti cırıb at, nağıl danış mənimçün.**

**Bu günləri bir anlıq silib çıxart yadından,
Unutduğum qadından nağıl danış mənimçün.**

**Dəniz-dəniz günahdan xilas bəhanəsiylə,
Mələklərin səsiylə nağıl danış mənimçün.**

**Həyat duman kimiydi, itib-batıb dağıldı,
Ölüm də bir nağıldı, nağıl danış mənimçün.**

**Əcəl yuxusu gəldi, bu yaşı sil gözümdən,
Yavaşca öp üzümdən, nağıl danış mənimçün.**

**Bəlayə düşsə Fəhmi, xilas üçün gəlib sən,
Otur yanımda hərdən nağıl danış mənimçün.**

Birinci fraqment

Bakının tarixi adamın bütün içini yeyir. Yox, bəlkə də yemir; hə, belə daha səhih olar, yemir, dişləyib qopardır adamın içini, bir az çeynəyir, diliylə o yan-bu yana fırladır, ağzının suyunda isladır, büzüşdürür, boğur, sonra da, tüpürür bayıra. Adamın içi şappıltıyla yapışır dığır-dığır asfaltın üstünə, başlayır asfaltın istisində qıvcırmağa. Axırda da, yoldan ötənlərin birinin ayaqqabısının altına yapışmış gedir gəzməyə, ta ki, həmən ayaqqabı yağışa düşüb təmizlənənə qədər sülənir özüyçün.

Bakının tarixi vampir kimi şeydir. Vampir adamın qanını sorur, Bakının tarixi adamın içini. Hərdən doymayanda çölünə keçir, aramla onu da, həzm-rabedən keçirir.

Bakının tarixi həm vampirə oxşayır, həm də, mənim babama. Əslində, babam özü elə Bakının tarixidi, ya da əksinə, Bakının tarixi elə mənim babamdı - bunun bir o qədər fərqi yoxdu. Bakının tarixi deyəndə gözümün qabağına həmişə babam gəlir: o da, heç vaxt meyvəni bütöv yeməzdi, çeynəyib suyunu udandan sonra puçalını tüpürərdi bayıra. Bəlkə, bu, sadəcə assosiasiyadır, həqiqətə dəxli yoxdu, bəlkə də var.

Babam Bakı tarixinin təzahürüdür, simvoludur; babamın dişləri yox idi, protez taxardı, hərdən protezini qarışqa da basardı. Axırda babama başa saldılar ki, diş, daha doğrusu protez dişləri suyla dolu stəkanda saxlamaq lazımdır. Kişi bu məsləhətə əməl edəndən sonra babamın dişləri qarışqa yaylağı olmağı tərgitdi. Çünki, qarışqalar amfibiya deyil, suyla dolu stəkanın dibinə enə bilmirlər, boğulurlar.

Bakı tarixinin də dişləri tökülüb. Əgər tökülməsəydi, belə bədbəxt, miskin günə qalmazdı, ona təcavüz edənləri canavar kimi didib parçalardı, daha mənim kimi bifer müdafiəçilərin ümidinə qalmazdı.

Babamın Bakı tarixindən fərqi bircə ondaydı ki, kişinin binayi-qədimdən qırdan xoşu gəlməzdi. Bakı isə qırı hədsiz dərəcədə sevirdi. Dünyada ikinci elə bir şəhər yoxdu ki, qıra Bakı qədər məhəbbət bəsləsin. Dünyadakı şəhərlərin çoxusu, ümumiyyətlə, qır nə olduğunu bilmir. Bilmir, heç öyrənmək də istəmir. Heyif, gərək öyrənəydilər, çünki atalar deyib: « Bilməmək ayıb deyil, bilməyib öyrənməmək ayıbdı.»

Onlar (yəni dünyanın başqa şəhərləri) örtük kimi şifer, kirəmit, allüminium təbəqələr, nə bilim, ayrı şeylər işlədir. Bakının tarixi isə bu məqsədlə ancaq qırdan istifadə eliyib. Bakının tarixi, öz içində saxladığı evlərin, dükanların, qarajların, ambarların, hətta ayaqyoluların hamısının damını qırla örtüb.

Qır Bakının mənəvi dəyərlərindən, sərvətlərindən biridir. Yox, biri deyil. Qır Bakının yeganə maddi-mənəvi sərvətidir. Niyə? Çünki qır neftayırma zavodlarında neftdən benzin, kərasin düzəldilən zaman yerdə qalan artıq-əskik zir-zibillərdən əmələ gəlir. Yəni, neftin içindən benzini çıxarırlar, kərasini çıxarırlar, mazutu çıxarırlar, bunlar neftdən ayrıldıqdan sonra yerdə qalır saqqız kimi qatı, ağır bir məhsul ki, buna da qır deyirlər. Əgər Bakı tarixi müasir gənclər kimi gecə-gündüz saqqız çeynəmək fikrinə düşsəydi, yəqin ki, ağzından qır-saqqız əskik olmazdı.

Başqa ölkələrdə bu qır ancaq yollara çəkməkdən ötrü istifadə olunur. Qırı göndərirlər zavoda, ona bir az çınqıl, xırda daş, nə bilim, sonra nələr vurub eliyirlər asfalt, gətirib yaxırlar yollara. Düzdü, bizdə də asfalt olub. Lakin asfalt salmazdan əvvəl bakılılar həmən qırı evlərinin damına yaxmağı öyrəniblər.

Evlərin damına şifer vurmaq yaramır, çünki Bakının xəzrisinə şifer tab eləmir, yavaş-yavaş mismarlarını boşaldır, sonra da damdan alıb yerə cırparaq sındırır. Rus «izbuşkaları» kimi taxta damlar da eləmək olmur, çünki Bakının dövrəsində o qədər meşə yoxdur ki, taxta-şalban da bol olsun. Bizdə bol olan bircə qırdı, qap-qara qır. Bakı tarixinin, bakılıların yeganə sərvəti. Yox, neft yox, qır, məhz qır. Çünki Bakı neftindən əmələ gələn kərasini də, benzini də əcnəbilər daşıyıb aparıblar öz maşınlarına yedizdirməyə. Bakıya və bakılılara qalan bircə bu qır olub, onu da götürüb yaxırlar evlərinin damlarına ki, barı yağışın, qarın qabağını alsın.

Bakının damları cəhənnəmə gedən asfalt yolu xatırladır, fəqət, bu, bütöv bir yol zolağı yox, yolun qayçılanıb doğranmış formasıdır.

Bakının tarixi qara, qır damlardan ibarət mozaikadır. Məncə bizim torpağın altından neft yox, elə qır çıxsaydı, daha yaxşı olardı, əcnəbi qurumsaqlardan canımız qurtardı.

Maraqlıdır, görəsən neftin emalından sonra artıq qalan zir-zibili, qara-qura saqqızı evlərin damına yaxmaq kimin ağlına gəlib? Başqa sözlə desək, Bakının ilk qırçısı kim olub? Və görəsən bu adam bilibmiş ki, dünyanın ən böyük kəşflərindən birini eliyib? Yəqin ki, bilib. Bakılılar nə elədiyini bilən adamlardı.

Bakı tarixi qır iyi verir, ...ya da əksinə, qırdan Bakı tarixinin iyi gəlir. Ələlxüsus yayda, günortalar gün qırı qızdırıb yumşaq saqqıza döndərəndə.

Yayda, günün günorta çağı, Bakı damlarına çıxmaq olmaz, çünki ayaqqabıların altı da neftdən əmələ gələn rezindən düzəlir və iki əmioğlu bir-biriylə elə qucaqlaşır ki, yayda, günün günorta çağı bizim damlara çıxan adam öz ayaqqabıları ilə vidalaşmalı olur. Ayaqqabıların qara altlığı yapışır qıra, heç cür qopmur.

Qır da Bakı tarixinin simvoludur. Bakı isə çox kinlidir, qəzəblidir, öz tarixinin simvolunu tapdayanları sevməz, cəzalandırır.

Gecələr Bakı damlarına çıxmaq olar, çünki qaranlıqda damın qırı ayaqqabı altlığına çevrilmiş rezin əmioğlusunu tanımır, ona görə də bağrına basıb qucaqlamır. Bakıda kimsə, nə səbəbdənsə yay aylarında dama çıxmaq istəsə, bunun üçün mütləq gecəni gözləməli olurdu.

Bakı qırının üzü üzlər görüb. Ən çox gördüyü isə xəzrinin üzüdür. Külli kainat dörd ünsürdən ibarətdir; ab, atəş, xak, bad. Yəni, su, od, torpaq, hava. Torpaq Bakıya öz içindən çıxartdığı qırı bəxş eliyib, hava isə xəzrini. Xəzri ilə qır eyni vaxtda yaranıblar - biri torpağın içində, biri də üstündə. Qırı torpaqdan çıxarib atıblar havaya, amma havanı torpağın içinə soxan olmayıb. Ona görə qır xəzridən aşağıda məskunlaşmasına baxmayaraq ondan bir mərtəbə üstündür.

Bakının tarixi qara-boz naxışlı xalçadır. Qara naxışlar qırlı damlardır, boz naxışlarsa xəzrinin səpələdiyi toz-torpaq. Toz-torpaqla damların qırı üzvi vəhdətdədir. Qır Bakı tozundan özünə yorğan düzəltməyi yaman sevir. Əfsuslar olsun ki, bu yorğan o qədər də, davamlı deyil, yağış yağan kimi parça-parça olur.

Yox, Bakı tarixini təkcə qara-qura xalçaya bənzətmək düz olmaz. Çünki arada şüşəbənd məsələsi var. Başqa sözlə desək, Bakı tarixi qara-boz xalça, şüşəbəndlər isə onun şahmat taxtasını xatırladan güzgüsüdür. Sadəcə, bu taxtada bütün xanalar eyni rəngdədi - şüşə rəngində, yəni şəffaf. Bu şüşənin o biri tərəfində bakılıların təsbehləri görünür.

Şüşəbəndlərin də qırdan xoşu gəlmir. Damları qırdayanda mütləq isti qırın bir hissəsi damın qırağından axıb şüşələrin üstünə tökülür, onları ləkələyir, bu da ki, şüşəbəndə qıra qarşı çox mənfi münasibətin yaranmasına gətirib çıxarır.

Bakı damlarındakı qır da, bu damları süpürən xəzri də, canlı məxluqlardı. Hər ikisinin ruhu var və bu ruhlar, qərribə də olsa, maddiləşib. Əlbəttə ki, göyərçinləri deyirəm. Göyərçinlər qır damların ruhudur, bəlkə elə xəzrinin də ruhudur...

Yox, düz olmadı. Göyərçin ruh-filan deyil. Tüklü, lələkli, quyuqlu ruh olmur. Göyərçin damların övladıdır. Bu, daha düzgündür.

Bakı damlarını kişiyyə bənzətsək, deməli, quşxanalar da, onların məşuqələri hesab olunmalıdır. Göyərçinlər isə bu iki sevən məxluqun əziz xələf övladları. Əlbəttə ki, qanunsuz övladları. Çünki quşxanalar Bakı damlarının qanuni arvadı ola bilməz. Qırlı damların altındakı evlərdən fərqli olaraq, üstündə tikilən quşxanaların heç bir möhürlü, imzalı sənədi- kupçası, texniki pasportu olmur. Ona görə də göyərçinləri bəbala hesab eləmək lazımdır.

Kişilərin hamısına məşuqə saxlamaq xoşbəxtliyi nəşib olmadığı kimi, Bakı damlarının da heç də hamısı quşxanəli deyil. Yalnız beşindən-onundan birinin üstündə quşxana düzəldilib.

Damların qırı göyərçinlərin atasıdısa, onda xəzri də, onların əmisi hesab olunur. Xəzri göyərçinləri çox istəyir, amma göyərçinlər bu zəhmli əmilərdən qorxurlar. O gələn kimi tez qaçıb girirlər

analarının qarnına. Quşxanalar kenquru kimi bir şeydilər. Nigarançılıq olan kimi balalarını yığırlar öz içinə.

Xəzri evdə olmayanda göyərçinlər o saat göyə qalxırlar, yəni əmisigilə gedirlər. Qalxırlar yuxarı, fırlanırlar, uçuşurlar, oynayırlar, hərdən elə olur ki, aşağıdan nöqtə boyda görünürlər. Aşağı enəndə də azırlar, gedib düşürlər başqa quşxanaya.

**Göyərçin boynu yumşaqdı, sığalla, amma sındırma,
Göyərçin qəlbi dustaqdı, burax ucsun, yubandırma.**

**Göyərçin ömrü matəmli, göyərçin gözləri nəmli,
Qoy axsın inci göz yaşı, əlin vurma, bulandırma.**

**Göyərçin sevgisi gizlin, soruşma, söyləməz sirin,
Göyərçin ruhu ismətli, danışdırma, utandırma.**

**Göyərçin tellərində şəh, aman vermə dağıtsın meh,
Göyərçin köynəyi dümağ, tozun içrə uzandırma.**

**Göyərçin dimdiyi həssas, gecə ulduz yığar dən-dən,
Göyərçin fikri göylərdə, yolun kəsmə, dayandırma.**

**Göyərçin könlü kövrəkdi, nölur, çox xətrinə dəymə,
Göyərçin bağı çox incə, cızıb qana boyandırma.**

**Göyərçin ki, günahsızdı, sıxıb gizlətmə qoynunda,
Özün Fəhmi yanırınsa, onu, rəhm eylə, yandırma.**

Bütün əxlaqlı kişilər öz qardaşlarının məşuqələrinə nifrət etdikləri kimi, xəzri də Bakı damlarının məşuqələrinə, yəni quşxanalara nifrət edir, onları görən gözü yoxdur. İmkani düşən kimi bu taxta daxmacıqlara hücum edir, onları yumruqlayır, təpikləyir, damdan aşağı atmağa cəhd edir. Yazıq quşxanalar da təpik altına düşən fahişələr kimi cırıldayır, müqavimət göstərirlər. Xəzrinin bu xasiyyətinə hamı bələd olduğu üçün quşxanaları, adətən, damların külək tutmayan künc-bucaqlarında yerləşdirirlər. Bu da təbii ki, xəzrinin xoşuna gəlmir, hirsini yenə qır damlarının üstünə tökür, yerdən qaldırdığı toz-torpağı səpələyir onların başına. Xəzri də belə xəzridi - hikkəli, hirsli, əlindən bir iş gəlməsə də özündən başqa heç kəsi bəyənməyən, hamıya yuxarıdan aşağı baxan, - eynən bizim yazarların çoxu kimi.

Xəzri hamıya yuxarıdan aşağı baxmaq xüsusiyyətilə bizim «sənətçi»lərə bənzəsə də, hər halda bu avaralardan daha üstündür, çünki onlardan fərqli olaraq Xəzrinin heç olmasa camaata bir xeyri dəyir, yəni Bakının havasını təmizləyir. Xəzri Bakı zonası üzrə ekoloji müfəttişdir. Yox, müfəttiş yox, bilavasitə ekoloji süpürgədir, zir-zibil iyi verən havanı süpürüb aparır, yerinə təzəsini gətirir. Amma elə vaxt da olur ki, təzəsi köhnəsindən betər olur. Bu isə o deməkdir ki, bizim ekoloji müfəttişimiz rüşvətxordur, ya da həlləm-qəlləmdi. Kefi istəyəndə havanı təmizləyir, istəməyəndə zəhərləyir.

Belə bir ehtimal var ki, «xəzri» sözü Xəzər dənizinin adından əmələ gəlib. Ola bilər. Hər halda bu dünyada hər şey nədənsə əmələ gəlib, hər varlığın yaradılış mənbəyi var, bircə Allahdan başqa.

Allahla deyə bilmərəm, ancaq Xəzər dəniziylə xəzrinin münasibətləri çox maraqlıdır. Xəzri Xəzərin papağına oxşayır, ya da, papağa yox, örpəyə. Xəzri Xəzərin toz-torpaqlı örpəyi, yaxud kələğayısıdır, çünki Xəzər abır-həyalı dənizdir.

Xəzər dünyadakı iki abır həyalı, bakirə dənizdən biridir; qapalıdır, bağlıdır, açılmayıb və çox güman ki, heç vaxt açılmayacaq. Əgər Xəzərlə Qara dəniz arasındakı məmləkətləri batıracaq bir zəlzələ olmasa. Nə vaxtsa, belə bir zəlzələ olsa, onda dünya okeanı Xəzər dənizinə də yol açacaq və Xəzər bakirəliyini itirib olacaq o birilər kimi «açıq dəniz».

Allah eləməsin. Elə olarsa, bəs bizim ağ balığımız necə olacaq? Onsuz da bizim vəhşi münasibətimizdən bezib. Sadəcə, getməyə yeri yoxdu, əgər Xəzər «açılsa», ilk olaraq aradan çıxan elə ağ balıq olacaq.

Xəzri Xəzərə bol-bol toz-torpaq hədiyyə edir, Xəzər də bu toz-torpağı udar, yığar dibinə və beləcə, Xəzərin səviyyəsi ildən-ilə qalxar.

Xəzri Xəzərə təkcə toz-torpaq hədiyyə eləməzdi, aradabir beşdən-üçdən balıqçı da bağışlayardı. Lakin Xəzər abır-həyalı olduğu üçün çox vaxt bu bəxşisləri götürməzdi, balıqçıların meyitlərini atardı sahilə.

Bəlkə də, Xəzər bezmişdi eyni şeydən. Nə qədər eyni hədiyyələri qəbul eləmək olar. Elə həmişə toz-torpaq və günün altında rəngi qaralmış balıqçılar. Onun yerinə hər kim olsaydı, qaytarardı bu hədiyyələri.

Xəzər eyni zamanda bakılıların çörək ağacıydı. Çünki Bakının, Abşeronun torpağı bir o qədər də münbit deyil, yaxşı məhsulu olmur, yarımşəhralıqdı. Ona görə də bakılılar gözlərini torpaqdan çəkib dənizə dikiblər. Bakılıların çörək ağacı dənizdə əkilib; dənizin ta ortasında. Bu çörək ağacı çox bərəkətlidi, heç vaxt heç kimi əliboş qaytarmır, bircə xəzri olmasaydı... Bayaq dediyimiz kimi xəzri tez-tez özündən çıxıb dənizdə bitmiş bu çörək ağacını möhkəmcə silkələyərdi, ağaca dırmaşmış fəqir balıqçılar da dəymiş tut kim ağacdən qopardılar və tökülərdilər aşağıda dayanıb ətəyini açmış əcəlin qucağına.

Xəzriylə Xəzər həm də əcəlin köməkçiləridirlər. Bizim balıqçıların çoxu qırx-qırx beş ildən çox yaşamazdı. Bakıda qoca balıqçılara çox nadir halda rast gəlmək olar.

Başqa ölkələrdə də balıqçılar tez-tez batır, lakin Bakıdakı qədər yox, çünki o tərəflərdə xəzri kimi vələdüznə yoxdur...

Xəzərin balıqçılardan xoşu gəlmir. Səbəb isə məlumdur, bəlkə də namələumdur...

Xəzridən çox danışsaq da, gilavarın adını çəkmədik. Bəlkə də eşitsə bu haqsızlıqdan inciyəcək, küsəcək, qaşqabağını sallayacaq. Lakin bir az düşünsə, bizi başa düşər. Atalarımız deyib: «igid atını təriflər, müxənnətsə arvadını». Yəqin ki, Gilavardan ətraflı danışsaydıq, Xəzrinin xoşuna gəlməzdi, qəzəblənərdi. Çünki müxənnət deyil, namus-qeyrət məsələsinə bütün bakılılar kimi yaman həssasdı.

**Nədəndir sakit olmaz, hər gün aramsız əsər xəzri,
Yəqin ki, axtarır hər yerdə ol güldən əsər xəzri.**

**Rəva görməz özündən başqa bir kəs o gülə baxsın
Onunçün gözlərimə gündə toz-torpaq ələr xəzri**

**Necə gör bir sınıbdır qol-budağım, öylə bil ki, mən
Açıqlıqda bitən tənha çinarəm, qəm-kədər xəzri.**

**Səbanın istirahət vaxtı çatmışsa, zərər yoxdur,
Saçın ətrin bu gündən ver gətirsin hər səhər xəzri**

**Ayağın dəydiyi hər zərrə torpağı öpərdim mən,
Götürüb qaçmasaydı məndən əvvəlcə əgər xəzri.**

**Bir an da istəmir ki, səndən ayrılısın, onunçün də,
Bu yerlərdən kənara etməz heç bir vaxt səfər xəzri.**

**Bu yanda Fəhmi tək aşıqlərin qalmış sənə həsrət
O yanda çəkmiş ağuşa səni o bəxtəvər xəzri.**

Xəzridən həmişə Xəzərin iyi, Xəzərdən isə xəzridən başqa hər şeyin iyi gəlir. Ən çox da nöyütün.

Nöyütün əsl adı, yəni elmi adı neftdir, bəlkə də tərsinə, neftin əsl adı nöyütdür. Allah bilir, hər halda bakılıların leksikonunda neft sözü olmayıb, ona görə də ikinci variant həqiqətə daha yaxın görünür. Nöyütü bir zamanlar Abşeron torpağındakı çuxurlardan vedrə ilə yığıb satardılar qərrib tacirlərə. Camaat nöyütlə lampa yandırardı, məşəl düzəldərdi, arabaların çarxlarını yağlayardı.

100-120 il bundan əvvəl Rudolf Dizel adlı bir nemes alimi təzə növ mühərrik kəşf elədi ki, bu mühərrikin kerosinlə qidalanması nöyütə olan tələbatı artırdı. Kerasin nöyütün bir balaca təmizlənmiş formasıdır. Qozun qabığınyı təmizləyib ləpəsini ayrıca satdıqları kimi, nöyütü də təmizləyib ondan alınan kerosini, benzini yedizdirirlər mühərriklərə. Müxtəsəri, o vaxtdan bəri bu mühərrik sahibləri düşdülər dünyanın canına, başladılar nöyüt axtarmağa, axtara-axtara gəlib çıxdılar Bakıya. Gördülər ki, paho, bura cənnətdi ki. Adamlar həтта tərliyəndə də, bədənlərindən neft damcılayır. Bu minvalla, buruq qoyub başladılar nöyütümüzü bala-bala kaçatdamağa.

Buruqlar şprisə oxşayır. Elə bil, yekə bir dəmir şprisi soxurlar ana torpağın yumşaq yerinə, qara qanını sorurlar bayıra.

Adam öz içindəki qara-qura xüsusiyyətləri çölə çıxardanda dost-tanış ondan üz döndərdiyi kimi, Bakı torpağı da içindəki qara nöyütü üzə çıxaran kimi bitkilər, heyvanlar ondan yavaş-yavaş üz döndərməyə başladılar. Əvvəl taxıl zəmiləri əkilib aradan çıxdı; xırman yerlərində buruqlar peyda oldu. Sonra quşlar yox oldular; Bakının, Abşeronun mərkəzindən qaçıb Xəzərin sahillərinə sığındılar. Ən axırda da Abşeronun ləpədöyənlərində şappıladaşan balıqlar sahillərdən qeyb oldular, çəkildilər dənizin dərinliklərinə. Səbəb də buydu ki, neftin emalı vaxtı yerdə qalan qara qura zibili utanıb qızarmadan axıdirdilər dənizə və sahil zolağının üzü qaralırdı, sanki suyun üzünə qara boya çəkirdilər. Dəniz dönüb olurdu fağır bir zənci balası.

Dənizin üzü qaraldıqca bakılıların da üzü ağarırdı, balıqların da. Başlarının üstündə adətən günəşi, ayı görməyə adət etmiş balıqlar bir də onda xəbər tutdular ki, neftçilər onların da damını qırıyıblar, beləliklə, balıqlar da dönüb oldu zənci balaları. Elə o səbəbdən də, utandığlarından baş götürüb getdilər dənizin ortalarına, aylı, günəşli və nöyütsüz yerlərə. Amma bədbəxtlər bilmirdilər ki neftçilər dənizin ortasında da onlardan əl çəkməyəcəklər. Bakıdakı nöyütü içib qurtarandan sonra, üz verəcəklər Xəzərin içərilərinə, orda da buruq qoyub başlayacaqlar suyun altında gizlənmiş nöyütü də içməyə və yavaş-yavaş oralarda dolaşan balıqların da damını qırlayacaqlar. Bəli, balıqlar bunu bilmirdilər, bilsəydilər, ya o vaxtdan özlərini nöyüt içməyə öyrəşdirərdilər, ya da uçmağı məşq eliyərdilər.

Bakı ətrafı meşələrə söz ola bilməz. Bir hissəsi əncirliklərdi, bir hissəsi üzümliklər, bir hissəsi də buruqluqlar. Qərribə də olsa, Bakı əncirindən, üzümündən nöyüt iyi gəlmir. Heyif, gərək gələydi, əncirin içindən də nöyüt çıxsaydı işimiz lap fısqırıq olardı. Onu da yığıb küt satardıq əcnəbilərə.

Nöyütü əvvəllər arabayla daşıyırdılar, eynən əncir-üzüm kimi, sonralar kiminsə ağlına gəldi ki, dəmir borulardan istifadə etmək daha sərfəli olar. Elə də elədilər. Mədənlərdən, zavodlara, zavodlardan limanlara borular çəkildi. Bakı tarixinin səthi qoca kişilərin əlləri kimi damar-damar oldu.

Bundan sonra nöyüt aşağıdakı marşrutla hərəkət etməyə başladı: yerin içindən sürünürdü yuxarı, yəni, mədənlərin rezervuarına, ordan da qaça-qaça gedirdi neftayırma zavoduna, limana, nəhayət gəmilərə dolub üz tuturdu uzaq-uzaq məmləkətlərə.

Bu uzun marşrutun son nöqtəsi xaricdəki müxtəlif maşınların, gəmilərin mühərrikləri olurdu ki, onlar da nöyütümüzü həzm-rəbedən keçirərək bir topa tüstüyə döndərərək buraxırdılar havaya.

O vaxtlar nöyütün marşrutu bizim bir çox cavanlara da maraqlı göründüyündən maddi vəziyyəti imkan verənlərin çoxusu onun yoluyla getdilər. Yəni, burdan qaça-qaça getdilər əcnəbi məmləkətlərə ki, qərbin sivilizasiya mühərriki onların ruhundakı müsəlmançılığı həzm-rəbedən keçirtsin və bir burum tüstüyə döndərərək üfursün havaya.

Bu səbəbdən də, o məmləkətlərdə təhsil alıb geri dönmək cavanlarımız daha nə müsəlman olurdu, nə bakılı, nə də ümumiyyətlə türk. Ordan gələn cavanlar din-imanı, əxlaqı, itirib, ancaq savad kəsb edirdilər. Yəni, «inteleqent» adlı yeni bir millətin, dinin nümayəndəsinə çevrilirdilər. İnteleqentlər bizimkilərə yuxarıdan aşağı, oralardakılara isə aşağıdan yuxarı baxırdı. O səbəbdən də bizimkilərin başının təpəsini görürdülər, ordakıların ayaqlarının arasını.

Sonra isə Sovet hökuməti quruldu, «inteleqent» millətini «kommunist» tayfası əvəz elədi və ümumiyyətlə, Bakıda çox şey dəyişdi. Yerdə qara qızıl, göydə qızıl bayraq; bir sözlə doşab almışdıq, bal çıxmışdı - aşağı qızıl, yuxarı qızıl...

Bakı tarixində uzundrazlığına görə nöyüt buruqlarıyla bəhsə girən bir məxluq da var ki, onun adına tut ağacı deyirlər. Bizim tut ağacları o qədər uzun olur ki, az qalır başı dəysin Bakı tarixinin damına. (Tavanına yox, məhz damına, Bakı tarixinin tavanı yoxdu). Əslində biz tut ağacı deyəndə ağ tutu nəzərdə tuturuq, çünki qara tut bir o qədər də iri olmur. (Bəziləri deyə bilər ki, çinar ağaclarımız ağ tutdan da uzundur. Bəli, uzun olmağına uzundur, amma Bakı tarixində çinar olmayıb, onları sonradan kommunistlər gətirib). Ağ tut ağacları nöyüt buruqları boyda olsalar da, onlardan bir fərqi var. Buruq sadəcə uzundur, daha doğrusu uzundrazdır, ağ tut ağacları isə həm uzundu, həm də möhtəşəmdi, əzəmətlidi, vüqarlıdı. Nöyüt buruqları Bakının gələcəyidi, tut ağacları isə keçmiş. İlk buruqları əcnəbilər icad eləyib, əcnəbilər qurub, ona görə də buruqlar elə əcnəbilərə oxşayırdı, yəni içi boş olurlar. Tut ağacları isə bizim köhnə kişilərə bənzərlər.

Məndən olsa deyərdim ki, tut ağacı Bakı tarixinin simvoludur, lakin bir az əvvəl həm öz babamı, həm də bizim damlardakı qırı Bakının simvolu elan elədiyimçün tut ağacına yer qalmır. Yaxşı bəs onda tut ağacı Bakının nəyi olsun?

Əşi, atalar üçdən deyib, gəlin dediyim üç şeyin hamısını Bakı tarixinin simvolu hesab edək, yəni Bakı tarixinin simvolu qırlı damda bitmiş tut ağacına dırmaşan babamın şəkli olsun.

Qoy babam Bakının qədimi kişilərinin, qır yeraltı sərvətlərinin, tut ağacı isə təbiətinin rəmzi kimi çıxış etsin.

Tut ağacının da xəzriylə münasibətləri gərgindir, çünki xəzri bu ağacın budaqlarını sındırır, bəhərini çırpıb yerə səpir, başına toz-torpaq ələyir.

Bakı damlarının aralarından boylanan tut ağacları asfaltı deşib çıxan otlara bənzəsə də, onlar kimi yararsız deyillər. Tut ağacları Bakı tarixinin mədəni, elmi, tərbiyəvi mərkəzləri olub. Tut ağacı xırda uşaqlara idman meydançasını əvəz edib – dırmaşıblar, tullanıblar, sallanıblar; tut ağacının kölgəsində şeir-qəzəl, meyxana məclisləri qurulub, arvadlar yığışib laqqırtı vurub, tut ağacının altında gecələr sevgililər görüşüblər, tut ağacına çoxlu mıx çalıb asılqan düzəldiblər və s...

Bakı kəndlərində tut ağaclarının dövrəsində, adətən, çoxlu əncir əkərdilər ki, tut darıxmasın, darıxsə bəhəri olmaz. Əncir ağaclarının kölgəsində yatmağa uşaqları qoymurlar. Guya kim onun altında

yatsa, cin-şeytanın hücumuna məruz qalar, yaxud əncir ağacı adamı yuxudaykən boğub öldürər. Əncir yarpaqları insan əlinə bənzəyər, elə bil beş dənə barmağı var. Çox güman ki, bayaq dediyim fikrin yaranmağı da, əncir yarpağının məhz bu formada olmasıyla bağlıdır. Allah bilir, bəlkə də hansısa köhnə bakılı yüz qram vurandan sonra gəlib yatıb əncir ağacının altında, külək də onun başı üstündəki, yarpaqları tərpedib, bu bədbəxt də yarımıyuxulu halda gözlərini açanda elə bilib ki, hansısa naməlum bir məxluq yaşıl əllərini uzadıb onu boğmaq istəyir və elə bilib ki, əcinnələr ona hücum edir. Bundan sonra da, hər yana səs salıb ki, bəs, əncir ağacının altında kim yatsa, cin-şeytan onu boğacaq, mən özüm canımı güclə qurtardım.

Əncir ağacını əhatə eləyən bu mistik aura ona gətirib çıxarıb ki, tut ağacından fərqli olaraq, onun gövdəsini heç kəs asılqana döndərməyib. Bəlkə də məsələ əncir ağacının pota olmasındadı. Əgər o da tut ağacları kimi hündür olsaydı, camaat heç mövhumata-filana fikir verməzdə, bir ovuc yüzlik mıxı çalardılar birbaşa onun mistik aurasına və həyətdəki artıq şeyləri asardılar bu iri mıxlardan.

Hə, beləliklə, gəlib yetişdik Bakı tarixinin ən qərribə və əcaib bir nöqtəsinə, yəni mıx məsələsinə. Bakı kişilərinin, ələlxüsus yaşlı nəsə mənsub bakılıların çox əndrabadi bir adəti var; həyətin dərdivarında taxtadan düzəlmiş nə varsa, hamısının üstünə mıx vurub oradan nəşə asmaq. Və Bakı həyətlərinin demək olar ki, hamısında tut əkildiyinə görə, mıxlardan çoxusu, məhz bu ağacların payına düşür.

Canlı asılqana dönmüş tut ağacları bədənində oxlar sancılmış xristian apastollarına oxşayır (mən bu övliyələrin şəkillərini Avropa İntibah dövrü rəssamlarının albomlarında görmüşəm və uşaq vaxtından belə tabloları baxaraq fikirləşirdim ki, görəsən, bu oxları, nizələri yazıqların bədənində elə belə sancılar, yoxsa çəkilə vurublar). Şükürlər olsun ki, o vaxt şəhid apastolların bədənində sancılmış oxlardan nəşə asmaq heç kimin ağlına gəlməyib, ya da asmağa bir şeyləri olmayıb.

Amma onu deyim ki, əgər həmin müqəddəs apastolları iyirmi-otuz il bundan əvvəl Bakının köhnə həyətlərindən birində çarmıxa çəkib oxlasaydılar, bakılılar heç vəchlə bu fürsəti əldən verməzdilər; müqəddəsliyə-filana əhəmiyyət vermədən biri gəlib oxdan dəmir vanna asardı, biri maşın pakışkası, bir ayrısı da mis aftafa. Sonra da səhər tezdən hansı birisə qarnını sıxıb rahatxanaya qaçanda görərdi ki, asılqanın yeri boşdur, müqəddəs apastol də, mis aftafa qarışıq qeybə çəkilib.

Hər nədisə xristianların bəxti gətirib...

Harasa mıx vurmaq bakılıların nəzərində çox ali bir fəaliyyət növüdür. İnsan hansısa bir obyektə mıx vurub oranı asılqana döndərməklə, sanki təbiətə və hökumətə meydan oxuyur. Məsəlçün, tut ağacına mıx vuranda fikirləşir ki, təbiət bunu ağac kimi xəlp eləsə də, mən onu asılqana döndərirəm, deməli, təbiətə qalib gəlirəm, əjdahayam, məndən yoxdu.

Köhnə Bakı həyətlərindəki bütün tut ağaclarının və başqa taxta predmetlərin asılqana dönməsinin bir səbəbi də darısqalçılıqdır. Kiçik həyətlərdə artıq şeyləri yığmaqçün ayrıca anbar tikmək imkanı olmadığından, adamlar məcbur olur əli çatan yerlərə mıx çalıb nəyi varsa ordan assın.

Bakının tipik köhnə həyətlərindən birini təsvir edək: qalın taxta qapını açıb dörd-beş ailənin yaşadığı 40-45 kv.m-lik həyətdə daxil oluruq. Həyət qapısının arxasına vurulmuş mıxlardan bir burum rezin şlanq (xalça –palaz yumağçün), uşaqların düzəltdiyi «samokat» və bir neçə ədəd naməlum dəmir-dümürlər asılıb. Keçirik bir az qabağa. Həyətin sağ küncündəki taxta rahatxananın divarına vurulmuş mıxlardan aftafa, süpürgə, xəkəndaz və iki ədəd plasmas vanna sallanıb. Hə, Həyətin ortasında isə iri bir tut ağacı. Tut ağacının asılqana dönmüş gövdəsindən velosiped təkəri, balta, mişar, şvabra, və s. . məişət predmetləri yellənir. Bütün mənzillərin qapılarının enli çərçivələrindəki mıxlara da kartof-soğan dolu kapron setkalar keçirilib.

Kənardan baxanda Bakı tarixi özü elə möhtəşəm bir asılqandır. Daha kimlər asılmayıb bu asılqandan... Sisyanovdan tutmuş Rastrapoviçəcən. Bakı tarixindəki mıxlardan o qədər şey asıblar ki, qorxuram onların ağırlığına tab gətirməyə, parça-parça olub tökülə yerə. Onda vay biz bakılıların halına.

Hər şey əlimizdən alınandan sonra, daha özümüzü asmağa da, yerimiz olmayacaq. Məcbur olub öz ah-fəryadımızdan sallanacağıq. Ona da ki, heç etibar yoxdur.

Asılmağa qalanda Bakı tarixindən ən möhkəm asılan şey Qız qalasıdır. İndiyəcən müəmmalı qalır ki, Bakı tarixi bu boyda zırıltını necə saxlaya bilib və necə olub ki, indiyəcən bir dəfə də qırılıb düşməyib. Amma nə yaxşı ki, qırılıb düşməyib, yoxsa bütün bakılılar Qız qalasının altında qalası olardılar, yəni əzilib xingala dönərdilər.

Bakılılarçün Qız qalası adlı bir zad, ümumiyyətlə, mövcud deyil. Kubinka var, Çəmbərəkənd var, İçərişəhər var, Axund hamamı var, amma Qız qalası yoxdur. Qəribədi, Bakı tarixinə ekskursiyaya çıxanlar ilk növbədə Qız qalasının seyrinə dalır, içinə girir, daş-divarına əl sürür, təpəsinə çıxır. Bakılılarsa, hətta qalanın yanından keçəndə də, bircə dəfə də olsun başlarını qaldırıb yuxarı baxmırlar. Bakılılar binayi-qədimdən yerəbaxan adam olublar, göyə çox baxmağı xoşlamayıblar, çünki adam yuxarı çox baxanda papağı düşəcək yerə, qalacaq ayaq altında.

Qız qalası bakılılarçün ona görə yoxdur ki, bu qalanın nə funksiyası, nə tikilmə tarixi, nə də əcaib görkəmindən bu vaxtaca baş açə bilməyiblər. Rasional adamlar olduqlarına görə, mahiyyətini dərk edə bilmədikləri bir şeyi təbii ki, mövcudatın bir zərrəsi kimi qəbul etmirlər.

Heç kim bilmir ki, bu zırıltının adını nəyə görə Qız qalası qoyublar. Biri deyir ki nə vaxtsa bir qız özünü yuxarıdan tullayıb aşağı, bir ayrısı belə bir fərziyyə irəli sürür ki, zərdüştlər meylələri bunun təpəsinə düzürmüşlər, bir sözlə, hamı ağzına gələnə danışır. Şəxsən mənəim ağzıma gələn budur ki, bu qalanı əhatə edən pərdeyi-əsrar (yəni sirr pərdəsi) hələ də cırılmamış qaldığına görə, elə adını da Qız qalası qoyublar, başqa sözlə desək, qala qız qalıb, sirri açılmayıb, qalanın sirri öz bakirəliyini saxlayıb. Əgər bu sirri, nə vaxtsa, kimsə açə bilsə, yəni onu əhatə edən sirr pərdəsi parçalanıb dağılsa, onda biz də bu qalanın adını dəyişib qoyarıq «Arvad qalası».

Qız qalası Xəzərlə yaxın rəfiqə olublar, söhbətləri tutub, çünki hər ikisi bakirədir və hər ikisi də qız qarıyırlar.

Bir vaxtlar bu iki rəfiqə lap yaxın idilər, aralarından yel də keçmirdi. Hər gün qucaqlaşib birgə yatairdılar. Lakin sonralar camaat bu iki qız uşağının belə isti münasibətlərində lesbiyanlıq əlamətləri olduğundan şübhələndiyinə görə, onları bir-birindən ayırmaq qərarına gəldilər və Qız qalasıyla Xəzərin arasında əntiqə bir bulvar tikdilər.

Bulvar Bakının dodağıdır, ya da dodaqlarıdır. Yox, yenə düz olmadı, axı bulvar bir dənədir, onda belə deyək, bakının cəmi bir dodağı var, o da bulvardır. Bakı birdodaqlı şəhərdir, həm də yaman enlidodaqdır. Təyyarədən baxanda adama elə gəlir ki, şəhər başını sahilə qoyub acgözlüklə dənizin şor suyunu içir (yəqin şor su ilə şollar suyunu səhv salıb). Məncə, əcnəbilər də məhz elə bundan istifadə ediblər; Bakı başını sahilə qoyub su içən zaman tullanıb miniblər boynuna. Həm də, elə möhkəm miniblər ki, indiyəcən düşürdə bilmirik, bəlkə də heç düşürtmək istəmirik. Bəlkə də düşürtmək istəyirik, amma böyükələr qoymur, çünki əcnəbiləri boynumuzdan endirməyi tələb edən qara camaatdan fərqli olaraq böyükələrimiz ağıllıdırlar, bilirlər ki bu qurumsaqlar (yəni əcnəbilər) mindikləri yerdən hələm-hələm düşən deyillər, əgər məcburi surətdə düşürtməyə cəhd eləsək, yapışdıqları yeri iti dırnaqlarıyla cırıb-dağıdacaqlar. Əsl gənə kimi. O səbəbdən də, gərək səbr edək, gözləyək ki, nə vaxt istədikləri qədər qan sovurub doysunlar, onda bəlkə öz xoşları ilə belimizdən düşdülər. Lakin şəxsən mən başqa şeydən qorxuram. Qorxuram ki, belimizdən düşən əcnəbilər gedəndə öz yerlərini başqalarına tapşırsınlar. Yəni biri belimizdən düşən kimi, yubanmadan bir ayrısı minsin.

Amma bu artıq ikinci fraqmentin mövzudur. Hələlik, Bakıya yağış yağır, yuxarı məhəllələrin bütün toz-torpağını yuyub aparır dənizə. Sudan gələn suya gedər; yağışdan gələn dənizə...

İnsan deyiləm, indi bunu anlamışam mən,

Eşq adlı buluddan süzülən bir yağışam mən,
şıltaq yağışam mən.

Yağdırsa da çirkabə məni qarə buludlar,
Qəlbimdəki şəffaflığımı saxlamışam mən,
çünki yağışam mən.

Hər gün döyürəm pəncərəsin sevgili yarın,
Yox ayrı yolum ki, ona dərdim danışam mən,
dilsiz yağışam mən.

İsbat eliyə bilməyirəm eşqimi heç cür,
Mümkün ki deyil eşqin oduna alışıam mən,
çünki yığışam mən.

Yarın evinin dövrünü dəryayə çevirdim,
Çox şükr, rəqibin yolunu bağlamışam mən,
qısqanc yağışam mən.

Yağsam da yerə, göylərə qaytar məni, ya rəbb,
Torpaqlara biryolluğa qoyma qarışam mən,
çünki yağışam mən.

Fəhmi, mənim eşqim ola bilməz ki, tükənsin,
Eşq aldı buluddan süzülən bir yağışam mən,
bitməz yağışam mən.

İkinci fraqment

Birinci fraqmentimiz əcnəbilərlə başa çatmışdı, daha doğrusu başa çatmamışdı, yarımçıq qalmışdı, çünki başımız qarışdı bəzi-bəzi vacib işlərə, yazı qaldı başlı-başına, yəni yiyəsiz, detdom uşaqları kimi. Elə ona görə də, bu yazımızın başı keçəl kimi görünür,

Nə isə, keçək əcnəbilərə. Əlbəttə ki, əcnəbilər Bakı tarixinə yaxın gəlməzdilər, əgər nöyüt olmasaydı. Düzdü, «qibleyi-ələm nöyüt»ün zühurundan qabaq da Bakı tarixinə əcnəbilər gəlib-gediblər. Bəli, məhz gəlib-gediblər. Neftin zühurundan sonra isə birdəfəlik gəldilər, daha heç yerə getmədilər, tuği-lənət olub keçdilər boğazımıza, həmişəlik qaldılar burda.

O vaxtlar, yəni zühurdan qabaq Bakıya gəlib-gedən əcnəbilərin qoyduğu ən gözəl yadigar təbii ki, Atəşgahdı. Allah, o vaxt Bakıya yolu düşən Hindistan tacirlərinin canını sağ eləsin ki, öz ibadətləri xətrinə olsa da, bu Atəş məbədini tikdirdilər. Barı, indi xarici turistlərə göstərməyə bir şeyimiz var.

Bakı tarixini ilk dəfə seyrə çıxan əcnəbilərin təəccübünü, heyrətini təsəvvür etmək çətin deyil. O binəvalar uzaq-uzaq, soyuq-soyuq məmləkətlərdəki evlərini qızdırmaqçün itin zülmünü çəkirlər, meşədən ağac qırırlar, doğrayırlar, sürüyüb evə gətirirlər, sonra da yandırırırlar ki, həm soyuq canlarını tərk etsin, həm də külfətçün, ayıb olmasın, xörək bişirsinlər. Bakı tarixinə yaxın gələndə isə, gördülər ki, pay atonnan, burda bir az bərk asqıranda da, yerdən qaz, nöyüt çıxır və başlayır yanmağa. Hünərin varsa Bakı ətrafını gəzməyə çıxanda əlində məşəl saxla. Yox, saxlamağına saxlaya bilərsən, hər halda,

məşəl namus-qeyrət qədər ağır bir şey deyil, ancaq bir də görəcəksən ki, yerin üstündəki çatlardan çıxan qaz məşəldən od götürüb yanır, kefinə düşsə, məşəl gəzdirən qurumsağın özünü də ağzına salıb başlayır çeynəməyə, yəni binəvanı tamam yandırır. Şübhəsiz ki, Bakı tarixinə gələn nabeləd qonaqların hamısını yanıq olmasının səbəbi də məhz budur; bir qismi yanıq gəlir, bir qismi də, bura varid olandan sonra yanıqlaşır. Bəli, hər şeyin səbəbkarı elə həmin qazdı.

Bir sözlə, Bakı, o vaxtlar qazlı şəhər idi, hələ əcnəbilər qazını sovurub aparmamışdılar. Şəhərimiz o vaxtlar çox yuxarıdan gedirdi. Əcnəbilər aşağıdan baxanda Bakını xəzrinin səpələdiyi toz-torpaq dənələri boyda görürdülər. Bakı əhli də, yalnız elə o vaxtlar adam kimi yaşayıb; öz əli olub, öz başı. Nöyüt gölməçələrinin içində günəş vannaları qəbul edə-edə yeyiblər ənciri-üzümü, içiblər təmiz Şollar suyunu... Yox, yalan dedim deyəsən, mən danışdığım vaxtlarda Bakı tarixinə hələ Şollar suyu dürtülməmişdi. Bəli, mən Bakıya Şollar suyunun çəkilməsindən çox-çox əvvəllərdən danışıram. Hə, onda camaat hələ quyu suyu içirdi. Bu zəhrimara qalmış quyular da, bakılıları dolayırdı barmağına. Kefi istəyəndə su verirdi, keyfi istəyəndə nöyüt. Çox vaxt, əlbəttə ki, nöyüt verirdi. Onda susuzluqdan dodaqları çatlamış bakılılar bu qara-qura horranı (yəni nöyütü) torpağın içinə dolduranın əkib-doğanını söylə-söylə əziyyətlə qazıdıqları quyunu təzədən doldurardılar torpaqla, daşla, nə bilim, nəylə.

Yazıq Bakı torpağı başıqapazlı detdom uşaqları kimi, həmişə ara yerdə söyülüb. Əvvəl nöyüt verirdi - söyülürdü ki, su yerinə gör nə çıxır. Sonralar başladı su verməyə - yenə söyüldü ki, biz nöyüt istəyirik, ancaq yerdən su çıxır, buruğa, qazmaya qoyduğumuz filan qədər pul batır. Fəqir Bakı torpağı da qalırdı heyrat və təəccüb içində, bilmirdi bu adamlara nə versin – su, yoxsa, nöyüt?

Ümumiyyətlə, Bakı torpağında nə tilsim varsa, bura gələn gələn adamların hamısı birdən-birə dəyişirlər, qudururlar, naşükür olurlar.

O vaxtlar Bakı elə bircə İçərişəhərdən ibarət olub. Qala divarlarından bayırda ev-zad tikməzdilər, ehtiyat edərdilər. Həftə səkkiz – mən doqquz şimal qonşularımız taxta lötkələrinə minib Maxağın qalasından (Yəni Maxaçqaladan) üzüaşağı üzərdilər, Abşeron sahillərinə tökülüşüb Bakıətrafı yerləri çapıb talyardılar, əncirli-üzümü oğurlayıb aparardılar soyuq şimal məmləkətlərinə, sonra da Don çöllərinin ortasında oturub çastuşka deyə-deyə əncir, üzüm yeyərdilər, ya da tərsinə, əncir-üzüm yeyə-yeyə çastuşka deyərdilər, oynayardılar, bir sözlə, əməlli başlı kefə baxardılar. Kişilər əncir-üzümdən yedikcə, milli-mədəni kalorit daşıyıcısı olan bu meyvələrin orqanizmə göstərdiyi təsir nəticəsində, torba şalvarlı şimal qonşularımızın dediyi çastuşkalar da, hiss olunmadan Bakı meyxanalarına bənzəməyə başlardı, sonra də, kişilər təzədən qayıqlarına minib gələrdilər üzüaşağı, bizim meyxanaçıqlarla deyışməyə, söz güləşdirməyə.

Axmaq olublar o vaxt. Ağılları olsaydı əncirin-üzümün yerinə nöyütü oğurlayardılar, aparıb tökərdilər öz quyularına, göz bəbəyi kimi qoruyub saxlayardılar, indi də satardılar əcnəbilərə. Heyif ki, aparmayıblar, aparsaydılar indi bizim də qulağımız dinc olardı.

Yəqin indi başlarına döyüb təəssüflənirlər, amma «sonrakı peşmançılıq fayda verməz» deyiblər.

Şimal qonşularımızın quldurluğu, o vaxtlar, ümumiyyətlə, Bakı ətrafı yerlərə çox ziyan vurublar, hətta deyilənə görə Pirallahı adasının üzbəüzündə, indiki mayakın yerində, Abşeron adlı liman şəhəri də olubmuş (həqiqətən də oranın quruluşu limançün çox əlverişlidir, Pirallahı adasının yarımadağa söykənən yerində buxtaya oxşar yer əmələ gəlib ki, oraları külək tutmur). Amma əfsuslar olsun ki, quldurlar həmin liman şəhərini bütünlüklə dağıdıb, camaatını qırıblar, sağ qalan beş-on nəfər də qaçıb gizlənib Zirə kəndində. Heyif ki, bu limanın əhalisi öz doğma şəhərlərini qala divarları ilə əhatə etməyə tənbəllik ediblər, beləliklə, dəniz quldurlarının basqınları qarşısında aciz qalıblar.

Bakıya hücum çəkən dəniz quldurlarının içində hamının tanıdığı bir şəxs də olub. Bir vaxt kazak atamanı Stepan Razin də lötkəylə Bakı tarixinə qonaq gəlmişdi və uzun müddət bizə deyirdilər ki, Razinin gəlməyi bizimçün fəxrdir, şərəfdi. Kişi gəlib bizi xəşbəxt eliyib. Düzdü, bu xəşbəxtliyin nədən ibarət olduğunu açıq izah edən yox idi. Yoxsa fikirləşərdik ki, aya, bu Razin deyilən vələddüzna əgər

gəlib Bakı ətrafını çapıb, talıyıb, camaatımızı qırıbsa, bunun harası xəşbəxt eləməkdi ki, hələ üstəlik onun adına qəsəbə də tikək, qəsəbənin yanındakı dağı da onun ismi-şərifilə adlandıraraq...

Bakının yalnız İçərişəhərdən ibarət olduğu vaxtlarda yerli əhali də, iki yerə bölünürdü. Yox, varlı və kasıblar bölgüsünü demirəm. Bakı əhli o vaxt iki yerə bölünürdü -arıqlar və gombullar. Arıqlar adətən Bakının, yəni İçərişəhərin içində, gombullar isə qala divarlarından kənarda yaşayırdılar.

Əhalinin bu cür bölgüsü yalnız ilk baxışdan qeyri-adi görünə bilər. Dərinə gedəndə, burda qərribə heç nə yoxdur. Bu cür bölgü istər qurudan, istərsə də dənizdən Bakıya çoxlu basqınların olmasıyla əlaqədardır...

Deyəsən fikirlərimizin ucunu itirdik, hər şeyi qatıb qarışdırdıq biri-birinə. Onda əvvəldən başlamağa çalışaq. Bakını, yəni İçərişəhəri salanda evləri biri-birinə çox yaxın tikiblər ki, qəfildən qalaya basqın olanda hücum edənlər içəri girib çəşsınlar, özlərini itirsinlər. Küçələrin darlığı düşməyə öz ordusunun hamısını eyni vaxta döyüşə daxil etmək imkanı verməsin və qabaqdakılar vuruşarkən daldakılar əllərini cibinə qoyub öndəkilərin ölməyini gözləməli olsunlar. Sonralar elə də olurdu, Bakının azsaylı müdafiəçiləri bu səbəbdən böyük-böyük basqınların qarşısını ala bilirdilər.

Amma küçələri bu cür dar tikəndə əsas bir məsələ bəkililərin yadından çıxmışdı: Yəni namus, qeyrət məsələsi. Fikirləşməmişdilər ki, bu dar küçələrdə naməhrəm olan arvadla kişi üzbəüz gələ bilər və keçəndə bixtiyar bədənəri biri-birinə sürülər. Ələlxüsus, hər ikisi gombul olarsa. Yalnız şəhər tikilib qurtarandan sonra Bakı əhli öz səhvini başa düşdü və daş atıb başını tutdu. Amma gec idi, şəhər artıq tikilib qurtarmış, ətrafına hündür bir hasar da çəkilmişdi. Bu qədər zırıltını söküb təzədən tikməkçün isə çoxlu pul lazım idi ki, bəkililərdə də o qədər pul yox idi, kredit də heç kim vermirdi, çünki o xəşbəxt vaxtlarda hələ nöyütdən istifadə üsulları tapılmamışdı və pullu əcnəbilərin gözündə nöyüt qara-qura horradan başqa bir şey deyildi.

Beləliklə, bəkililərin böyükləri, daha dəqiq desək, böyük bəkililər oturub bu işə əncam çəkməkçün çox fikirləşdilər, düşünüb daşıdılar, yaxın yerə yük daşıdılar, nəhayət, qərara gəldilər ki, kökəlmiş arvadları evdən bayıra buraxmasınlar. Yoxsa, dar küçələrdə yad kişilərlə üzbəüz gələndə, onların yanından sürülüb keçəndə hər ikisinin şəhvani hissləri qıcıqlanar və ola bilər ki çar-naçar günah əməllərə yol verələr. Bu hal müsəlmançılıqla heç düz gəlmirdi, bəkililər da ki, imanlı müsəlmanlar olduğuna görə, belə şeylərə yol verə bilməzdilər. Beləliklə, gombul arvadlara küçəyə çıxmaq qadağan olundu.

Bir müddət beləcə davam etdi, ilk baxışdan elə görünürdü ki, işlər qaydasına düşüb. Lakin bir azdan daha bir qəmbərqulu çıxdı ortaya (İçərişəhərin döşəməsinə düzülmüş qəmbərləri demirəm). Məlum oldu ki gombul arvadların qıçlarını sındırıb evdə otuzdurmaqla iş bitmir. Dar küçələrdə hətta gombul kişilər də, üzbəüz gələndə, bədənəri biri-birinə sürülüb keçəndə, bu təmasdan şəhvani hisslər yarana bilər. Ümumiyyətlə, cinsindən asılı olmayaraq iki bəni-adəm biri birinə çox sürülürsə, prosesin axırı heç yaxşı qurtarmır. Bunu öz üzərində sınaqdan keçirən və nəticədən narazı qalan böyük bəkililər yenə də papaqlarını qabaqlarına qoyub fikrə getdilər, axırı qərara gəldilər ki, bütün gombul adamları müvəqqəti olaraq qaladan (yəni İçərişəhərdən) kənarda yerləşdirsinlər. Bakının dar küçələrini hesabladılar, ölçüb biçdilər və belə bir nəticəyə gəldilər ki, çəkisi təxminən altı pudacan olan adamlar bu dar küçələrdə üzbəüz gələndə biri-birinə sürülmədən keçə bilərlər (təbii ki, ürəklərindən qəsdən sürülmək keçməyə; əgər daxildə belə bir istək olarsa, daha heç bir qanunla bunun qabağını almaq olmayacaq. Küçədə qoymayacaqlarsa, gedib xudmani bir karvansara bucağı tapıb rahatca biri-birinə sürüləcəklər, hələ bəlkə bir az o yana da keçəcəklər. Adam da tapmasalar, gedib girişəcəklər qoyun-quzuya, bəd ayaqda da keçiyə... Allah uzaq eləsin).

Beləcə, böyük bəkililər qanun qəbul elədilər ki, çəkisi altı pudadan artıq olanlar qalanın içərisinə buraxılmasınlar. Əlbəttə, fəvqəladə halları çıxmaq şərtiylə, çünki mühəribə, basqın, tufan, nə bilim, ayrı fəlakətlər zamanı onsuz da aləm bir-birinə elə qarışır ki, kiminsə kiməsə sürülməsi o qədər də böyük əhəmiyyət kəsb eləmir. Bir sözlə, şəhər həsənsoxdu dəyirmanına dönür.

Dediyimiz qərar qəbul ediləndən sonra Bakının gələcək inkişafına təkan verildi, yəni İçərişəhərə buraxılmayan gombullar ətraf ərazilərdə məskunlaşmağa məcbur oldular, bu minvalla, şəhər böyüməyə başladı.

Bakı tarixinin göbəyi İçərişəhər olduğu kimi İçərişəhərin də göbəyi... yox, Qız qalası deyil, Qız qalası Bakı tarixinin başqa şeyidir, ondan danışmaq ayıbdı, Bakı tarixinin göbəyi Xan sarayıdır. Yəni Şirvanşahlar sarayı.

Hərçənd ki, mən hərdən bu imarətin məhz Şirvanşahlar sarayı olmağına şübhə edirəm. Niyə? Ona görə ki, tarix kitablarında Şirvanın o vaxtlar dövlətli bir ölkə olduğunu yazırlar. Guya xaricilərə ildə filan qədər Şirvan ipəyi, filan qədər Şamaxı xalçaları və nə bilim, nələr, nələr satılmış, şimaldan cənuba aparan ticarət yolları burdan keçdiyinə görə əcnəbi tacirlərdən filan qədər vergi yığılmış. Təbii ki, bu maddi gəlirin çoxusu Şirvan şahlarının cibinə, yaxud pul kisəsinə, daha dəqiq desək, xəzinəsinə axırdı. Hə, belə daha düz olur. Beləliklə, bu nəticəyə gəlirik ki, Şirvanşahlar heç də kasıb olmayıblar. Amma tikdirdikləri saraya (adamın heç saray deməyə də dili gəlmir) baxanda şəxsən mən başqa şey düşünürəm. Bir ovuc yerdə tikilən, beş-altı otaqdan, xırda bir həyətdən, metrə yarımliq divanxanadan, bir-iki dənə də sərdabadan ibarət olan bu saraya baxanda, mənə elə gəlir ki, ya tarix kitablarında Şirvanşahların varlı olmasına dair məlumatlar yalandır, ya da Şirvan şahları həddən ziyadə simic olublar. İndi elə İçərişəhərin özünün JEK müdirlərinin hərəsinin Şirvanşahlar sarayından üç-dörd dəfə böyük villası var. Hamısı da «Yevroremont». Mən hələ icra hakimlərini, polis rəislərinin, nə bilim nazirləri və s. adamları demirəm. Bu adamların yanında o vaxtkı Şirvan şahları müxalifət qəzetlərinin redaktorları qədər kasıb görünürlər.

Lakin bir məsələ də var, ola bilər ki, o vaxtkı Şirvan şahları nə kasıb olublar, nə də simic. Sadəcə, əsl müsəlman kimi dünya malında gözləri olmayıb, cahü-cəlal sevməyiblər, yəni, gözü tox olublar. Yox, əgər indikilər kimi olsaydılar, bütün İçərişəhər camaatını, arıq-köklüyünə baxmadan qaladan qırağa köçürdüb, içərini eyləyərdilər şahın şəxsi malikanəsi, daha doğrusu, iqamətgahı, qala divarlarından Şirvanşahların yekə-yekə şəkillərini asıb altında yazardılar: Xalq «ŞŞ» deyir. (ŞŞ, yəni Şirvan Şah). Camaatı da, məcbur edərdilər ki, bürclərə yaxın gələndə mütləq Salavat çevirsinlər (bu yerdə lap çox gopa basdım, deyəsən, o vaxtlar müsəlman aləmində adam şəkili çəkməyə icazə vermirdilər).

Bəli, Şirvanşahlar bunu edə bilsələr də, etmədilər, çünki bayaq dediyimiz kimi əsl müsəlman olublar.

Bəzi alimlər belə rəy irəli sürür ki, bizə saray kimi təqdim olunan bina əslində Seyid Yəhya Bakuvi adlı bir sufinin xanəgahı olub, Şirvanşahlar sarayı isə hardasa dənizin içindəymiş. Dənizin içində deyəndə, camaat düz başa düşməz, elə bilər ki, saray suyun altında yerləşibmiş, padşahlar da amfibiya imişlər. Yox qətiyyənlər, saray indiki buxtanın içində olub, sadəcə, o vaxtlar su xeyli daldaydı, indi suyun altında qalan saray o vaxt dəniz sahilindəydi.

O vaxtlar Bakı ətrafında meşəliklər, dağlar da vardı (meşə deyəndə Fatmayı, Novxanı üzümliklərini, dağ deyəndə isə Patamdart, Şubanı yüksəkliklərini nəzərdə tuturam). Deyilənə görə, Abşeronun ucqarları - Pirallahı, Zirə, Gürqan, Şahdili tərəflər sıx cəngəllik olubmuş. O ki qaldı Şahdilinə (indi həmənlər yerə «Şaxovı kosa» deyirlər) buranın adı da çox maraqlıdır. Vertolyotdan baxanda Abşeron yarımadası, doğrudan da, hansısa naməlum məxluqun (bəlkə də elə Şirvanşahın) başına, Zirə kəndi tərəfdən dənizin içərisinə uzanan nazik torpaq zolağı isə dilinə oxşayır.

Kimsə soruşa bilər ki, eləysə Pirallahı adası da bu məxluqun (bəlkə də Şirvanşahın) buynuzuna oxşayır, bəs nəyə görə oranın adını Şahbuynuzu qoymayıblar? İlk baxışdan məntiqi sualdır, həqiqətən də Pirallahı adasına Şahbuynuzu adını qoysaydılar daha düzgün olardı. Lakin bir məsələ var. Əgər belə olsaydı, camaata elə gələrdi ki Şirvanşahın arvadı ona xəyanət edir, kişi buynuz çıxarıb. Bu da ki, həqiqətə uyğun deyil. O vaxtın arvadları namusu, abırı hələ göy əsgiyə büküb dənizə atmamışdılar. Beləliklə, Şirvanşaha şər atmamaqçün Şahbuynuzu sözünü kənara qoyublar.

O ki qaldı, ümumiyyətlə, buynuz məsələsinə, Bakı tarixinə buynuz atanlar həmişə çox olubdu. Ən birinci buynuz atanların cərgəsində İmadəddin Nəsimi də var idi. Şübhəsiz ki, söhbətin hürufilərdən getdiyini anladınız. On dördüncü əsrdə Bakı şəhəri hürufilərin mənzil-qərargahına dönmüşdü. Bizim şəhər o vaxtlar İslam aləminin bir növ ucqar bir guşəsi sayıldığından cənub padşahlarına zidd gedən bir çox adamlar (yəni o vaxtın müxalifəti) qaçıb Bakıda gizlənirdilər.

Teymurləngin əlindən qaçan hürufi dərvişləri də, o vədələrdə, Bakıda o qədər çoxalmışdılar ki, az qala bütün şəhər əhlini və kənardan gələn qonaqları yoldan çıxartmağa nail olmuşdular. Deyilənə görə, «Allahü-əkbər» pıçıldayaraq qala qapısından içəri girən adamlar, bir-iki gündən sonra qaval çala-çala, «Fəzl həqq», «Ənəl-həqq» qışqıra-qışqıra bayıra çıxırdılar, bığ-saqqal qırxdırmağı da tərgidib olurdular hürufi. Bədii dillə desək içəri «adam» girən, «allah» olub çıxırdı. Bakı dönmüşdü Allah istehsal edən «konveyer»ə, Fəzlullah Nəimi ilə İmadəddin Nəsimi Bakıda «avtoritetlər»ə, yaxud «karanovonnu vor zakonlar»a çevrilmişdilər. Qanuni hökumət qalmışdı bir qırağa, hamı onların sözüylə oturub-dururdu. Şəhər hakimi də, qazısı da bu iki «avtoritet»ə toxunmurdular, qorxurdular. Fikirləşirdilər, xətiirlərinə dəyərlik, sonra hirsələnib çoxsaylı allahlarını buraxarlar canımıza, onlar da taxta qılınclarını itiləyib soxarlar ... nə isə...

Bir müddət vəziyyət dəyişmir. Lakin günlərin bir günü hürufilərin Bakıda (o vaxtlar Badkubə deyirdilər) «bezpredellik» eləməsi xəbəri gedib çatır, Nəsiminin diliylə desək, «Divi-əzəm»in, yəni ən böyük divin, yəni Teymurləngin qulağına.

Teymurləng də öz «territoriyasında» «çujoy avtoritetlərin» peyda olub «zakon talkavat» eləməyindən çox narahat olur, qəzəblənir, obşyakı yığıb hər şeyi onlara danışır, bir yerdə tədbir töküüb qərara gəlirlər ki, bu kafər yuvasını qəfildən «nakırvat» eləmək lazımdır.

Düzünə qalsa, Əmir Teymuru narahat edən heç də hürufilərin Bakı əhlini Allah yolundan, din yolundan azdırması deyildi. Çox elə lazım idi Teymurləngə bakılıların haqq yoldan çıxmağı, öləndən sonra cənnətə, ya cəhənnəmə düşməyi. Yox, məsələ ayrıydı. Teymurləng qorxuya düşmüşdü ki, aya, bunlar ki, Bakıda gündə otuz iki dənə Allah istehsal edirlər, birdən sabah Fəzlullahın eşqi dombaldı, konveyerinə dəyişikliklər edib başladı teymurlənglər istehsal etməyə. Elə olsa, bəs onda mənim axırım nə təhər olacaq? Aləmi-islamı basmış o qədər teymurləngin içində mən necə sübut edəcəm ki, həqiqi Əmir Teymur mənim.

Bu cür narahat fikirlərin içində haça-paça qalan Əmir son qərarını verir; nə qədər ki, Fəzlullah istehsal etdiyi allahların bir ayaqlarını sındırıb onlardan total teymurlar düzəltmək fikrinə düşməyib, yubanmadan bu şəhəri hürufilərdən təmizləmək gərəkdi.

Elə də olur, Əmir Teymur Şirvanşah İbrahimdən Fəzlullahı tələb edir, alıb Naxçıvanda şaqqalayır, sonra da hürufiləri Bakıdan dağıdır. Bəlkə də belə olmağı yaxşıdır, yoxsa Bakı dönərdi allahların məskəni olan Olimp dağına, Xan Sarayı da olacaqdı hürufi Zevsinin, yəni Fəzlullahın məkanı.

Hə, yaxşı ki, Əmiri Teymurun sayəsində bakılıların canı hürufilərdən qurtardı, Bakı da allahlar şəhəri olmaq funksiyasını başa vurub oldu normal adamlar şəhəri.

Amma Bakı tarixinin divarları çox da asudə qala bilmədi. Hürufilərdən təqribən yüz il sonra Bakı tarixinin divarlarına Şah İsmayıl da buynuz atdı. Yox, düz demədim, nizə atdı, ox atdı, hətta güllə də atdı, amma buynuz atmadı, çünki Şah İsmayıl qərb padşahlarından fərqli olaraq buynuz çıxardan kişilərdən deyildi.

Şah İsmayılın Bakı tarixinə yürüş eləməyinin səbəbi isə çox qədimdir. İş necə gətiribsə, rəhmətliyin ata-babasının bu dünyadan köç eləməyinə səbəb Şirvanşahlar olublar. Daha doğrusu, səbəb ayrı olub, Şirvanşahlar isə, o rəhmətliklərin bu dünyadan o dünyaya tullanmasına yüngülvari təkan veriblər, onlar da uçub gediblər cənnətə.

Bəlkə də bu işlərdə yalnız Şirvanşahları günahlandırmaq düzgün olmazdı. Məsəlçün, binəva Şirvanşah Xəlilullah öz sarayında oturduğu yerdə, bir də xəbər gəlib-çatıb ki, Şeyx Cüneydin başçılıq

etdiyi sufilər gəlib Şirvanı tutmaq istəyir. Xəlilullah da, fikirləşib ki, bu sufilər də elə hürufilərin, bir növ, əmisi uşaqlarıdır. Birdən gəlib Şirvanı tutarlar, sonra başlayarlar allahlar istehsal etməyə, Şirvan təzədən dönər kafirxanaya. Onunçün də, qoşun toplayıb Şeyx Cüneydin sufilərini dağıdır, özünü də qətlə yetirir, daha doğrusu, bayaq dediyimiz kimi, o dünyaya tullanmasına yüngülvari bir təkan verir.

Təxminən on-on beş il sonra Şeyx Cüneydin oğlu Şeyx Heydər də eyni sevdəyə düşür, başına müridlərini yığib Arazı keçir, üz tutur üzüyuxarı – Şirvana tərəf. Növbəti Şirvanşah Fərrux Yasar da, atası kimi qoşunu yığib çıxır sufi ləşkərinin qabağına, hamısını qırıb-tökür, Şeyx Heydəri öldürüb rahat nəfəs alır, əllərinin tozunu çırpır, qanını yuyub qayıdır öz sarayına.

Ay-hay. Hara sevinirsən, ay Fərrux Yasar, məgər bilmirsən ki, bu nəsil hələ kəsilməyib? Hələ Şirvana hücum eləyən sufilər çox olacaq, sən də... nə isə, hər şeyi qabaqcadan Fərrux Yasara demək düzgün olmaz, çünki birdən qabaqcadan tədarük görər, tarixin gedişatını dəyişər, bu da ki, icazə verilən iş deyil, Allah belə şeyləri xoşlamır.

Hə, o yerdə qaldıq ki, Şirvanşah Fərrux Yasar rahat nəfəs alıb qayıdır sarayına. Bir müddət kefə baxır özüyçün və təxminən on il sonra yenə qəfildən xəbər çatır ki, bəs Şeyx Heydərin xırda oğlu İsmayıl da atası-babası kimi başına beş-on min sufi yığib Şirvana üz tutur. Şirvanşah Fərrux Yasar əvvəl qulaqlarına inanmır, fikirləşir ki, ola bilməz. Axı bunun babası da, atası da Şirvanda canını tapşırıb, bunu da, deyəsən, əcəl girləyir, dartıb gətirir bura.

Amma hər nəydisə, Şirvanşah qoşun toplayıb sufilərin qabağına çıxır və bu səfər necə olursa tale Şirvanşahın yox, Səfəvilərin üzünə gülür – Şirvan qoşunu məğlub olur.

Şah İsmayıl Şirvanşah Fərrux Yasarın başını kəsib qızıl pul yığmaqçün süvenir daxil düzəldir və iri qızılbaş çalmasını qabağına qoyub on iki dəfə fikirləşəndən sonra, qərara gəlir ki, Şirvanın ikinci böyük şəhəri olan Bakını da alsın.

İndiki Bakının o vaxtkı əcdadının adı Badkübə idi və Şah İsmayıl da əvvəl-əvvəl Badkübəyə yavıq getməyə ürək eləmir, çünki ona demişdilər ki, bu şəhərin ətrafı bir növ, cəhənnəm kimi bir yerdi, hər tərəf alışıb yanır, hətta torpaqdan da od çıxır. Şah da fikirləşir ki, bizim hamımızın çalmalarımız da qırmızıdı, Badkübə ətrafında torpaqdan çıxan alov da qırmızıdı. Birdən bu iki qırmızılar biri-birinə qovuşmaq istəyər, bizim də başımız od tutub yanar, bu cəhənnəmin içində əbədi qalarıq. Bəs onda o boyda Səfəvilər dövlətini kim quracaq, filan qədər qəzəli kim yazacaq, Mərvdə Şeybani xanı kim udacaq, Çaldıranda Sultan Səlimə kim uduzacaq?

Bu fikirlərdən qorxuya düşən Şah İsmayıl Badkübə şəhərini almaqdan ötrü ora özü getmir, əmirlərdən ikisini - Xadim bəy Xüləfa ilə Xan Məhəmməd Ustaclunu bir xeyli qızılbaşla bahəm Badkübəyə yollayır, özü isə Şamaxıda oturub başlayır dincini almağa.

Xadim bəy Xüləfa ilə Xan Məhəmməd Ustaclu da Badkübəyə yaxınlaşanda tamam qorxuya düşürlər, əvvəl elə bilirlər ki, həqiqətən də cəhənnəmin kandarındadırlar. Beş-altı dəfə salavat çövrürlər, qorxu duası oxuyurlar.

Necə də qorxmasınlar. Ömrü boyu çəmənlilik, meşəlik, çay, bulaq görmüş qızılbaşlar qupquru çölün ortasında yerdən çıxan alovları, palçıq vulkanlarını və ən əsas, əllə qazılmış quyulardan vedrə ilə nöyüt çıxardan əcinnəyə, cinə oxşayan qapqara adamları (bəlkə də onlara artıq neftçi demək olardı) görəndən sonra nə düşünməliydilər ki? Onların yerinə mən də olsaydım elə bilərdim ki, mənə tovluyub cəhənnəmdə bişirməyə gətiriblər; əcinnə var, qır qazanı, nöyüt var, alov var. Cəhənnəm daha necə olur ki?

Əvvəlcə qızılbaşların hamısı qaçıb bu vahiməli yerdən uzaqlaşmaq istəyiblər. Amma Şah İsmayılın qəzəbindən qorxub böyük iradə bahasına özlərini saxlayıblar, birtəhər qalaya yaxınlaşıblar.

Görülər ki, yox əşi, Bakı dövrəsində sülənmək o qədər də qorxulu deyil, sadəcə gərək ayağını bir yerə basanda diqqətli olasan ki, torpaqdan alov-zad çıxmasın.

Müxtəsəri, qızılbaşlar qala divarlarına yaxınlaşan kimi bakılılar qapıları bağlayıb arxayınca içəridə oturaraq, başlayıblar müdafiəyə tədarük görməyə. Arxayınçılıqlarının səbəbi də, Bakının liman

şəhəri olmağıydı; qurudan nə qədər mühasirədə qalsalar da, aclıqdan, susuzluqdan qorxuları yox idi, Xəzər dənizi onları yedizdirib içizdirirdi, gəmilər vasitəsiylə şəhərə nə lazımdısa gətizdirirlər. Səfəvilərin də ki, tam mühasirə üçün hələ donanması yox idi.

Qızılbaşlar Bakıya bir neçə dəfə güclü hücumlar eləsələr də, divarları aşmağa müvəffəq olmurdular. Bu vəziyyətdə yenə də nöyüt bakılıların köməyinə gəlirdi. Dənizdən tutduqları suitilərin dərisini soyan bakılılar, bu dərilərdən tuluğlar düzəldib, içini neftlə doldururdular və başına bağladıqları fitili yandırır yuxarıdan atırdılar qızılbaşların qızıl başlarına.

Qızılbaşlar ilk dəfə bunu görəndə çaş-baş qalmışdılar, hələ bəlkə möhkəm qorxuya da düşmüşdülər (artıq neçənci dəfəydi ki qorxuya düşürdülər binəvalar). Əvvəl-əvvəl onlara elə gəlmişdi ki, hətta dəniz məxluqatı da bakılılara köməyə gəlib. Düşünmüşdülər ki, dənizdən çıxan suitilər gəlib qala divarına dırmaşır oradan özlərini atırlar hücum keçənlərin təpəsinə. Sonra təəccübləri bir az da artmışdı, görmüşdülər ki, yerə dəyən suitilər partlayıb yanırırlar və ətrafdakı qızılbaşları da yandırırırlar.

FÇox baş sındırırsalar da bunun səbəbini başa düşməmişdilər və bu kamikadze suitilərin partlayıb yanması onlara tilsim kimi görünmüşdü, düşünmüşdülər ki, yəqin bu tilsim də kafir Fəzlullahın xələflərinin işidir. Nəhayət, Şah İsmayılçün xəbər göndərərək bildirmişdilər ki, bəs, şah sağ olsun, bakılılar cəhənnəmdən çıxan odlu suitilərini buraxıblar ləşkərin canına, hamı od tutub yanır, hərgah tez bir zamanda özünü bura yetirib məsələyə əncam çəkməsən, bu suitilər bizim qızıl başlarımızı tamam əridəcək, qızıl külçələr düzəldib satacaqlar Məskov tacirlərinə.

Şah İsmayıl da bu naməni oxuyandan sonra, daha bir müddət fikrə gedir, düşünür, daşınır, axırda qərara gəlir ki, başqa yol yoxdur, özüm Bakıya tərəf üz tutmalıyam. Elə də eləyir.

Şəhərə yaxınlaşıb məşvərət qurur, ən əvvəl yanan suitilər barədə danışır, qorxuya düşmüş qoşunu sakitləşdirməyə çalışır. Təqribən belə bir nitq söyləyir ki, biz cəfəri-məzhəb şeyik, Bakıya əhli isə hənəfi-məzhəb sünnüdülər, şəksiz ki, onların heyvanatı da sünnü məzhəbdə. Qala divarlarından tullanan suitilərin yanması da Allahın işidir, Allah bizə demək istəyir ki, ey qızılbaşlar, kafirlərdən qorxub eləməyin, onların sizə atdıqları hər zad sizə yetişən kimi od tutub yanacaq, heç bir xətər yetirməyəcək.

Əmirlərdən biri qorxa-qorxa şaha deyir ki, bəs axı bu suitilər yananda bizim adamlardan da bəzisini yandırır.

Şah da cavab verir ki, o da Allahın hikmətidir, suitilərin yandırdığı adamlar şialiyi zahirdə qəbul edib daxildə sünniliklərini saxlayanlardı. Kim sidq ürəklə bizim əqidəmizi qəbul eləməsə, sünni suitiləri məhz onları yandıracaq, cəhənnəmə vasil edəcək.

Hamı şahın bu sözlərinə səmimi qəlbdən inanır, amma bayaqkı əmirin dili yenə dinc durmur, dillənir ki, bəs, Allah bakılıların bizimkilərə atdıqları oxları, nizələri də yandırsaydı, heç pis olmazdı.

Şah bu sualı da cavabsız qoymur, deyir ki, həmin oxların düzəldiyi dəmir şia məmləkətlərindən gətirildiyinə görə onların yanmasını Allah məsləhət bilməyib.

Hə, elə bu müşavirə zamanı da qərara gəlirlər ki, şəhərə elçi göndərərək təslim olmağı təklif eləsinlər.

Həmin dövrlərdə Bakıya hakimi Şirvanşah Fərrux Yasarın oğlu Qazı bəy idi, amma o Şamaxıda qoşun yığmaqla məşğul olduğu üçün şəhərə hələlik onun arvadı başçılıq etmiş və bu arvad da deyilənə görə, çox zəhmli bir adam olubmuş. Hətta Qazı bəy özü də ondan bir balaca qorxurmuş. Bu qadının bir qəribə xasiyyəti də varmış ki, xoşuna gəlməyən kişiləri qala divarından aşağı atmağı əmr etmiş.

Şah İsmayılın göndərdiyi elçi də, nə səbəbdənsə, bu müdhiş qadının qəzəbinə tuş gəlir və əmr edir ki, onu qala divarından tullasınlar aşağı.

Şəhərin qazısı Əbülfəth bəy şahzadə zövcəsinin bu əmrinə etiraz edib deyir ki, elçi ilə bu cür davranmaq kişilikdən deyil, həm də göndərdiyi adamın öldürülməsi Şah İsmayılın xoşuna gəlməz

(bayaqdan elə Şah İsmayıl deyirik, amma yadımızdan çıxıb ki, o vaxtlar İsmayıl hələ şah deyildi, inaqurasiya keçirməmişdi, eləcə İsmayıl ibn Heydər idi).

Qazının bu cür qorxacaqlığı Qazı bəyin zövcəsini lap cin atına mindirir, onu təslimçilik, separatçılıq toxumu səpməkdə günahlandırır, deyir ki, on üç yaşlı uşaqdan qorxan kişidən bu boyda şəhərə qazı olmaz və əmr edir ki, qazını da, elçiyə birlikdə tullasınlar divardan aşağı. Əmr yerinə yetirilir.

Qızılbaşlar əvvəl elə düşünülər ki, qala divarlarından yenə onların başına suitilər tullanır. Lakin görürlər ki, bunlar partlayıb eləmədilər, yanmadılar, eləcə guppultuynan yerə dəyib qaldılar. Ürəklənib yaxın gəlirlər və məlum olur ki, bakılılar şahın elçisiylə bərabər bir qoca kişini də atblar divardan aşağı.

Bu xəbər on üç yaşlı İsmayla çatanda, o, lap qəzəblənir, qoşunlarını qala üzərinə hücumu göndərir və xeyli əziyyətdən sonra qızılbaşlar lağım atıb divarın bir hissəsini partladaraq uçurmağa müvəffəq olurlar və qalaya doluşurlar. Beləcə, Bakı təslim olur.

Bu hadisədə mənimçün ən maraqlı olan detal Qazı bəyin adı naməlum qalan arvadının Bakı qazısını qala divarından aşağı atması əmri olub. Həmişə düşünmüşəm ki, görəsən, şəhərin möhtərəm qazisi, hörmətli ağsaqqalı əl-qolu bağlı vəziyyətdə qala divarının üstündə dayanıb fərraşların ona arxadan təpik vurub aşağı tullamasını gözlədiyi dəqiqələrdə nə fikirləşib?

Düzü, onun həmin vəziyyətdə nə fikirləşdiyini xəyalımda canlandırmaq cəhdim əvvəl uğursuzluğa düşər oldu. Nə qədər çalışsam da, ağıma bir şey gəlmədi. Qərara aldım ki, mərhum qazinin qala divarından atıldığı yeri təqribən müəyyən edim və ora dırmaşım. Elə də etdim. Qala divarlarının böyrüylə bir xeyli sülənəndən sonra hansısa sövq-təbii ilə hiss elədim ki, adamların divar üstündən aşağı atılması üçün ən münasib yer İçərişəhərin indiki Vahid bağına söykənən hissəsindədir.

Bakı Soveti metrosunun arxasındakı qapıdan qalaya girib divar boyu aşağı getdim və Ağə Mikayıl hamamının qabağındakı yoxuşla divarın üstünə çıxdım. Həm ətrafa, həm də qaladan bayıra baxanda gördüm ki, deyəsən zənnimdə yanılmamışdım. On-on beş metrlikdə hamamın olması da mənim nöqteyi-nəzərimi təsdiq edirdi. Yəqin ki, o vaxt ölümə məhkum edilmiş binəvaları Ağə Mikayıl hamamına gətirib, yuyub təmizlətdirirdilər, pak edirdilər, üz-gözünü qırıxdırdılar, tövbə mərasimini yerinə yetirirdilər, yəni insanı, bir növ, o dünyaya səyahətə hazırlayırdılar, yalnız bundan sonra həm ruhən, həm də cismən təmizlənmiş Allah bəndəsini hamamdan çıxardıb üzbəüzdəki qala divarının üstünə dırmaşıdırırdılar və nəhayət, elə yaş-yaş atırdılar divardan aşağı.

Nə isə, divarın üstünə çıxıb xeyli o yan-bu yana boylanandan sonra gözlərimi yumdum, xəyalən beş yüz il, daha dəqiq desək, beş yüz dörd il əvvələ gedib özümü binəva qazinin yerində təsəvvür eləməyə çalışdım. Amma... heyif ki, gözlərimiz kimi qulaqlarımızı da, qapamaq üsulu hələ müəyyən edilməyib və mən xəyalımın arabasına minib beş yüz dörd il əvvələ doğru çapmaq istərkən, gah maşınların sığnalı, gah yaxınlıqdakı evlərin qapılarının zəngləri, gah da küçə boyu addımlayan adamların mobil telefonlarının «simfoniya»ları açıq qulağımdan keçib şüuruma daxil olur və təzəcə razqon götürən «xəyal arabamın» təkərlərinə dolaşırdılar, onu hərəkətdən saxlayırdılar. Təxminən beş dəqiqədən sonra gördüm ki, xəyalımın arabasının təkərlərində artıq təkərlik qalmayıb, sınıb tökülüblər. Qəzəblə yerə tullandım və arabanın sınıb dağılmış təkərlərinə iki-üç təpik vurub gözlərimi açdım. Bir müddət çaşqınlıq içində donub qaldım, elə bu vaxt qəfildən gözüüm Vahid Poeziya evinə sataşdı. Diqqətimi cəmləşdirib gördüm ki, içəridə nəsə yığıncaqdı və gombul, qarayanız bir arvad əlində tutduğu kağıza baxıb nəsə oxuyur, ətrafda oturan adamlar da (bunların da 80 faizi arvad idi) huş-guşla ona qulaq asır. Başa düşdüm ki, şeir məclisidir.

Yenə də qəfildən, şüurumdakı duman elə bil təmizləndi. Mən özümü min beş yüzüncü ildə hiss etdim və o saat da möhtərəm Bakı qazısının bu divarın üstündə dayanıb öz ölümünü gözlədiyi dəqiqələrdə nə düşündüyünü mənim beynimin monitorunda peyda oldu - «Feminizasiya»

Bəli, bir arvad əmriylə (nə olsun ki, bu arvad Şirvanşahın gəlini idi, hər nəydisə arvad idi) əgər bu boyda şəhərin hörmətli, izzətli elm sahibi, ağsaqqal qazısı ölü it cəmdəyi kimi qala divarından aşağı

atılırsa, deməli, həqiqətən də bu şəhərin sonu çatıb. Ən pisi isə, bu idi ki, heç kəs şəhər qazısını bu qəzəbli qadının əlindən xilas etməyə səy göstərmədi, bax elə həmin andan bakılılar öz Bakılarını itirməyə başladılar. Bakının indiki kökə düşməyinin binası məhz onda qoyuldu; məhz onda Bakı adlı möhtəşəm imarətin özülünə ilk dəfə külüng çalındı. Bu imarət hissə-hissə, mərtəbə-mərtəbə ovuldu, uçuldu, ən nəhayət, bizim gözüümüzün qabağında, ümumiyyətlə, yer üzündən silindi.

Düzdü, bu müddət ərzində bir çox kişilər qollarını çırmalayıb bu imarəti təzədən bərpa etməyə cəhd göstərdilər, uçulmuş daşlardan bəzilərini təzədən qaldırıb yerinə qoydular, fəqət onların bu səyi Sizif əməyindən başqa bir şey deyildi. Çünki içinə virus düşmüş kompüterim tam təmizləməkçün onu yalnız formatlamaq lazımdır. Heç bir «antivirus» proqramı bu virusların kökünü birdəfəlik kəsə bilmir. Formatlama zamanı isə, hamıya məlumdur ki, yaddaş tamamilə silinir.

Bəli, «Bakı tarixi» adlı kompüterin prosessorunda bu saat «formatlama» əməliyyatı həyata keçirilir və bu proses bitəndən sonra yaddaşı təmizlənən kompüterini bizə verib deyəcəklər ki, buyurun, təhvil alın şəhərinizi. Biz də, hansısa qeyri-şüuri bir ümidlə onun yaddaşına girib nəşə tapmağa çalışsaq da, bu boyda şəhərin yaddaşında qırx-əlli alqoritmədən başqa heç nə görməyəcəyik...

Üçüncü fraqment.

**Çatıbdı vaxtı, gedir son baharı gəncliyimin,
Yubanmağa daha yox ixtiyarı gəncliyimin.**

**Nə vaxtsa gözləmə ki bir daha yaşıllaşacaq,
Susuz qalıb, quruyubdur çınarı gəncliyimin.**

**Yanımda sən yox idin, ondan ötrü böylə dolub
Kağız çiçəklər ilə laləzarı gəncliyimin.**

**Əgər kədərli, həzin nəgmə tək düşürsə yada,
Sənin xəyalın idi bəstəkarı gəncliyimin.**

**Sənə yetişmək üçün ki özün fəda elədi,
Gərək qapında qazılsın məzarı gəncliyimin.**

**Xəzəl kimi səpələnmişsə yerdə duyğularım,
Demək küləkli keçib ruzigarı gəncliyimin.**

**Nəçin bu Fəhmini tək qoydun intizar içrə,
Sənə yetişmədimi ahü-zarı gəncliyimin.**

Mən Bakının köhnə məhəllələrinin birində, daha dəqiq desəm Qırıxpilləkən deyilən bir yerin sol tərəfində (aşağıdan baxanda) dünyaya göz açmışam. Elə fikir yaranmasın ki, mən başqa yerlərdə də dünyaya gəlmişəm, qətiyyəən yox, mən elə bircə dəfə dünyaya gəlmişəm (sağ gəlməyəydim, bakılılar demişkən) və əgər ikinci dəfə belə bir hadisə olsaydı mən yenə də burda doğulmaq istərdim; burda, yəni, qır iyi verən qara-qura Bakı həyətlərində, amma deyəsən, həmişəki kimi fikrim dolaşdı, aləmi qatdım biri-birinə. Lap təmiz danışsaq, mən dediyim yerdə doğulmamışam. Rayon yerlərindən fərqli

olaraq Bakıda evdə doğuş qəbul eləmək adəti yoxdur, mən də sovet qanunlarına uyğun olaraq Bayıldakı Krupski adına roddomda doğulmuşam, sonra kəmalü-ədəblə gəlmişəm Qırxpilləkənin böyründəki həyətimizə. Ancaq sözün həqiqi mənasında dünyaya gəlməyim, dünyanı dərk etməyim məhz dediyim məkanda yerləşən həyətdə olub. Yazımın sonrakı hissəsində də mən dünyaya gəlməyim deyəndə, əslində dünyanı dərk etməyə başlamayı nəzərdə tutacağam (oxucunun başı gicəlləndi deyəsən)

Qisası, mən dünyaya gələndə kiçik əmim artıq üç-dörd il idi ki həbsxanada yatırdı, bibimlə nənəm isə bütün günü yalnız qara çörəklə pendir verirdilər.

Hərçənd ki, dieta saxlamağın heç bir bəni-adəmin orqanizminə ziyanı yoxdur (əlbəttə ki, gastriti olanları çıxmaq şərtiylə), bununla belə nənəmlə bibimin bütün gün ərzində yalnız pendir-çörək yeməyinin səbəbi heç də arıqlamaq, artıq çəkiddən azad olmaq cəhdi deyildi (o vaxtlar bizim zənən tayfası hələ «supermodel» xəstəliyinə tutulmamışdı və qadınların fikrincə gözəlliyin ilkin şərti konslager məhbusları kimi ikilik taxtaya oxşamaq yox, namuslu, ismətli, həyalı olmaq idi. Onunçün də o zamanlar bizim arvadlar indikilərdən bir qədər gombul və bir xeyli abır-həyalıydılar).

Nənəmlə bibimin özlərini dünyanın min cürə nazü-nemətlərindən məhrum eləməklərinin səbəbi isə, qərribə də olsa, kiçik əmimin həbsxanada yatmağı idi.

Ətağa cəddi, istəsəm də yeyə bilmirəm, neyniyim, dadlı bir tikə ağzıma dəyən kimi, türmədə palçıq kimi qapqara çörək yiyən qaqaşım gəlir diyanır gözümün qabağında, bütün iştaham küsür, boğazım qupquru olur.

Feminizm xəstəliyinə yoluxmuş indiki xanımlar belə bir hərəkəti yəqin ki, lağa qoyarlar, öz hüquqlarından bixəbər, avam bir qadının xəstə düşüncələrinin məhsulu hesab edərlər. Lakin bu adət binayi-qədimdən Bakıda mövcud olub, yaxşı-pisliyi barədə isə sonra danışarıq.

Etiraf edirəm ki, nənəmlə bibimin bu qərribə hərəkətlərinin səbəbini uşaq vaxtı mən də başa düşmürdüm. Hətta ürəyimdə onlara gülürdüm də.

Onu da deyim ki, təkcə mən yox, atamla babam da bu əcaib pəhrizin lazımsızlığını onlara başa salmağa çalışırdılar – babam özünəməxsus Bakı yumoruyla, atam isə kommunist partiyasına məxsus qıpqırmızı həyasızlıqla.

– Yaxşı eliyirsən, ay Həsənağanın qızı, – babam zəfəranlı plov yeyəndən sonra yağa batmış bıqlarını tumarlayaraq mızıldanırdı, – əslinə qalsa, heç mənim də boğazımdan tikə keçmir – bunu deyən zaman bayaq dibinəcən siyirdiyi iri plov nimçəsinə oğrun-oğrun baxardı. – Tifil orda qara çörəynən dolanır. Yazıq uşaq. Ancaq bir şey də var ki, mən yeməsəm, taqətdən düşərəm, gücüm qalmaz ki, sizünçün pul qazanım. Onda hamımız möhtac olarıq o kamunistin əlinə (Babam kommunist deyəndə atamı nəzərdə tuturdu). Onun da ki, özün bilirsən, ipinin üstünə odun yığmaq olmaz.

Babam nəfəsini dərib, nəyisə xatırlamış kimi fikirli-fikirli başını yelləyərdi, sonra da davam edərdi.

– Arvad, o tifil türmədə qara çörək yeyir, sən də burda qızınla bir yerdə qara çörəynən pendirdən başqa dilivizə heç nə vurmursuz. Əcəb eliyirsüz, işim yoxdu. Amma bir məsələ də var, əgər əziz-xələfivizin yoluyla gedirsizsə, onda hər işdə onun kimi eliyin də.

– Qanmadım, neyniyim, gedim mən də türmədə yatım? – nənəm soruşardı.

– Yox, onu dimirəm. Sözüüm odu ki, məhəllə uşaqları hər həftə türməyə sənin əziz-xələfinçün üç-dörd karopka nəyşə ötürüllər. O da dilxorçuluqdan bala-bala tüstülədir özüyçün. Diyirəm, indi ki, onun yediyinnən yeyirsiz, elə onun çəkdiyinnən də çəkin də. Alım bir-iki başdıq nəyşə, qızınla bir yerdə ana-bala tüstülədin axşamacan. Ancaq elə eliyin ki, mən paddım düşməyim.

Nənəm də gülümsünüb deyərdi ki, ay Kəblə Qulamın oğlu, mən razıyam, qara çörəyi mən yeyim, o zəhrimarısı sən özün çək.

Hər ikisi gülərdi, sonra isə nənəm kiçik əmimi yadına salıb yenə dilxor olardı. Amma gözləri dolmazdı. Nənəm, ümumiyyətlə, ağlayan adam deyildi. Bizim nəsildə binayi-qədimdən ağlayan adam olmamışdı, bircə məndən başqa. Mən də yəqin ki, böyüyəndən sonra ağlamağın daşını atacağam bir

qırağa. Hətta, kiçik əmim on il iş alıb türməyə gedəndə də, nənəmin büzüşüb balacalaşmış gözləri quru qalmışdı. Babam ona deyəndə ki, ay Həsənağanın qızı (babamla nənəm heç vaxt biri-birini adlarıyla çağırmazdılar), heç olmasa ağla, ürəyin boşalsın, nənəm içini çəkib cavab vermişdi ki, birdən kimsə məni ağlıyan yerdə görər, gedib o tifilə (yəni, əmimə) xəbər çatar, uşaq orda dilxor olar ki, evdəkilər mənə görə xiffət çəkillər. Qoy ürəyi narahat olmasın.

Sonra da kələğayısını boynuna dolayıb pıçıldayardı ki, goru çatlasın o vələdüznə erməninin, gül kimi balam düşdü onun ucbatından daş-divar arasına. Kopoyoğlu (yəni köpəyoğlu), özü rahat, isti qəbirdə rahat yatır özüyçün, mənim balamsa soyuq türmələrdə çürüyəcək.

**Sinəm dar bir qəfəsdir, orda sevdalı ürək dustaq,
Qalıb bıçarə bu zülmətdə müddətdir ki, tək dustaq.**

**Gözüm yaşın töküb ah eylərəm hicran otağında,
Nədir bu? Dörd divar içrə yağış məhbus, külək dustaq.**

**İlahi, hər duanın dövrəsin min-min günah tutmuş,
Ya qanundur tikan içrə ola hər bir çiçək dustaq.**

**Dayanma cismdə, sındır, dağıt bu məhbəsi, könlüm,
Azad olmaq ümidin gəsməsin heç vaxt gərək dustaq.**

**Mən iblisin əcəl zindanıyam ki, tanrıdan gizlin
İçimdə ahü-fəryad içrə minlərlə mələk dustaq.**

**Fələk zülmü kəsilməzsə bezib ruhlar qiyam eylər,
Bu aciz ruhlara bir gün olar çərxi-fələk dustaq.**

**Göyə baş vurmaq istərsən, buna, Fəhmi, gücün çatmaz,
Yerin tərkində əvvəl olmasan fəvvarə tək dustaq.**

Nənəmin təbirincə, isti qəbirdə rahat yatdığına görə söylənən həmənkə erməni o adamıydı ki, mən dünyaya gələndə əmim onun ucbatından üç il idi ki türmədə yatırdı, hələ yeddi il də yatacaqdı. Yəni, əmim o erməniyi bıçaqlayıb öldürmüşdü, bundan sonra o kişi getmişdi qəbrə, əsgərlikdən təzəcə gəlmiş iyirmi bir yaşlı əmim də on il iş alıb tullanmışdı şestoy kalona.

O vaxtlar Bakıda bir xeyli erməni vardı, heç kim də, onlara güldən ağır bir söz demirdi, yerli camaata qaynayıb qarışmışdılar, arada heç bir milli münaqişə-filan yoxdu. Ancaq hərdən elə hadisələr olurdu ki, bizim aramızdakı düşüncə fərqi özünü büruzə verirdi və belə hadisələrdən biri də təzə çıxan «01» modelli «Jiquli»lərin Bakıya gələndə mənə əmimin başına gəlmişdi.

Hadisə belə olmuşdu. Axşam-tərəfi məhəllədəki cayıl-cuyul tində yığışib söhbət eləyirmiş və birdən yanlarından qıp-qırmızı təzə bir Jiquli keçib gedib. Qonşuluğumuzda yaşayan həmin erməni gədəsi də batmaqda olan günün işığı altında par-par yanan bu maşının dalıya baxıb ağzının suyunu axıdaraq demişdi ki, ara, adam belə maşına görə arvadını da satar, ana-bacısını da.

Bu kəlmə yazığın dilindən bayıra tullanmış kimi, qəfildən hiss eləmişdi ki, elə bil kimsə onun qarnını yüngülcə qıdıqladı. Hətta azca gülümsəmişdi də. Sonra fikir verib görmüşdü ki, qıdıqlamaq olsaydı, dərd yarıydı, bu mənim kiçik əmimin həmişə üstündə gəzdirdiyi bıçaqdı, onun qarnından girib

az qala belindən çıxıb və bıçağın ebonit dəstəyində yonulmuş ilan da, bu biqeyrət erməninin üzünə baxıb məğrur-məğrur hırıldamaqdadı.

Bəlkə də hadisə heç belə olmamışdı. Lakin mən məhz bu cür təsəvvür edirdim. Əmim özü atama demişdi ki, o söz oğraşın (yəni erməninin) ağzından çıxan kimi heç özüm də bilmədim necə oldu, bir də gördüm ki, uje yortmuşam onu.

Bəlkə də əmimin qəzəbini ona görə qəfildən belə coşub ki, həmin erməninin bacısı babamın yaxın dostlarından birinin gəliniydi, bəlkə də başqa səbəb vardı, hər nədisə, fakt öz faktlığında qalırdı, - o vaxtdan bəri neçə il idi ki, həmin erməni, nənəm demişkən, isti qəbirdə rahatlıqla yatırdı, əmim isə soyuq türmədə, çirkli döşəyin üstündə narahatlıqla qurcuxurdu.

Əmim tutulandan sonra babam hər ay o erməninin arvadına iki yüz rubl pul (indiki pula təxminən 200-300 dollar) göndərirdi ki, iki yetim uşağını saxlamaqda çətinlik çəkməsin. Özünün dediyinə görə bu iki yüz manatlar bizim ailə büdcəmizi xeyli kasadlaşdırsa da babam heç vaxt buna heyfslənmirdi, heç bircə dəfə də olmamışdı ki, o iki yüz manatı könülsüz göndərsin. Bu məbləğə ödənilməsi vacib sayılan dövlət vergisi kimi baxırdı və bu fikri onun beyninə salan nənəmə bircə dəfə də, şikayət eləməmişdi.

Eləcə səsinə çıxartmadan qara çörəklə pendiri yeyə-yeyə oğlunun yolunu gözləyirdi.

**Yollarda qalıbdır ala gözlər, səni gözlər,
Yaş töksə də hər gün yenə gözlər səni, gözlər**

**Ey qəmli könül yelkəni, durma daha üz get,
Həsrətli ürəklərdə dənizlər səni gözlər.**

**Gül çöhrəni seyr etmək üçün növbə çəkirlər,
Ay gecə, günəş isə günüzlər səni gözlər.**

**Sanma ki, çəməndə bu qədər lalədi, şahım,
Al, qırmızı örpəyli kəniqlər səni gözlər**

**Görcək səni diz çökməmək olmur mələyim, gəl,
Qatlanmağa hazırdır bu dizlər, səni gözlər**

**Ey ruhuma həmdəm qələmim, bəsdə dayandın
Qəlbədən süzülən qüssəli sözlər səni gözlər**

**Sən gəldiyin o yolları bu Fəhmi həvəslə
Göz yaşı ilə gündə təmizlər, səni gözlər.**

Bu adət də bizim bakılıların qəribəliklərindəndi, vaxt çatanda bunun da üstündə dayanacağıq.

Bizim nəslimizdə bu cür hadisə artıq neçənci dəfəydi ki, baş verirdi. Məsələn, ailədə eşitdiyim söhbətlərdən bildirdim ki, nənəmin atasını babamın əmisi öldürmüşdü.

- ...Biz onda dəstə qız idik, on iki-on üç yaşımız ancaq olardı. Bacılarımla həyətdə palaz yuyurduq, - nənəm bu söhbəti mənimçün tez-tez edərdi, - birdən gördüm ki, qonşumuz Nisəxanım arvad özünü tənğəfəs içəri salıb anamın otağına cumdu, elə o saat da evdən vay-şüvən, şaxsey-vaxsey səsi gəldi. Bizə əvvəl heç nə demədilər. Axşama yaxın bildik ki, Çəmbərəkənd qəbristanlığının altında

mənim atam Həsənağayla sənin babavın böyük əmisi Ağavərdinin sözləri çəp gəlib, Ağaverdi bıçağını çıxarıb soxub atamın ürəyinə. Atam da elə yerindəcə canını tapşırıb. Elə həmin axşam babovun rəhmətlik atası Kəblə Qulam Bakının o vaxtkı hörmətli ağsaqqallarıyla yığışib gəldilər bizim böyüklərin yanına, üzrxahlıq elədilər, qan bahası verdilər, axırı Qurana barmaq basdılar ki, daha bundan sonra düşmənçilik eləməsinlər.

Babavın əmisi Ağavərdini elə həmin gün hökumət tutub basdı Sibirə, sonra heç ölüsü-dirisi də gəlmədi, itdi-batdı yazıq (atasını öldürən adama nənəmin «yazıq» deməsi, ona ürəyi yanması mənə lap qərribə gəlirdi). Atam Həsənağanı dəfn-kəfən eliyəndən sonra babovun atası Kəblə Qulam bizim külfətin bütün yükünü götürdü boynuna. Özünükülərin boğazından kəsib bizimçün göndərirdi düyüsündən, yağından, unundan, imkan düşəndə ətindən, toyuğundan – heç acdıq vaxtlarında da biz çox kasaddıq çəkməmişdik. Anam hər cümə axşamı həm atamçün, həm də Kəblə Qulamın ölənləriyçün yasin oxuyardı. Biz böyüyəndə də, Kəbleyi imkan vermədi ki, özgə qapılara düşək. Yetim atasız qızlar idik, nə bilirsən, kimin evinə düşəcəkdik, necə baxacaqdılar bizə. Kəblə Qulam böyük bacımı bir dostunun oğluna aldı, mənə də öz oğluna, yəni sənə babana.

– Nənə, sən deyirsən ki, anam həm atançün, həm də babamın ölənləriyçün yasin oxuyurdu, – mən soruşurdum, – bəs o Yasinin bir hissəsi də gedib atanı öldürən adama, yəni babamın qardaşına çatmırdı?

– Anam yasini öz qudasının ölənləriyçün oxuyurdu, babovun qardaşıyçün rəhmət göndərəndə də fikirləşmirdi ki, bu, ərimi öldürən adamdı, fikirləşirdi ki, qudamın, həm də çörək verənimizin qardaşıdı. – Nənəm uzun nimçədə arıdığı düyü dənələrini barmaqlarının arasında oynadıb cavab verərdi. – Ta öləncən hər dəfə süfrədən duranda, əllərini göyə açıb deyirdi ki, Allah Kəblə Qulamın ömrünü uzun eləsin, külfətini qada-bələdan saxlasın.

– Nənə, olmazdı ki, babamın əmisi Ağaverdi heç sənə atanı öldürməzdi, sizi də elə öz atanız böyüdərdi, -mənim yenə dilim dinc durmazdı.

– Yox olmazdı - nənəm elə qətiyyətlə cavab verərdi ki elə bil özü haçansa kişi olub və Dağlı məhəlləsinin, ya da İçərişəhərin qaranlıq küçələrində beş-altı dəfə adam bıçaqlayıb - olmazdı. Ölüm haqdı, allahın əmridi. Əgər həmin gecə mənim atamın əcalı çatmışdısa, Çəmbərəkənd qəbristanlığı olmasın, Həmişəri palan olsun, Ağaverdi olmasın, ayrı bir adam olsun, fərqi yoxdu, atam ölməliydi. Allahın yazısına pozu yoxdu.

– Nənə, bir söz də soruşum də, deyəsən, bezdirirdim arvadı uşaq-uşaq suallarım. Neyləyim ki, onda bu suallar mənə çox ciddi gəlirdi, çünki nənəm də onlara çox ciddi şəkildə cavab verərdi. – Nənə, dünən atamın padvalda qoyduğu tələyə siçan düşəndə, mən o saat fikirləşdim ki, yazıq siçanın balaları yetim qaldı, görəsən, onları kim yedizdirəcək bundan sonra? Yaxşı, bəs babamın əmisi sənə atanı bıçaqlayanda fikirləşmirdi ki, bunun balaları yetim qalacaq? Ya elə atanın özü Ağavərdiylə ağız-bağız verəndə sizi gözünün qabağına gətirmirdi?

– Yox, gətirmirdi, nənəmin səmindəki qətiyyət bir az da artır. – Kişi ki, dar ayaqda külfətini, balalarını gözünün qabağına gətirdi, onları fikirləşdi, bil ki, ürəyinə qorxu yol tapar, istər-istəməz nəyisə güzəştə gedər, kiminsə qabağından yeyər, müxtəsəri kişilikdən çıxar, hörmətdən düşər. Həm də kişilik ayrı şeydi. Sən hələ uşaqsan, belə şeyləri başa düşməzsən. Böyüyərsən, məktəbi qurtarandan sonra belüvə bıçaq qoyub məhələyə çıxarsan, onda hər şeyi özün başa düşərsən. O ki, qaldı dolanısq məsələsinə, o vaxtlar Bakı camaatı bir ayrıydı. Kişi sinəsini güllə qabağına, qarnını bıçaq üstünə verəndə fikirləşmirdi ki, o ölüb-eləsə külfəti ac qalacaq, çətinlik çəkəcək. Çünki arxayın idi, bilirdi ki, ailəsinin yükünü ya onu öldürən adamın yaxınları götürəcək boynuna, ya da bu adamın heç kimi yoxdusa, elə qohum-qonşu onun külfətinə kömək olacaq. Doğurdan da elə olurdu. O vaxtlar kişisi ölən, türməyə düşən ailələr o birilərdən yaxşı dolanırdılar. Qohum-qonşu nə bişirirdisə, onlarçün də göndərirdi, nə alırdısa, bir dənə də onlara alırdı, çalışırdılar ki, tifillər yetim, yiyəsiz olduqlarını hiss eləməsinlər, adam arasında xəcalət çəkməsinlər, başısağlı olmasınlar.

– Nənə, bəs atan öldəndən sonra sənın anan onunçün darıxmırdı? – Axmaq sualdı, əslində mən soruşmaq istəyirdim ki, anan atanı sevmirdi? Amma bunu dilimə gətirməyə utanırdım.

– Darıxmırdı. Abır-həyalı arvad kişiçün darıxmaz. Nə özünküyçün, nə də başqasıçün. Ayıbdı belə şeylər. Ağillı arvad gərək hər dəfə ərinı, oğlunu, qardaşını harasa yola salanda gərək fikirləşsin ki, bəlkə elə axırınıcı dəfədi onu görürəm. Bəlkə kimiynənsə sözü çəp gəldi, vurub öldürdülər onu, ya özü kimisə yortub düşdü türməyə, ya maşın altında qaldı. Arvad gərək belə şeylərə hazır olsun. – Nənəm bir anlıq fikrə gedir, elə bil nəsə yadına düşür. Barmaqlarının arasındakı düyü dənələri də sanki onun nə deyəcəyini gözləyirmiş kimi hərəkətsiz dayanırlar. – Rəhmətlik anam həmişə deyərđi ki, bilirdim, kişi öz əcəli ilə ölməyəcək. Yaman dikbaş idi rəhmətlik, heç kimin qabağından yemirdi, söz götürmürdü, bir şey də olan kimi o saat özündən çıxırdı. – Nənəm ah çəkib başını qaldırırdı. – Eh, ümumən, bir tayfanın, şəhərin, kəndin kişilərinin ki, yarısından çoxu əllidən artıq yaşadı, bil ki, kişiliklərini itiriblər, biqeyrət olublar.

– Mənim atamı kimsə öldürsəydi mən onu bağışlamazdım, Bakıda olmur, harda olur-olsun, tapıb öldürərdim, ya da... - daha ağlıma bir şey gəlmir.

– Əcəb eliyərdin, nənəm gülümsünür, axı sən də kişi qırığısən. İnşəallah böyüyəndə,...- birdən nənəm tutulur, narazılıqla başını yellədir, – ...amma Bakı korlanır yavaş-yavaş, sən böyüyənəcən şəhərdə bəlkə heç kişilikdən, namus- qeyrətdən əsər-əlamət qalmadı, sən də dönüb oldun bu matışkələrin tayı. – Sonra qulaqlarımı çəkərdi. Səndən uzaq, bala, səndən uzaq. Özü özünü inandırırmış kimi davam eliyərdi. - ...yox əşi, bizim nəsilədən hələ matışkə çıxmıyıb, sən də olmazsan allahın köməyiylə...

Nənəmlə belə söhbətlərim çox olardı. Hər dəfə də mən sual verməkdən bezib yorulandan sonra, nənəm taxçadan çörək qabını götürüb bir-iki fal qara çörək çıxarırdı, üstünə pendir qoyub yavaş-yavaş yeyərdi və mənim gözlərimlə verdiyim sonuncu, həm də səssiz olan suala cavab verərdi ki, əmin bu saat türmədə, allah bilir, nə yeyir, bəlkə də heç nə yemir. Siz də deyirsiz ki, nöş xörək yemirsən. Bəs tifil balam türmədə ac oturandan sonra mənim boğazımdan tikə keçər? Babanla atan gülür mənə, bəlkə, elə sən də ürəyində gülürsən. Ancaq mən bu quru çörəyi yeyəndə, elə bilirəm ki, türmədəki tifil balamın yanındaıym, onunla bir yerdəyəm, onun yediyindən yeyirəm, onun içdiyindən içirəm. Bu qara çörəkdən, elə bil, türmədəki balamın iyi gəlir burnuma. Nəzir demişəm, tifil sağ- salamat çıxsın qazamatdan, bir dənə qoyun kəsdirib yetim-yesirə paylıtdırım. Hə, ondan sonra cücə plov da yemək olar, küftə bozbaş da.

– Nənə, bəs əzizi türməyə düşən arvadların hamısı sənın kimi eliyir? – Bu mənimçün doğrudan da maraqlı idi, yaşımın azlığına görə ora-bura çox çıxmırdım, onunçün də Bakının adət-ənənələri mənimçün naməlum idi, gördüyüm ancaq öz həyətımız, bir də qonum-qonşu ailələri idi.

– Çoxu belə eliyir, - nənəm cavab verərdi, – düzdü, elənçiyləri var ki, elə-belə, adət-ənənə xətrinə bu işi tutur, qonşuların, tanışların yanında özünü gözə soxur ki, mən neçə ildi heç nə yemirəm, çünki ərim, ya oğlum türmədədi. Yəni göstərmək istəyir ki, mən öz əzizimi necə çox istəyirəm. Evdə tək olanda isə, eşşəkcə basıb yeyirlər.

– Birdən sən də gizləndə yeyərsən a, ay nənə? - Babam kimi mən də zarafata keçirəm,

– Kopoyoğlu, sən də mənə sataşırsan? – Nənəm deyəsən azca hirsələnir, – dur sürüş burdan, cüvəllağı, elə bircə sən qalmışdın....

Lakin mən durmazdım, gic gülmək tutardı məni, sonra nənəm də başlayardı gülməyə və gülə-gülə də ayağa qalxıb işığı yandırardı, çünki söhbətə elə aludə olardıq ki, axşamın nə vaxt düşdüyünü də bilməzdik. Nənəm qaralmaqda olan havaya baxıb başlayardı köynəyinin qollarını çırmalamağa, dodağaltı nəsə mızıldanmağa, mən də anlayardım ki, artıq şam namazının vaxtı çatıb, nənəm dəstəmaz almağa gedir. Sakitcə otaqdan çıxıb damımıza qalxardım, əmimin uşaq vaxtı düzəltədiyi köhnə quşxananın yanında oturub Bakıya baxardım.

**Elə dünyaya düşdük ki, qaralar ağ yeyir – doymur,
Bacarsa öldürür, öldürməsə sağ-sağ yeyir-doymur.**

**Düşübsə iblisin zindanına ruhun, əl üz ondan,
Elə zindandı bu hər gündə yüz dustaq yeyir-doymur.**

**Kiminə bir içim su, bir udumluq duz-çörək bəsdı.
Kim isə gündə bir dərya içir, bir dağ yeyir-doymur.**

**Nə qədri məzlumun ahın udur göylər, udur-bezmır,
Nə qədri canfəda mərdlər yeyir torpaq, yeyir-doymur.**

**Bu yandan bir vəfasız yar, o yandan rəhmsiz dövrən;
Bu qansızlardı, Fəhmi, ömrümü ortağ yeyir– doymur.**

Əmim türməyə düşəndən sonra babam onun bütün göyərçinlərini məhəllə quşbazlarından birinə bağışlasa da, mən hər dəfə nənəmlə söhbətdən sonra gəlib bu boşalmış quşxananın dibində oturaraq, şəhərə baxanda qulağıma üç dörd il bundan əvvəl burada yaşamış köyərçinlərin civiltisi gəlirdi. Keçmişdən gələn bu əcayib quş civiltisi və Sovetski deyilən yerdəki həyatımızın damından görünən Bakı axşamları məni tamamilə ayrı bir aləmə aparardı, nənəmin danışdıqları bir də gözümlün qabağından keçərdi, onun üzünü görmədiyim atasını təsəvvür edərdim, babamın əmisinin qanlı bıçağına baxardım, türmədə kiçik əmimlə bir yerdə tasovkalıyardım. Beləcə, saatlarla oturardım bu boş quşxananın dibində. Elə bil ki, hansısa sövq- təbii ilə hiss edirdim ki, bir azdan - beş ildən, on ildən, iyirmi ildən sonra indi gördüyüm Bakıdan əsər qalmayacaq. Ona görə də, daha çox şeyi yadda saxlamağa çalışırdım. Buna nə qədər nail olmuşam - allah bilir. Deyim ki, ailəmiz barədə söhbətim hələ qurtarmayıb, çünki mən ailəmizdən danışanda əslində Bakı tarixindən danışırıam, Bakı tarixini yadıma salanda isə istər istəməz ailəmizin keçmişini xatırlayıram. Keçmişdə isə maraqlı şeylər çox olub....

Öz ailəmizin keçmişini gözümlün qabağına gətirəndə, məndə belə bir təəssürat yaranır ki, 50-60 il əvvəlin köhnə Bakı ailələri eyni ağacdan dərilmiş əncirlər kimi biri birinə oxşayıb - nənə ağır təbiətli, dindar; baba bir az müdrik, bir az əhlikef; oğlanlardan biri oxumuş, komsomol, biri avara, cüvəllağı ; qız da sakit, başısağlı ev qızı.

Bu xüsusda düşünəndə, indi haqqında çox söz-söhbət gedən ədəbi cərəyanlar gəlir gözümlün önünə və öz ailə üzvlərimizi bu ədəbi qruplaşmalar arasında bölüşdürməyə çalışıram. Qabaqcadan onu da deyim ki, nəticə çox gözəl alınır – əli təsbehli, saç xınalı nənə mühafizəkar klassik; buxara papaqlı, qızıldişli babam mütərəqqi romantik; qalstuklu, kostyumlu, partbiletli atam modernist; hörükləri az qala topuğunacan uzanan, əlindən Əlibala Hacızadənin kitabları düşməyən bibim neorealist; avara cüvəllağı kiçik əmimsə postmodernist.

O ki qaldı anama, o, bu ailədə, müəyyən mənada, yad qızı olduğuyçün qeyri-rəsmi şəkildə əbədi bitərəfliyini bəyan etdirsə də, onun bu bitərəfliyində qayınanasının və baldızının mövqeyinə yüngülvari bir meyl hiss olunurdu.

Bu cür köhnə Bakı ailələri keçmişlə gələcəyin, mühafizəkarlıqla novatorluğun, yüksək əxlaqla avaraçılığın və nəhayət, imanla imansızlığın bir ocaqda çox normal, ideal şəkildə mövcud olmasının mümkünliyünün bir sübutu kimi görünür. Kimlərsə məni yenə də bakılıları ideallaşdırmaqda günahlandıra bilər. Lakin burda mən «ideal ailə», « ideal icma» məfhumlarının mahiyyəti barədə bir-iki

kəlmə danışmaq istərdim. Nədənsə insanların ideal birgəyaşayışı bizim gözümüzdə həmişə belə təsəvvür edilib – hamı biri-birini dəhşətli dərəcədə sevir, can deyib can eşidir, arada heç bir konflikt-filan yoxdur, bütün maddi nemətlər bərabər bölünür, heç kim başqasının xətrinə dəymir, hamı eyni cür düşünür, eyni cür danışır və s. və i. Bir sözlə, ilahiyyatçılar demişkən: aləmi-mələkut (mələklər Aləmi). Və belə bir ideyanı bizə soxuşdurmaq istəyən ideoloqlar, filosoflar həmişə insanları inandırmağa çalışıblar ki, bizim ardımızca gəlsəniz, gələcəkdə sizinçün məhz belə bir cəmiyyət, icma quracağıq. Şəxsən mən belə düşünürəm ki, təsvir edilən yaşayış tərzı «ideal cəmiyyət» yox, sarsaqlıqdı. Buna inanan adamlar da, öz sarsaqlıqlarını əyani sübut etmiş olurlar. «İdeal icma», «ideal birgəyaşayış forması» əslində insanların daxili xüsusiyyətləri ilə çox üzvi surətdə uzlaşmalıdır. Əgər insanların hansısa mənəvi-ruhani keyfiyyətləri bu formadan kənarda qalır, deməli, bu çərçivə də o birilər kimi məhvə məhkumdur. Heyif ki, çoxları bunu başa düşmür, səbəb də budur ki, hamı özünü ağıllı, tərbiyəli, istedadlı, bir sözlə, ideal hesab edir və düşünür ki, bəşəriyyətin bu cür bədbəxt günə düşməsinin səbəbi başqa insanların düz yolundan azması, əxlaqi cəhətdən korlanmasıdır. Bir sözlə, «hamı günahkardır, bircə məndən başqa» prinsipi belə ideoloqlarda elə fikir formalaşdırıb ki, başqaları da bizim kimi olsalar, bizim dediyimizi eləsələr dünya düzələcək. Neyliyənsə ki, başqalarının başına ağıl qoyan bu cırtqozların heç biri özünə kənardan baxa bilməyib. Əgər baxa bilsəydilər, görərdilər ki, adamların içində ən zayıf, ən zibillə elə özləridir və ilk növbədə elə onların özlərinin düzəlməyə, təmizlənməyə, bir sözlə, adam olmağa ehtiyacı var. Bu səbəbdən də, «ideal cəmiyyət» qurmağa yönələn bütün cəhdlər iflasa uğrayırdı, çünki əvvəlcə hər şeyə inanan camaat baxıb görürdü ki, onları təmizliyə, düzlüyə, saflığa çağıran adamların özləri bu xislətlərdən tam əks qütblərdə qərar tutublar və beləcə, adamların gözü açılmağa başlayırdı – «ideal cəmiyyət» ideyalarına tüpürüb girişirdilər ciblərini və qarnlarını doldurmağa..... Deyəsən, yenə fikrimin ucunu itirdim, Bakı ailələrindən danışdığım yerdə getdim çıxdım Allah bilir hara. Zərər yoxdu. Fikrin ucunun itməyində elə də böyük qəbahət deyil, təki itən elə fikrin ucu olsun, namus-qeyrət, abır-həya olmasın. Çünki fikrin ucu itəndə, onu çətinliklə də olsa, axtarıb tapmaq olur, ancaq namus-qeyrət itəndə, birdəfəlik itir, daha özünü cırsan da onları təzədən tapıb çıxartmaq, öz köhnə yerinə qoymaq mümkün olmur...

Qayıdaq öz ailəmizin keçmişinə. Zəmanənin təsiri altında müxtəlif düşüncə tərzlərinin cazibəsinə düşən insanların bir dam altında «ideal birgəyaşayış» deyəndə, mən heç də onu nəzərdə tutmurdum ki, bizim ailədə heç bir konflikt olmurdu, heç bir fikir ayrılığı yoxuydu, parlaq bir İdilliya hökm sürürdü. Yox, əlbəttə ki, belə deyil. Əgər mən desəydim ki, o vaxtın Bakı ailələrində heç bir mənfi xüsusiyyət yox idi, adamlar da mələk kimi bir məxluqlar idi, yəqin ki, ilk olaraq, elə bakılıların özləri mənə gülər. Hamının gözünün qabağında olan bir şey barədə nəsə uydurmaq mümkün deyil, o saat adamın yalanı çıxır.

Bizim ailədə də kifayət qədər söz-söhbət, yüngülvari konfliktlər olsa da, bunlar heç vaxt müəyyən çərçivədən kənara çıxmırdı, çünki ailə üzvlərimizin heç biri özünü ideal hesab eləməirdi və hamı anlayırdı ki, insan naqis məxluqdu, hər kəsin yaxşı və pis xüsusiyyətləri var. Buna baxmayaraq hamı biri-birini olduğu kimi qəbul etdiyindən, bu xüsusiyyətlər biri-birinə məhəbbət bəsləməyə mane olmurdu. Səbəb də bayaq dediyim kimi, o idi ki, heç kim özünü ideal hesab etmirdi və heç kim elə düşünmürdü ki, mən yaxşıyam, qalanları isə pisdir.

Ailəmiz o dövrün əksər Bakı ailələrinə oxşadığından, ailədəki konfliktlər də demək olar ki, eyni mövzular ətrafında olurdu. Keçmişlə gələcək, idealizmlə materializm, optimizmlə pessimizmin kontaktı hər yerdə olduğu kimi, bizim ailəmizdə də, müəyyən qılgımlar yaradırdı. Mənim yadıma gələn ən çox söz-söhbət, yenə də, nənəmlə bibimin özlərini dünyanın naz-nemətlərindən məhrum eləməklərinin üstündə olurdu.

- Elə bil ki, ana-bala on beşinci əsrdən qaçıblar. – Kommunist atam həmişə deyirdi, – bir gözüvüzü açın, baxın görün harda yaşayırsız, hərdən o zəhrimara qalmış radionu, televizoru yandırın. Camaat kosmosa uçur, ayın üstündə imarət tikdirir, sizsə gözüvüzü yumub babavızdan qalma adətləri gətirib soxuşdurursuz bizə...

Atam qızıqıb özündən çıxdıqca nənəm ona baxıb azca gülümsünərdi, yüngülcə başını yellədərdi, bu da təbii ki, atamı daha da əsəbiləşdirərdi.

-Düz demirəm bəgəm? Sənin burda ac oturmağının türmədə o avaraya nə isti-soyuğu olacaq ki? Qarnı doyacaq? Yoxsa cibi pulnan dolacaq? Yox e, o avara bu saat türmədə bizdən yaxşı dolanır, ayda yüz manat mən aparıram ona, bir o qədər də məhəllə uşaqları göndəririlər, həm də oğlun stremlyayuşidi, türmədə özünə görə hörməti də var, daha nə istəyirsiniz.

– Sənin bizimlə nə işin var, nə yeyirik, nə yemirik, – nənəm ah çəkərdi.

– Necə yəni nə dəxli var? Sabah qızınla bir yerdə mədə bağırısaq-xəstəliyinə tutulsaz, kim sizi müalicə edəcək? Yoxsa türmədəki əziz xələfin gəlib səninçün həkim tapacaq?..

Əlbəttə ki, heç bir nəticəsi olmazdı bu söhbətlərin; nənəmlə bibim yenə də qara çörək yeyərdi, atam da əsl kommunist kimi onların bu hərəkətiylə yorulmadan mübarizə aparardı. Həm də bircə bu adətlə yox. Məhərrəmlik, orucluq, nəzir-niyaz, fitrə-zəkat – belə şeyləri təbii ki, atamın görməyə gözü yox idi,

– Biz min cür əziyyətlə işləyirik ki, bunların qarnı ac qalmasın, heç nəyə ehtiyacları olmasın, bunlar... – atam nənəmi, bibimi, hərdən də anamı babama göstərib deyirdi – ...o pulları bizdən gizlin aparıb paylıyıllar pirlərə, məscidlərə, nəzir-niyaza. Gah yasin oxutdururlar, gah Quran tapşırırdırlar, – sonra narazılıqla babama baxardı, hirsini onun üstünə yönəldərdi, – sənin də heç vecinə deyil, elə ara yerdə danışib özünü hörmətdən salan mən oluram,

– Arvaddara çox baş qoşma, onsuz da bildiklərini eliyəcəylər, – babam mızıldanardı və yüngülvari qızardardı, atam əlbəttə ki, buna fikir verməzdi, çünki babamın yanağına çökmüş bu yüngül qızırtının səbəbini bilmirdi. Mənsə bilirdim. Bilirdim ki, babam hər ay Nərdaran pirinə, Buzovnadakı Əli ayağına nəzir-niyaz göndərir, önləniyicün Quran oxutdurur, ancaq bütün bunları elə eliyir ki, kommunist oğlu xəbər tutmasın, yoxsa ateist çıxışlarıyla onun da baş-beynini aparar.

Atam deyindikcə nənəm balaca təsbehini çevirərdi, bibimsə onun böyrünə qısılib büzüşərdi, səsinə çıxartmazdı.

– Sən o qırmızı xaltanı (pioner qalstukunu deyirdi) boynuna salanda mən bildim ki, axırın yaxşı olmayacaq – atam ürəyini boşaldıb otaqdan çıxandan sonra nənəm onun ardınca baxıb təəssüflə deyirdi. - Kiçik qardaşın səndən fərasətli çıxdı.

Nənəmin belə deməsi, yəni savadsız, cüvəllağı əmimi kommunist atamdan üstün tutması mənə əvvəllər çox təəccüblü gəlsə də, sonradan fikirləşib görürdüm ki, arvad hardasa haqlıdır. Atam orta məktəbi pis oxumamışdı, ancaq bitirəndən sonra instituta girməyə gücü çatmamışdı, neft mədənlərində işə düzəlmişdi, o vaxtdan da orada işləyirdi. Bununla bərabər, mədəndəki partiya özəyinin ən fəal üzvlərindən idi, iclaslarda həmişə odlu-alovlu çıxışlar edərdi, nümayişlərdə bayraqların ən yekəsini götürərdi, dövlət rəhbərlərinin televizordakı bütün məruzələrinə diqqətlə qulaq asardı, ən əsas da, feodalizm qalığı saydığı köhnə adət-ənənələrlə amansız mübarizə aparardı. Bir sözlə, əsl kommunist həyatı yaşayardı.

Əmim isə on iki-on üç yaşından məktəbə getməyi tərgitmişdi, (hərçənd ki, məktəbin direktoru babamın köhnə dostu olduğundan, əmimin adını hər il sinifdən sinifə keçirdirdilər), məhəllənin başındakı avtoprofilaktoriyadakı uşaqlara qoşulmuşdu, həmişə onların yanında sülənərdi, bu sülənməyin nəticəsi isə o olmuşdu ki, əmim on altı yaşında avtomobilin mühərrikini beş barmağı kimi əzbər bilirdi, gözüyumulu söküb yığırdı və atam hələ məktəbin komsomol iclaslarında acqarına odlu-alovlu çıxış edən zamanda əmim artıq ayda filan qədər pul qazanırdı, bir hissəsini də təbii ki, nənəmə verərdi.

Arvadın dediklərini düşünəndə, görürdüm ki, atamın on il məktəbə ayaq döyməyi, bəlkə də, artıq şey imiş. Onsuz da təhsilini davam etdirməyə gücü çatmadı, heç əvvəldən də buna həvəsi yox idi. Belə olan halda o da elə əmim kimi on iki-on üç yaşında əməlli bir işin qulpundan yapışırdı daha yaxşı olardı. Hərçənd ki, Şərqi geridə qalmış adətlərindən sayılan erkən nikaha, uşaq əməyinə indi pis baxırlar, amma məsələnin kökünə diqqət etsək, başqa nəticəyə gələrək. Məlum məsələdir ki, məktəbi qurtaran uşaqların yalnız otuz-qırx faizi normal savada malik olur, ali təhsil almağa gücü çatır, yerdə qalan «ortabablar», «zəiflər» gedir başqa sənətlərin dalıya. Beləysə, həmin uşaqları boş-boşuna məktəbə gəlməyə niyə məcbur eləməliyik? Nənəm demişkən, qoy on-on iki yaşında gedib özünə istədiyi bir sənət öyrənsin, pul qazansın, on beş yaşında evlənsin ki, gözü açılan vaxtda da, gözü onun-bunun qızının dalıya qalmasın, arvadbazlıq eləməsin, bilsin ki, evdə halal zövcəsi var.

Yenə ailəmə qayıdıb, qeyd edim ki, atam nə qədər deyinsə də nənəmlə aradakı pərdəni heç vaxt götürmürdü. Aşura günləri evdə maqnitafon yandırılmazdı, televizora baxmazdı, orucda evə sərxoş gəlməzdi, nənəm namaz qılanda məni otaqdan qovardı ki, səcdəyə gedəndə, arvadı qıdıqlamayım.

Nənəm, ümumiyyətlə çox şeylərdə mənim üçün nümunə olsa da bu, o demək deyildi ki, arvadın heç bir qüsuru, çatışmayan cəhəti yox idi. Qüsursuz bircə Allahdı, bir də məsumlar. Əlbəttə, nənəmin də çatışmayan cəhətləri çox idi və onun xasiyyətindəki xoşagəlməz məqamların çoxu həyatımıza ilk rayonlu kirayənişin gələn zaman meydana çıxdı...

Hə, deməli belə, mənim dünyaya gəlməyimdən təxminən on il əvvəl bizim həyatımıza rayondan gəlmiş ilk kirayənişin köçdü. Təzə gələndə cansız kölgəyə bənzəyirdi.

**Məgər heyran olubdur hüsnünə, ey məhliqə kölgə
Ki ardınca sürünməkdən yorulmur binəva kölgə.**

**Bir aşıqdir ki, cismində təmənnə dağsız yer yox,
Görənlər zənn edər düşmüş dalınca bir qara kölgə.**

**Həsəddən lələk qan oldu bağrım görcəyin, ey şux,
Tutub daim ayağından öpür hey bihayə kölgə.**

**Nə qədri var idi dost-aşına, qeyb oldu dar gündə
Yanımda qaldı yalnız bir həqiqi aşına – kölgə.**

**Nə qədri dərdü-qəm vardırsa cismimdə çıxar ol dəm,
Bir anlıq başıma salsa əgər ol dilruba kölgə.**

**Nədən rəngin dəyişmir, çıxmıyır matəm libasından,
Yəqin ki, bir şəhidi-əşq üçün saxlar əza kölgə.**

**O qədri incəlibdir dərdü-qəmdən Fəhminin cismi,
Görənlər bilməyir ki, canlı məxluqdur bu, ya kölgə**

Dördüncü fraqment

Hə, gəlib çatdıq Bakı tarixinin ən qıcıqlandırıcı, ruslar demişkən, «şipitilni» məqamına, yəni bakılı və qeyri-bakılı kontaktlarına və bu kontaktlardan doğan qığılımlara.

Bu yerdə bir çox ağıllı adamlar deyə bilərlər ki, bakılı, yaxud, ümumiyyətlə «filan yerli» terminini işlətmək məntiqi baxımdan düzgün deyil. Heç bir tayfa, icma, qövəm yarandığı gündən ta indiyəcən eyni coğrafi məkanda yaşamayıb, burdan ora köçüblər, ordan bura qaçıblar, biri-birinə qarışıblar, sonra yenə ayrılıblar, zaqsa gedib evlənilər, məhkəməyə gedib boşanıblar, yəni yer kürəsi etnik baxımdan «həsənsəxdu dəyirmanı» olub.

Tamamilə razıyam və onu da əminliklə bəyan edirəm ki, bu mənada bakılılar da istisna təşkil etmir, «bakılı» termininə də, əlbəttə ki, nisbi yanaşmaq lazımdır. Məhz bu səbəbdən də «bakılı və qeyri-bakılı münasibətləri»-nə keçməmişdən əvvəl, bakılıların mənşəyinə öləri də olsa nəzər salmaq pis olmazdı.

Mənşə deyəndə, məlumdur ki, ilkin yaradılışı nəzərdə tuturam və bu xüsusda ilk olaraq onu deyə bilərəm ki, bakılılar meymundan əmələ gəlməyib, yüz faiz. Əgər kimsə buna inanmırsa, onunçün Allaha da and içərəm, kişi kimi «sən öl» də vuraram.

Hərçənd ki, nə Allaha, nə kişiliyə, nə də «sən öl»ə inanan müasir qərblilər özlərinin və bütün bəşəriyyətin meymundan əmələ gəldiyini bəyan edirlər, bu fikri sübut etməkçün çoxsaylı dəlil-sübutlar da gətirirlər. Fəqət, biz müsəlmanlar Allah adamı olduğumuzçün belə fikirləri əlbəttə ki, qəbul edə bilmərik, çünki ilahiyyət elminin rəsmi versiyasına görə, insan elə insandan əmələ gəlib, yəni Allah əvvəl Adəmi yaradıb, sonra onu cənnətdən götürüb vızıldadıb bu dünyaya, beləliklə, bəşəriyyətin yaradılışına start verilib. Və yenə də Allah adamı olduğumuzçün heç vaxt artıq suallar vermirik, soruşmuruq ki, əgər bütün bəşəriyyət bircə adamdan peyda olubsa bəs onda bu üç irq hardan peyda olub, yaxud, yekə-yekə okeanlarda itib-batmış xırda adalara adamlar hardan gedib çıxıb, irqlər necə yaranıb və s və i. Bəli, soruşmuruq və soruşmaq da istəmirik. Sual vermək elə vələddüzna xislətdi ki, adamı bu dünyada türməyə, o biri dünyada da qır qazanına aparıb çıxarar. Beləliklə, biz Adəmdən əmələ gəlmişik, qərblilər demişkən, meymundan yox.

Burda, bir məsələ də meydana çıxır; hər bir tayfa özü öz əcdadını başqalarından yaxşı tanıyır və əgər müasir qərblilər meymundan əmələ gəldiklərində israrlıdırlarsa, deməli, onların sözündə az da olsa həqiqət zərrəsi mövcud olmamış deyil. Kim bilir, bəlkə elə doğrudan da meymundan əmələ gəliblər? Hər halda, son yüzillikdə müasir qərb sivilizasiyasını bütün dünyaya tələq elədiyi «sürətli hərəkət», «sürətli inkişaf», «sürətli həyat tərzii» bayaq dediklərimi dolayı yolla da olsa təsdiq edir. Məlum məsələdir ki, insanla müqayisədə meymun daha sürətli, daha cəld, bakılılar demişkən, daha becid məxluqdu və qərblilər nəfəs dərmədən sürətlərini artırmaqla bəlkə də, elə öz əcdadlarına çatmaq istəyirlər, yəni bizim şairlərin diliylə desək, «özlərinə qayıdırlar».

Maraqlısı odur ki, son illərdə bizdə də qərb sivilizasiyasına inteqrasiya etmək, onun bir parçasına çevrilmək barədə qızğın mübahisələr, söhbətlər gedir, bu istiqamətdə çoxsaylı cəhdlər edilir. Biz də onlar kimi sürətlə inkişaf etmək, sürətlə irəli getmək, bir sözlə, sürətlə yaşamaq və nəhayətdə, sürətlə ölməyə çalışırıq.

Məncə, bu cəhdlərin hamısı əvvəlcədən uğursuzluğa məhkumdur. Ona görə ki, nə qədər çalışsa da Adəm övladı meymun övladından sürətli ola bilməz və biz özümüzü cırsaq da, teleekranlara çıxıb meymun kimi ağız-burnumuzu əysək də, toylarda meymun kimi atılıb düşsək də, bütün həyatımızı meymun kimi yalnız nəfsimizin şəhvani istəklərini ödəməyə həsr etsək də xeyri olmayacaq, yəni heç vaxt əsl qərbli ola biləcəyik, çünki təkrar edirəm, meymundan əmələ gəlməmişik.

İndi isə qayıdaq yazımızın əsas süjet xəttinə. Bəli, təkrar edirəm ki, bakılılar meymundan əmələ gəlməyib.

Yaxşı, bəs onda hardan peyda olub bakılılar? Göydənmi düşüblər? Yerdənmi bitiblər? Dənizdənmi çıxıblar? Yox, dənizdən çıxmaq heç yerinə düşür. Əgər belə olsaydı gərək bakılılar balığa

oxşayardı, bu isə həqiqətə qətiyyənlə uyğun deyil. Bakılılar balıq yeməyi çox sevsələr də, balığa bənzəməzlər, yəni sürüşkən olmazlar.

Bakılılar Allahın yaratdığı adamdan əmələ gəlirlər, hərçənd ki, öz yaradılışlarına görə müəyyən mənada dənizə borcludurlar, konkret olaraq isə, Xəzər dənizinə.

Bir çoxları belə hesab edir ki, Bakının ən qədim adı Badi-kubə olub. Savadlı adamlarsa bilir ki, «Badi-kubə» (küləklər şəhəri) termini bizim ərazidə islam formalaşandan sonra yaranıb. Bəs ərəblərdən qabaq buralarda məgər şəhər-filan olmayıb? Olub, niyə olmayıb, qoz kimi şəhərimiz vardı islamdan qabaq. Elə qabığı da qoz kimi möhkəm olub – qala divarlarını deyirəm. Eh, o qədər padşahlar, sərkərdələr bu qozu sındırmaq istəyəndə dişlərindən məhrum olublar ki. Heç sayı-hesabı yoxdu. Axırda on səkkizinci əsrdə rus imperatriçəsi Yekaterinanın göndərdiyi kəmilərin toplusu bu qozun qabığından bir az qopartsalar da, yenə tam sındıra bilmədilər. Qozun içi kifləndi, çürüdü, dağıldı, amma qabığının böyük bir hissəsi bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatdı. Buna da şükür. Heç olmasa indi bu qala divarlarına baxanda bakılılar qürur duyurlar, fikirləşirlər ki, nə vaxtsa bizim də möhkəm qabıqlı qozumuz olub. Nə isə, söhbəti uzatmayım.

Bakılıların mənşəyi barədə söhbət açmaq istəyəndə istər-istəməz adamın qarşısına belə bir maraqlı sual çıxır: birinci Bakı yaranıb, yoxsa bakılılar? Amma bu sual, «birinci toyuq yaranıb, yoxsa yumurta?» sualı kimi cavabsız göründüyünə görə onun üstündən tullanmalı olacağıq. Belə hesab edək ki, birinci bakılılar yaranıb və qeyd etdiyimiz kimi bu yaranışlarına görə müəyyən mənada dənizə borcludurlar. Dənizə və əlbəttə ki, nöyütə.

Tfu, zəhrimar, bu zəhləngətmiş nöyütün əlindən heç yaxa qaçırtmaq olmur. Bakı tarixinin hansı dəyişinə baş soxursansa burnuna nöyüt iyi gəlir, hansı otağına ayaq qoyursansa ayaqqabının altına nöyüt yapışır. Əməlli-başlı dəhşətdir, qap-qara, qır-saqqız kimi dəhşət. Cəhənnəm bundan yaxşıdır. Ümumiyyətlə, mən belə hesab edirəm ki, Bakı ərazisi cəhənnəmin yer səthinə daha çox yaxın olduğu yerdir.

Hə, deməli, bakılılar öz yaranışlarına görə dənizə və nöyütə borcludurlar. Necə? İndi necəsini də danışaram.

Bakının ərazisi nə əkin-tikin, nə də maldarlıq üçün yararlı olmadığından burda insanların məskunlaşması bir qədər gec başlayıb. Yəni, gəmiçilik və atəşpərəstlik yaranandan sonra.

Ömründə heç olmasa bir-cə dəfə də olsa xəritəyə baxanlar bilir ki, Bakının yerləşdiyi Abşeron yarımadası Xəzər dənizinin, türkün məsəli, ortasında və İrandan Rusiyaya, Rusiyadan da İrana üzən tacir gəmiləri yolun ortasında dincəlmək fikrinə düşəndə, yaxud tufan qopanda daldalanacaq bir liman yeri axtararkən, nəzərlərini bizim buxta cəlb edib, bura yan alıblar, dincəliblər, istirahət ediblər, sonra da yollarını davam ediblər. Bir müddət sonra isə, o vaxtlar da dünyada kifayət qədər olan işbaz adamlar fikirləşiblər ki, coğrafi cəhətdən çox uğurlu yerdə məskən salmış bu buxtadan yaxşı pul qazanmaq olar və beləliklə, buxtanın yerində liman peyda olmağa başlayıb. Ağıllı adamlar bu limanda tacir gəmilərini təmir etmək üçün doklar, matrosların dincəlməyi üçün karvansaralar tikdirib, lap sonra isə ağıllarına gəlib ki, İrandan Rusiyaya və geri üzməyə heç lüzum yoxdur, uğurlu yerdə məskən salmış bu limanı maldəyişmə məntəqəsinə döndərsələr lap sərfəli olar.

Bu minvalla limandakı karvansaraların, bazarların, anbarların sayı artır və bu balaca qəsəbə dönür eyni zamanda yarmarka tipli bir yerə. Cənubdan və Şimaldan üzüb gələn tacirlər elə buradaca mallarını dəyiş-düyüş edib qayıdırdılar ev-əşiklərinə, beləliklə əziyyətləri xeyli azalmış olurdu. O vaxtkı Bakı indiki Dubay kimi bir ticarət mərkəzi idi.

Bəli, Bakının və bakılıların yaranmasında dənizin rolu barədə danışdıq, indi keçirik nöyütün roluna. Qeyd etmişdik ki, o vaxtkı Bakı ərazisi bir növ cəhənnəmi xatırladırdı, torpağın hər addımında nöyüt fəvvarə vururdu, qaz fışqırırdı, sonra da ordan-burdan düşən qılgıncılar vasitəsilə öz-özünə alışırdı, yanırdı. Bibiheybətdən tutmuş Suraxanıyacan bütün ərazilərin İcra hakimi cənab OD-ALOV idi və cənubdan – İrandan, Hindistandan üzüb gələn atəşpərəst tacirlər torpaqdan çıxan bu qədər od-alovu

görüb heyrət içində qalırdılar, elə fikirləşirdilər ki, taleyin rəhm-mərhəməti sayəsində xeyir tanrısı Hörmüzün «səri-kuyi»nə yetişiblər.

Bunu başa düşən kimi, sevincdən açarlarını itirirdilər. Hətta ən mömin atəşpərəstlərin ilahi eşqi elə dombalırdı ki, yubanmadan vəhdəti-vücuda yetişmək, yəni öz müqəddəs hesab etdikləri odun vasitəsiylə Hörmüzə qovuşmaq fikrinə düşürdülər və Radj Kapurun mahnılarını oxuya-oxuya kəllə vururdular bakiətrafı od-alovun içinə, yanıb külə dönən vücudları da uçurdu cənnətə. (Əlbəttə ki, bizim müsəlman cənnətinə yox, öz cənnətlərinə, çünki özünü könüllü sürətdə öldürüb günahi-kəbirəyə batan adama bizim cənnətdə yer yoxdur, Allah belənçiyini cəhənnəmə göndərir. Ancaq o da var ki, bizim odlu-alovlu cəhənnəmimiz mömin bir atəşpərəstçün elə əslində, cənnət kimi bir yerdi; nə qədər istəsə qır qazanı, gecə-gündüz sönməyən tonqallar - alovu müqəddəs bilən adama daha nə lazım idi ki. Qoy ürəyi istəyən qədər yanıb doyunca «kayfavat» eləsin.

Beləliklə, Bakı ətrafındakı bu sonsuz od-alovun səsi-sorağı tacirlərin vasitəsiylə bütün atəşpərəst məmləkətlərinə yayıldı (nöyüt dünyanın bir çox yerlərində olsa da, ən üzde olan yeri bizim Bakı torpağı idi və əminliklə deyə bilərik ki, o vaxtlar heç bir yerdə bizim ərazidəki qədər təbii od-alov yox idi) və dünyanın hər yerindən , ən çox da cənub-şərqi Asiyadan mömin atəşpərəstlər Hörmüzün məskəni hesab edilən Bakıya axışmağa başladılar. Gələnlərin bir hissəsi ziyarətini başa vurub geri döndü, bir hissəsi isə elə həmişəlik qalırdı burda, atəşgahlar, ziyarətgahlar tikirdilər, müqəddəs alovun qulluğunda dayanırdılar, ətrafını silib süpürürdülər, səliqəyə salırdılar, məqamı yetişəndə də tullanırdılar içinə, çırtacırtıran yanırdılar. Ən əsas da, bakiylərin sayını artırmış olurdular.

Bakı o vaxtlar Dubay kimi bir ticarət mərkəzi olmaqla bərabər, yavaş-yavaş atəşpərəstlərin Məkkəsinə də çevrilirdi. Bir şəhərdə həm Dubay, həm də Məkkə birləşirdi. Burdan da çox maraqlı bir nəticə çıxır: Bakı o vaxtlar Yaxın Şərqi həm maddi, həm də mənəvi-ruhani mərkəzinə çevrilmişdi və bakiylərin mənşəyində maddi maraqlarla mənəvi meyllərin üzvi surətdə birləşməsinə müşahidə etmək çətin deyil.

Bəli, Bakının yaranmasına yüngülvari bir ekskurs eləsək də, yaddan çıxartmıyaq ki, Bakı o vaxtlar hələ Bakı deyildi, yəni şəhər artıq salınsa da, adı hələ yox idi. Yox, əstəğfərullah, adı var idi (adsız dəyirməndə xoruz oler, Moşu demişkən) sadəcə indiki kimi deyildi, bir az ayrı tövr idi, həm də bir yox, bir neçə adı var idi.

Bakının lap birinci adı «Baqavan» olub. Qədimi əlyazmalarda bu tərəflərdən keçən bir çox səyyahların dilindən «Ətşi-Baqavan», yaxud «Baquan» sözü daha çox verilir. Şəksiz ki, atəşpərəstləri buralara cəlb edən hamı atəş də, nöyütün və qazın təsirindən yaranırdı və əminliklə deyə bilərik ki, nöyüt bizim şəhərin məişətinə yeriməmişdən əvvəl ilk olaraq onun adına yeriyib, adını işğal edib. Baqavan sözünün də tarixi maraqlıdır. İlk olaraq qeyd edək ki, Baqavanın barabana heç bir dəxli yoxdur, çünki «baraban» kəlməsinin rusların leksikonunun nümunəsidir. Bakı və bakiylər yarananda isə ruslar hələ yox idi, daha dəqiq desək var idilər, amma hələ indiki şəkllə düşməmişdilər, eləcə meşəliklərə səpələnmiş qarışıq slavyan tayfaları halındaydılar, şəhərləri filanı da yox idi. Qısası, bakiylər yarananda ruslar hələ öz sarı saqqallarını bədənələrinin başqa hissəsindəki tüklərdən ayırd edə bilmirdilər.

«Baqavan» toponimi iki hissədən ibarətdir: Baq, yaxud Baqa kökündən və Van şəkilçisindən. «Baq» sözü qədim pəhləvi dilində tanrı anlamı verir, (bilməmiş deyilik ki, elə adını çəkdiyimiz slavyanlar da tanrıya «boq» deyir) , qədim hind sanskritlərində isə «bhaqa» günəş, yaxud, ümumiyyətlə od mənasında işlənir (Son vaxtlar Bakıda yayılan «Bhaqa-vat-Gita» kitabını xatırlamaq kifayətdir. «Bhaqavat» sözündəki son hərfin yerinə «n» hərfini qoysaq qədim Bakının adı alınır, beləliklə, bakiylərin «Zita və Gita» adlı məşhur hind filminə hədsiz rəğbət bəsləmələrinin də tarixi-genetik səbəbi aşkara çıxmış olur).

Van şəkilçisi də məkan anlamı verir, yəni Tanrının, yaxud müqəddəs alovun məskunlaşdığı yer. Adıçəkilən şəkilçi bizə çox tanışdır, çünki məmləkətimizin bir çox yer adlarında ona rast gəlmək olar.

Məsəlçün, Şirvan, Naxçıvan, İrəvan, Mincivan, Divan və s. Divan sözünə də yəqin bu aspektdən yaxınlaşmaq lazımdır. Di-van, yəni «di»-nin məskunlaşdığı yer. Bəllidir ki, divanda adətən insan bədəninin arxa oturacaq hissəsi məskunlaşır, onda belə nəticə çıxır ki, qədim dillərdə insan bədəninin bu hissəsi elə «di» adlanırmış.

Nəzərə alsaq ki, Bakının ilk sakinlərinin bir hissəsi Asiyanın müxtəlif bölgələrindən, ən əsas da Hindistandan gələn atəşpərəstlər idi və onların nəzərində bu odlu-alovlu yer tanrılarının məkanıydı, onda bu yeri də tanrı adıyla «Baqavan» adlandırılmasında qeyri-adi bir şey nəzərə çarpmaz.

Lakin bu, heç də o demək deyil ki, bakılılar bütünlüklə hindlilərdən əmələ gəlib və Hindistanın yoqları da bizim babalarımız olub. Əgər belə olsaydı biz də, yoqlar kimi suyun üstündə gəzərdik, torpağın altında beş-altı gün nəfəs almadan uzanardıq və ən əsas da uçmağı bacarardıq. Yox, bakılılar bütün bunları bacarmır, əlbəttə ki, uçmağı çıxmaq şərtiylə. Uçmağın həvəskarı olmuşuq, bunu kişi kimi boynumuza almalıyıq. Bu qədər odun, alovun, nöyüt iyninin içində başqa neyləməliydik ki? Meşə, çəmən, yaylaq da yox ki, gedib havanı dəyişəsən, ova çıxıb bir-iki ceyran-cüyür vurasan, elə meşədəcə ətinə şişə çəkib kabablıyasan və bu yolla ciyərlərini bu nöyüt iyndən təmizləyəsən. Bakı ətrafında ova çıxsaydın da bir-iki qotur tülküdən başqa qabağına bir şey çıxmıyacaqdı, onlar da nöyütün təsirindən elə rəngə düşmüşdülər ki, tülküdən çox, köhnə kommunist arvadlarının paltolarının sürtülmüş, solmuş varatniklərinə oxşayırdılar. Onunçün də biz bakılılar azca da olsa təmizlənməyin, ətrafımızdakı bu qara-qura rəngləri şüurumuzdan çıxartmağın yeganə yolunu uçmaqda görürdük. Elə mən cavan olanda da, bizdə uçmaq hələ dəbdən düşməmişdi. Gecələr yuxarı məhəllələrin qaranlıq tin-dalanında uçmaq xiridarı olan dost-tanışla yığışırıdık, kazbekin tütününü boşaldıb adını çəkmək istəmədiyim şeylə içini doldururduq, yandırardık, kruqa buraxıb bala-bala dartırdık, sonra da gözlərimizi yumub yellənə yellənə uçardıq, ağ dumana dönüb sevdiyimiz qızların yuxularına girərdik, ulduza dönüb onların başı üstə parlayardıq...

**Ağ duman tək yuxuna kaş ki, gələydim gecələr,
Qəmli ruhun haralar gəzdi, biləydim gecələr.**

**Hər səhər sübh nəsimiyə doğulmaqçün kaş,
Baş qoyub sinənə sakitcə öləydim gecələr.**

**Bölünüb min yerə, hər zərrəmi bir ulduz edib,
Başın üstündə səmaya düzüləydim gecələr.**

**Ağlayıb gündüzü biçərə buludtək sənsiz,
Baxaraq göz yaşına sənə, güləydim gecələr.**

**Sən qaranlıqda ayı seyr elədikcə, mən də,
Ruhuna ay işığıyla süzüləydim gecələr.**

**Baş daşım üstə dodaq izlərini öpmək üçün,
Allahımdan da xəbərsiz diriləydim gecələr.**

**Fəhminin qəlbidə son arzu qalmış yalnız,
Ağ duman tək yuxuna kaş ki, gələydim gecələr.**

Bu minvalla Bakının nöyüt iyini, his-pası, tüstü-dumanı heç olmasa beş-altı saatlıq həm şüurumuzdan, həm də bədənimizdən çıxmasına nail olurduq.. Şəxsən mən belə uçan dəmlərimdə babalarımın damarında azacıq da olsa yoqa qanı axdığını çox açıq şəkildə hiss edirdim. Bu qan həmin saatlarda özünü daha bariz şəkildə büruzə verirdi, məni bir az da göylərə qaldırırdı, səmalarda uçurdum, qanad çalırdım, Hindistandan vurub Çindən çıxırdım, Çindən vurub Ərəbistandan çıxırdım, amma İstanbuldan o tərəfə uçmazdım, qorxardım ki, qərblilər öz müasir raketləriylə məni vurub salarlar yerə, xəlqimiz mənim kimi dahi «uçan»dan məhrum olar.

Ən çox da Xəzər dənizinin üstündə uçmağı sevirdim, dəniz quşlarına xüsusi meylim vardı, möhkəm dostlaşmışdım bu balıq iyi verən qanadlı məxluqlarla, xüsusən, qağayılarla söhbətim tuturdu. Hətta «Qağayı» rədifli qəzəl də yazmışdım uçan vaxtlarımda. Əfsus ki, bu uzun dimdikli dostlarımla heç vaxt doyunca söhbətləşə bilmirdim. Elə söhbətin təzəcə qızıışdığı vaxtda bir də görürdüm ki, dənizin o biri başından - uzaq üfüqlərin üstündə parıldayan ulduzlardan iki dənəsi yavaş-yavaş böyüməyə başlayır, parıltısı artır, mənə yaxınlaşır və bu iki parlaq ulduzun mənə nə səbəbdən yaxınlaşmasının səbəbini dərk edəne qədər uşaqlar qışqırırdı ki, «uçaskovı gəlir, dağılışın».

Mən də naməlum tərəfdən gələn təhlükədən elə naməlum istiqamətə də qaça-qaça anlamağa başlayırdım ki, bayaqkı ulduzlar bizim sahə müvəkkili, milis mayoru Miriyevin öz çiynlərində fəxrlə daşıdığı poqonlarda məskunlaşmış beşguşəli sovet ulduzları imiş. Burdan belə məlum olur ki, qonşularımızın arasında da sahə müvəkkilinin «suka»ları var imiş, yoxsa məhz sakit bir yer tapıb yığışdığımız dəmdə, mayor nöyüt iyi almış ingilis kimi gəlib başımızın üstünü kəsdirməzdi. Bu hadisə eyni ssenari üzrə fasilə vermədən təkrar olunduqca məndə bütün beşguşəli ulduzlara qarşı dərin bir nifrət, kin yaranmağa başladı. Harada məskunlaşmasından asılı olmayaraq: istər ölkəmizin bayrağı olsun, istər gerbimiz olsun, istərsə də cibimizdə gəzdirdiyimiz pul – harda bu ulduzlardan görürdümsə elə bil atamı söyürdülər, əbədi dostlarım olan qağayılarla ünsiyyətimə imkan tapmamağımın günahını onlarda görürdüm və bu nifrətin, kinin nəticəsi o oldu ki, meydanlara çıxıb dostlarım olan qağayılarla birgə xeyli qışqır-bağır salandan sonra, axırı, sovet hökumətini yıxıb öz hökumətimizi qurmağa nail olduq. Beləliklə, beşguşəli ulduzlardan canımız qurtardı, lakin təəssüf ki, elə qağayılar da o beşguşəli ulduzlarla birgə getdilər öz işinin dalıya, yəni mən müəyyən səbəblər ucbatından uyumağı və uçmağı tərgitməli oldum.

Qayıdaq bakımızın adına və bakılıların mənşəyinə. Deməli, məlum oldu ki, bakının lap birinci adı Baqavan olub. O ki qaldı ilk bakılılara, onları da aşağıdakı formada qruplaşdırmaq olar: otuz faiz Şirvanın yerli camaatı, otuz faiz cənubdan gəmilərlə üzüb gələn atəşpərəstlər, otuz faiz də şimaldan, Dəmirqapı Dərbənddən keçib buralara üz tutan və oturaq həyata keçən köçərilər. Yerdə qalır on faiz. Bu on faizi də mənim sevimli qağayılarım təşkil edirdi. Bəlkə də qağayıları ən birinci bakılılar hesab etmək daha düzgün olardı, çünki onlar bu ərazilərdə adamlardan da qabaq peyda olublar və əslində buralar, elə qağayıların məmləkəti olub. Dənizdən burunlarını çıxaran balıqlardan yeyiblər, sahilə özlərini günə veriblər, nöyütün içində ayaqlarını şappıldadaraq oynayıblar, bir sözlə, şelləniylər özləriyçün, keyfə baxıblar.

Sonra adamlar gəlib buralara doluşub, bakılı adını qağayılardan alıb özlərinə götürüblər. Ən nəhayətdə isə, Amerikada ağlar hinduları qırıb çatdığı kimi, bakılılar da qağayıların atasını yandırılar ki, heç kim onların bakılılığına şübhə eləməsin. Bakının insanlardan əvvəlki «qağayı sivilizasiyası» məhv edilib, iflasa uğrayıb. İndi beş-on dənə əyri-üyrü qağayı qalıb ki, onlar da bulvarda xırda uşaqları əyləndirməkçün sahilin kanalizasiya iyi verən suyunda mazaqlaşmaqdan başqa bir şey bacarmırlar.

Ərəb xilafəti güclənəndən və Yaxın Şərqi müsəlmanlaşdırmağa başlayandan sonra bakılıların etnik tərkibi və Bakının adı da xeyli dərəcədə dəyişikliklərə uğradı. Ən əvvəl şəhərə müəyyən miqdarda ərəb dilli əhali köçürülüb və ərəb canişinliyinin dəftərxanasındakı mirzələr Bakının o vaxtkı adını, yəni Baqavan sözünü öz dillərinə uyğun bir hala saldılar.

İlk ərəb tarixçilərindən olan əl-Məsudi, əl-İstəxri, ət-Təbəri və sairlərinin kitablarında Bakının adı bir neçə şəkildə qeyd edilir - Bakuh, Bakuy, Bakuyə, Badkuh, Badkubə və s.

İlk variantlar ərəb mənşəli olsalar da, son variant daha çox fars dilli mənbələrdə işlənir. Ən maraqlısı isə odur ki, şəhərimizin adının erkən forması olan Baqavan ifadəsi ərəb-fars dillərində səsləndiriləndə də şəhərin mahiyyətini açan məna verməyə başladı. Yəni, əgər Baqavan odun-alovun yerləşdiyi müqəddəs məkan anlamı verirdisə, Badkubə də küləklərin döydüyü, vurduğu yer mənasında işlənilib. «Bad» sözü fars dilində külək mənasındadır, «kub» isə «Kubidən» (döymək, vurmaq, əzmək) felinin köküdür.

Adın hər iki variantı Bakının spesifik xüsusiyyətlərini açmağa kömək edir.

Bəli, Bakını əzəmətli, köklü-köməcli, qol-budaqlı ağaca bənzətsək, onun çoxsaylı adlarını da, yəqin ki, ağacın yarpaqlarıyla müqayisə etmək olar. Bəli, fəsilər dəyişdikcə bu adlar da yarpaq kimi saralır, zamanın küləyi onları yerə səpələyir, sonra yeniləri çıxır, onlar da saralır və bu proses qiyamətə qədər davam edir; adlar dəyişir, təzələnir, Bakı isə qalır.

Təki saralıb solan elə yarpaqlar olsun, ağaca bir şey olmasın.

**Budaqlardan yerə gəlmiş qonaqlar – sarı yarpaqlar,
Qonaq? Yox, yox yetim qalmış uşaqlar – sarı yarpaqlar.**

**Küləklə dost olub çox gəzdlər birlikdə dünyanı,
Yəqin məntək o cananı soraqlar sarı yarpaqlar.**

**Ayağın dəydiyi hər bir yerə üz sürtmək istərlər,
Odur şövq ilə torpağı qucaqlar sarı yarpaqlar.**

**Yenə sənsiz göz ağlar, cism üryan, çöhrə sapsarı,
Payızdır: gur yağış, çılpaq budaqlar, sarı yarpaqlar.**

**Deyirlər hər ağac bir aşiqin qəm dəftəri olmuş,
Bu dəftərdən qopan solğun varaqlar – sarı yarpaqlar**

**Elə bil tapdalanmış haqqıdır məzlumların yerdə,
Bu az ömründə çox görmüş ayaqlar, sarı yarpaqlar.**

**Eşitsən bağçada yüngül xışıltı, anla ki, Fəhmi
Bilib talelərin sakitcə ağlar sarı yarpaqlar**

Bakının adının və əhalisinin Hindistanla bağlılığı üç faktorda təzahür edir. Birinci faktor, qeyd etdiyimiz kimi islamdan əvvəlki dövrdə Hindistandan bura gələn və bizim nöyütü Allah bilib ona, daha doğrusu, ondan yaranan Alova sitayiş atəşpərəstləri (belə məlum olur ki, nöyütü «allah» bilməkdə qədim hind atəşpərəstləri indiki ingilisləri, amerikalıları çox-çox qabaqlamışdılar), ikinci faktor artıq bu yaxınlarda, yəni iki yüz il əvvəl Bakıya gəlib Suraxanıda məskunlaşan Hindistanın krişnaidləri, üçüncü faktor isə mənim nənəmin Buddaya oxşamasıdır.

Birinci faktor barədə söhbət etmişik, ikinci faktora isə Bakı memarlığından danışanda toxunacağıq. Hə, qalır üçüncü faktor, yəni mənim nənəmin Buddaya oxşamağı.

Bir neçə il bundan əvvəl təsadüfən əlimə düşən bir kitabda Həzrəti- Buddanın şəklini görmüşdüm. Çox əntiqə şəkil idi: özü ortada hərəkətsiz oturaraq ilahi və əbədi bir istirahətlə məşğuldur, bütün kainat – ulduzlar, ay, günəş, insanlar, dağlar, daşlar, bir sözlə, hər şey onun ətrafına fırlanır.

O saat nənəm yadıma düşdü və təsəvvürümdə əntiqə bir multfilm (indiki dillə desək, cizgi filmi) canlandı – nənəm köhnə həyatımızın ortasındakı balaca otağında bardaş qurub Quran oxuyur, bütün ailə üzvlərimiz isə həyət qarışıq asta-asta onun başına fırlanır. Həm də nənəmdən başqa hamı ikiqat hərəkətdədirlər, yəni babam buxara papağını təmizləyir, atam kommunizmin məziyyətlərindən danışır, əmim kazbeki damağına sıxıb damda quş uçurdur, anam corab toxuyur, bibimsə uzun saçlarını hörür.

Bu multfilmin ən maraqlı detallı isə bu idi ki, hamı öz işini görməklə bərabər gözcü, hiss olunmadan nənəmə baxırdı, elə bil onun qəzəbli baxışlarıyla toqquşmaqdan qorxurdular, ehtiyat edirdilər.

Yox, heç kim nənəmdən qorxub eləməirdi, əstəğfərullah, Əzrayıl deyildi ki qorxaydılar ondan. Ümumiyyətlə, dünyavü-üqbadə nənəmdən qorxan yeganə məxluq bizim həyətdəki pişiyimiz idi ki, binayi-qədimdən nənəmin ondan zəhləsi gedirdi.

– Biqiryət kopoyoğlu, (pişiyi deyirdi) siçan-siçovul görəndə qorxudan az qalır girsin yerə, bizə çatanda sinəsini qabağa verib elə gəzir ki, elə bil Rüstəm-Zalın pələngidi.

Hərçənd, Rüstəm Zalın pələng saxlayıb-saxlamaması barədə tarixi mənbələrdə heç bir məlumat yoxdur, lakin bizim pişik həyətdə siçan, ələlxüsus da siçovul görəndə, doğrudan da tamam dəyişirdi, prezident müşavirəsində əyləşən indiki nazirlərin sifətini alırdı, bu da əlbəttə ki, nənəmin xoşuna gəlmirdi. Büzüşmüş pişiyə baxıb deyirdi ki, anası siçovulları cüt-cüt boğurdu, onun qorxusundan həyətə siçovlu yox e, heç milisaner də gəlmirdi. Qorxurdular ki, naqafil çıxıb atdanar sifətdərinə. Heyif, maşın altında qalıb öldü yazıq. Bu bifer bilmirəm kimə oxşadı.

Nənəmin sözündə müəyyən qədər həqiqət olsa da, şəxsən mən pişiyimizi çox gözəl başa düşürdüm. Bakının mistik aurasının təsiri altında bizim yerli siçovullar böyüyüb elə qorxunc görkəm almışdılar ki, elə mən özüm də, on-on iki yaşınacan onlardan it kimi qorxurdum, o ki qaldı fəqir, arıq bir pişik ola.

Hə, sözüm ondadı ki, əslində ailə üzvlərimizdən heç biri nənəmdən qorxub eləməirdi. Sadəcə, bizimkilərçün nənəm müəyyən mənada prizma rolunu oynayır, bütün hərəkətlərinin, əməllərinin mahiyyəti bu prizmadan keçən zaman açılırdı, içi görünürdü, heç nəyi gizli saxlamaq olmurdu.

Çox vaxt onun dediklərini qulaq ardına vursalar da, fikir verməsələr də (ən çox da kommunist atam) hamı ürəyinin dərinliyində bilirdi ki, arvad müəyyən dərəcədə haqlıdır. Lakin onun həqiqətləri, bir növ, dünyadan bixəbər olan, qaranlıq bir mağaradan çıxmış övliyələrin moizələri kimi qəbul edilirdi, yəni bəlkə də sən düz deyirsən, lakin bu dünyada elə yaşamaq olmaz, bu zamanın öz hökmü var, gərək məhz biz olan kimi olasan, yoxsa aqibətin heç də yaxşı olmaz.

Beləcə, ailəmizdəki bu cür qısaqapanmalar məndə ilk dəfə dünyavi həqiqətlərin nisbiliyi barədə fikir yaratmış oldu. Atam bir söz deyirdi, fikirləşib görürdüm ki, haqlıdı, düz deyir. Sonra nənəmin yanına gəlirdim, o öz növbəsində atamın dediyinin əksini israr edirdi, fikirləşib baxırdım ki, arvad da düz deyir. Babam bu iki qütbün arasında barışdırıcı mövqe tutubdu, baş sındırıb baxırdım ki, ən ağıllısı kişinin fikridir.

Lap axırda da avara, cüvəlləği əmim gəlib özünü çatdırırdı və mübahisə gedən mövzuda elə bir naqolay fikir deyirdi ki, hamımız çaş-baş qalırdıq, məlum olurdu ki, əvvəl deyilənlərin hamısı içiboş fındıq imiş, ən ağıllı adam elə əmimdi ki, ondan ötrü dünyada ən böyük həqiqət kazbekin içini doldurmaqçün şey tapmaqdan və sökdüyü maşın mühərrikini necə lazımdı yığıb, tez pulunu almaqdan ibarətdir.

Əslində bir fəlsəfi kateqoriya olaraq, «həqiqət»ə nifrətim də elə həmin vaxtlardan başlamışdı və bu «həqiqət» deyilən məfhum mənim təsəvvürümdə hər bir potensial «klientin» şəhvani istəklərinə

uyğunlaşmağa qadir olan fahişə arvadlar görkəmində canlanmışdı. Sadəcə, araşdırdığımız situasiyada, kişi bədəninin yerini insan şüuru tuturdu.

«Həqiqət» məfhumu bu qədər amorf olduğundan, dünyada tarix boyu bir belə filosoflar, fəlsəfi cərəyanlar, qollar, əllər, ayaqlar, burunlar, qulaqlar yaranıb və hər biri də bu «milyon üzvlü həqiqəti» özlərinin ən yaxın silahdaşı elan ediblər.

Dünyada insanların şüuruna uyğunlaşmayan yeganə həqiqət var ki, o da «mütləq ilahi həqiqət»dir. Onun da belə əlçatmaz olmasının səbəbi öz sifətinin yalnız bir tərəfini göstərməsi, ona yalnız bir rakursdan baxmağın mümkün olmasıdır. Yəni o biri, dünyavi həqiqətlərdən fərqli olaraq «ilahi həqiqət»i əlimizə götürüb ora-burasını əlləşdirmək, hər dəlmə-deşiyinə burun soxmaq imkanımız olmadığına görə, başqa rakursdan baxanda, onun həqiqət olmadığını sübut etmək də mümkün deyil.

Məhz bu «ilahi həqiqət»ə münasibət baxımından da dünyanın ağıllı adamlarını iki qismə bölmək olar. Bir qism insanlar iddia edir ki, bu ilahi həqiqət də o birilərin tayıdır, nisbidir və əgər əlçatmaz olmasaydı, başqa rakurslardan baxmaq mümkün olsaydı, onun da min dənə eybi tapılardı, heç də «mütləq», «ilahi» olmadığı aşkara çıxardı, çünki dünyada, ümumiyyətlə, mütləq həqiqət yoxdur, heç ola da bilməz. Hər şey nisbidir.

Bu düşüncə tərzini daha çox müasir qərblilərə məxsusdur.

İkinci qism ağıllı adamlar isə iddia edir ki, yox, elə deyil. Dünyavi həqiqətlər ilahi həqiqətin zərrələridir və ona görə də nisbidirlər. İlahi həqiqət isə bu zərrələrin vəhdəti olduğuna görə mütləqdir. Mütləq olduğuna görə də, hətta ələ keçirmək, hərtərəfli gözdən keçirmək mümkün olsa belə onun hər üzündə eyni həqiqəti görmüş olarıq. Bu düşüncə tərzini isə daha çox şərq millətlərinə xasdır.

Mən yeniyetmə olanda diskotekalarda üzərinə çoxsaylı xırda güzgü qırıntıları yapışdırılmış plastmas kürələr olardı və tavandan asılmış bu güzgülü kürələr asta-asta fırlandıqca öz üzərinə düşən işıq çoxlu kiçik zərrələrə parçalayıb ətrafa səpələyərdi, biz də bu romantik işıq zərrələrinin içində üzərək qızlarla rəqs eliyərdik, sir-sifətimizdə oynayan işıqlardan ləzzət alardıq.

Obrazlı dillə desək, «Mütləq ilahi həqiqət» həmin o güzgülü kürəyə, onun ətrafa səpələdiyi işıq zərrələri isə dünyavi, nisbi həqiqətlərə bənzəyir.

Biz insanların bədbəxtliyi də ondadır ki, hər birimiz öz nisbi həqiqətimizi mütləq kimi qəbul etmişik və bu səbəbdən də düşünmüşük ki, başqalarının həqiqət kimi təqdim etdikləri, əslində saxta imitasiyadan başqa bir şey deyil. Heç cür anlamaq istəməmişik ki, heç birimizdə mütləqlik yoxdur, hamımızın həqiqəti əslində həmin mütləqin zərrələri olan nisbi həqiqətlərdir.

«Hamı günahkardır dünyada, amma

Dünyada heç kimin günahı yoxdur.» – tezi də, məncə, dediklərimi bir daha təsdiq edir.

Bizim ailə üzvlərinin də, hərəsinin öz həqiqəti var idi, amma fərq ondaydı ki, bütün ailə üzvlərimiz hərdənbir də olsa dərk edirdilər ki, məhz nənəmin həqiqəti həmənin mütləq həqiqətə daha yaxındır. Eyni fikri bakılı-qeyri bakılı konfliktlərinə də şamil etmək olar. Hər iki tərəf özünü haqlı, əks tərəfi isə haqsız saysa da, əslində hər ikisi haqlı, eyni zamanda da, hər ikisi haqsız idilər.

Son otuz-qırx ildə təzahür tapan bu konfliktləri düzgün araşdırmaqçün, məncə, bəkililərin məhz iyirminci əsrdəki etnik tərkibinə nəzər salmaq lazımdır.

Bir çox ucqar məkanlardan fərqli olaraq Bakı kimi mərkəzi şəhərlərin əhalisi əsrlər boyu tərkib etibarıyla fasilə vermədən dəyişikliklərə məruz qalıb, müxtəlif istiqamətlərdən şəhərə insanlar axışib, kimisi çörək pulu qazanmaqçün, kimisi təhsil almaqçün, kimisi də nöyütə yaxın olmaqçün. Və bu gələnlər də vaxt keçdikcə yerli camaata qaynayıb qarışıblar, Bakının spesifik aurasına düşüb bəkililəşiblər. Keçmişdə yerli və gəlmələr arasında hansısa münəqişələrin olmasına dair dəqiq tarixi faktlar yoxdur, amma yəqin ki, yüngülvari narazılıqlar olub. Bu da təbii haldır. Məsəlçün, İçərişəhərdə yaşayan elitanın nümayəndələri Qala divarlarından kənarda, yəni Bayırşəhərdə məskunlaşmağa başlayan gəlmələrə, rişxəndlə «ayaqyalın bayırşəhərli» deyərdilər.

Ölkəmizdə sovet hakimiyyəti bərqərar olduqdan sonra şəhərə axınların qarşısı demək olar ki, alındı. Kəndlilər müəyyən mənada torpağa təhkim olunduqlarından azad yerdəyişmə hüququndan məhrum edildilər, məcburi surətdə kolxozlara bağlandılar və ümumiyyətlə, sovet vətəndaşlarının böyük hissəsinin əlindən bu hüquq alındı, evlər dövlətin sərəncamına keçdi. İnsanların çoxunun yaşadığı evi satıb harasa başqa yerə köçmək imkanı qalmadı. Əgər kimsə bir şəhərdən başqa şəhərə, bir kənddən başqa kəndə köçmək niyyətinə düşürdüsə, bunun üçün o qədər dövlət instansiyalarını gəzməli, o qədər məmurlardan icazələr almalıydı ki, bu müddət ərzində yerdəyişmə istəyi də ölürdü.

Beləcə, ötən əsrin iyirminci illərindən başlayaraq növbəti qırx il ərzində Bakı əhalisi demək olar ki, heç bir dəyişikliyə məruz qalmamışdı. O illərin Bakı əhalisini milli-etnik baxımdan bu cür qruplaşdırmaq olar. Birinci: Bakının ən qədim əhalisi hesab olunan və İçərişəhərdə yaşayan «Ağşalvarlılar» (bu, demək olar ki, itib-getmiş nəslin qəribə adının mahiyyətinə gələcəkdə baş vurmağa səy göstərəcəyik). İkincisi, əslən Abşeron kəndlərindən olan ailələr. Üçüncüsü, Bakıda neft «bum»u zamanı ölkənin müxtəlif əyalətlərindən və cənubi Azərbaycandan bir tikə çörək pulu qazanmaq üçün Bakıya gələrək mədənlərdə işləyənlər. Dördüncüsü isə, Bakıda məskunlaşan qeyri-millətlərin nümayəndələri, yəni ruslar, yəhudilər, ermənilər və s.

Qeyd etdiyimiz kimi, sovet hakimiyyətinin ilk qırx ili zamanı Bakıya daha kütləvi insan axınları olmamışdı və inqilabdan əvvəl şəhərdə məskunlaşan bu qrup insanlar da əvvəlki gəlmələr kimi bakılaşmışdılar (bircə son qrupdan başqa. Burda yaşayan qeyri-millətlərin nümayəndələri nə qədər özlərini bakılı elan etsələr də, bizimkilər onları tam özünkü kimi qəbul etmirdilər).

Amma insafən heç kim öz əsləli nəsəbini xatirindən çıxartmırdı, hamı kişi kimi boynuna alırdı ki, bizim babamız, tutalım, Maştağadan Bakıya köçüb, ya Ərdəbildən qaçıb gəlib və yaxud Həştərxandan bura sürgün olunub və etiraf edirdilər ki, əsl, təmiz bakılı onlar yox, məhz İçərişəhərdəki Ağşalvarlılardır, bu da təbii ki, əriyib getməkdə olan bu nəslin hörmətini şəhər camaatı içində artırır (gərək o vaxt qırmızı kitaba salardıq Ağşalvarlıları, onda bəlkə indiyəcən bu nəslin daha çox nümayəndəsi qalardı).

Bu baxımdan demək olar ki, yarım əsr müddətində Bakı əhli kompaktlaşmışdı, kənardan kütləvi axınla üzləşməmişdi və insanlar bu durğunluğa adət etmişdilər. Elə bilirdilər ki, həmişə belə olacaq. Eyni məhəllədə, eyni həyətdə, eyni qonşularla ta qiyamətəcən yaşayacaq, xasiyyətinə öyrəşdiyi insanlarla həmişə bir yerdə olacaq və bu qapalı mühit heç vaxt dağılmayacaq. Təxminən əlli il əvvəl Bakı tarixinin ortasından burğu ilə yekə bir deşik açdılar, «çuşka» sözünü bürməliyə bəxşdilər ora, fitilin ucunu yandırdılar, Bakı tarixi də elə partladı ki, binayi-qədimdən bizimkilər belə partlayış görməmişdi.

Lakin düz demədim, bu ilk partlayış elə də güclü deyildi, çünki bu elə tipli dinamit idi ki, hissə-hissə partlayırdı, hərdən bir az. Onunçün də ilk partlayış o qədər dağıdıcı təsirə malik deyildi, yəni Bakı tarixini tamamilə dağıda bilmədi, lakin təsirsiz də ötüşmədi. Üstünə xırda daş dəyən Jiquli padpresisi kimi çat-çat olsa da, bütövlüyünü hələlik saxlaya bildi. Və bu «hələli»in nə qədər – beş il, on il, iyirmi il çəkəcəyini o vaxt Allahdan başqa heç kim bilmirdi; nə bakılılar, nə də qeyri-bakılılar.

Bir vaxtlar, beş-altı yaşım olanda bu dinamitin mənşəyini çox axtarmışdım. Ən çox da babamın zəhləsini tökürdüm, baş-qulağını aparırdım ki, ay baba, bu «çuşka» sözü hardan pırtıyıb çıxıb, mənası nədi, bu sözün «çaşka» sözünə bir aidiyyəti varmı? və s və i. Məhz babama qəmiş olmağımın səbəbi isə o idi ki, kommunist atamın yanında bu sözü dilimə gətirən kimi qulağımın dibindən bir şillə qoyub deyirdi ki, başından böyük qələt eləmə, camaat arasında ayrı-seçkinlik salmaq əsl pionerə yaraşmaz. Nənəmdən soruşanda, arvad heç bir dəqiq cavab verə bilmirdi, söhbəti o yan-bu yana fırladırdı, o ki qaldı cüvəllağı kiçik əmimə, onun işi lap fısıq idi, bir dəfə peşman olub ondan soruşdum ki, əmi, «çuşka» nə deməkdə? Əmim də damağındakı kazbeki çıxarıb onların dalıya o qədər söydü ki, axırı mən qulaqlarımı tutub aradan çıxdım, çünki məktəbdə bizə öyrətmişdilər ki, kimsə yanınızda söyüş söysə, oranı mütləq tərək eləmək lazımdır.

Bəli, qeyd elədiyim səbəblərə görə də, mən öz sualımı həmişə babama verirdim, elə bil sövq-təbii ilə hiss edirdim ki, cavabını o hamıdan yaxşı bilir, amma oturub mənə izah eləməyə hövsələsi çatmır.

Axırı əl çəkmədiyimi görən kişi bir gün keyfi yaxşı olanda (deyərsən, həmin gün uzun axtarışdan sonra özünə əntiqə buxara papaq almışdı) həyət qapımızın sağ tərəfindəki balaca skamyada oturub sual verdim xüsusda bildiklərini mənə danışdı. Dedi ki, bala, ən əvvəl yadunda saxla ki, bu «çuşka» sözünü təmiz bakılılar icad eləməyib, çünki bu urus sözüdü, o da məlumdu ki, bizim köhnə Bakı camaatının çoxusu heç indiyəcən urus dilini fərri qanmır, budey , xırda əmin, urus dilində bildiyi ancaq « yob tvayu mat» sözüdü, ayrı şey bilmir. Urusdar donuz balasına çoxsa deyirlər. Əlli-altmış il əvvəl, mən də sənin kimi xırda uşaq olanda bizim nöyüt mədənnərində işdiyib çörək pulu qazanmaqçün Urusyətdən də çoxlu sarışka gəlmişdi bura. Olar da ki, ölür donuz ətiyə, hansının balaca həyət-bacası olurdusa iki-üç dənə donuz saxlıyırdı. Razin tərəfdə lap çox idilər. Hə, biz də baxıb görürdük ki, onların «çuşka» didiyi bu donuz balaları bütün günü palçıqın içində ağnayılar, zir-zibilin içində eşələnirlər. Bu sözü birinci dəfə o vaxtlar eşitdi Bakı camaatı. Hə, sonra, nə diyim, onu diyirdim axı, bu urusdar möhkəm vuran olullar. Adam vurmağı dimirəm, elə şeylərdə fərasətdəri yoxdu, araq vurmağı diyirəm. Mədənnərdən çıxan kimi elə qara-qura, nöyütdü pal-paltarda doluşardılar meyxanalara, o vaxtkı stalovılara, gecə yarıyacan araqdan-çaxırdan içərdilər eşşək kimi, sonra da bir-birinnən sallana-sallana çıxardılar küçələrə, urus mahnıları oxuya-oxuya gedərdilər qaldıqları evlərə tərəf. Az içmiş olannarı birtəhər gedib çıxa bilirdi evlərinə, amma hansıları ki, lül-qəmbər idilər, heç evlərinin yolunu da tapa bilməzdilər, yıxılıb qalardılar Bakı küçələrindəki nohurların, palçıqın, zir-zibilin içində. Bizim camaat da onnara baxıb deyərdi ki, bu sarılar içəndə elə öz «çuşka»larına oxşıyırlar, ölürlər palçıqın içində eşələnəcəkçün.

Beləliklə, babamın mənə verdiyi informasiyadan belə məlum olurdu ki, bizdə «çuşka» epiteti ilk dəfə 19-cu əsrin sonlarında bura köçüb gəlmiş ruslara şamil edilib. Yaxşı, bunu öyrəndik. İndi keçirik, bu dinamit xislətli sözün sonrakı taleyinə.

Qeyd etmişdik ki, əllinci illərin sonlarında sovet hökumətinin qərarına əsasən əyalətdə yaşayan əhaliyə sərbəst şəkildə ali təhsil almaq, yaxud, ümumiyyətlə yaxşı iş tapmaqçün kənddən çıxmaq hüququ verildi və elə həmin ərəfədə də Bakıya böyük bir axın başladı. Kimisi oxumağa gəlirdi paytaxta, kimisi işləməyə, kimisi də elə-belə gəzməyə.

Bəs onda necə oldu ki, əvvəllər eşşək kimi içib palçıq içində eşələnən alkaşlara şamil edilən bir epitet birdən-birə bizim əyalətdən gələn camaatımıza aid edilməyə başladı? Kim onlara ilk dəfə «çuşka» dedi? Bakılılar? Yox, bayaq dedik ki, təmiz bakılıların rus diliylə çox araları yox idi. Bəs kim? Əlbəttə ki, psevdobakılılar - yəni Bakıda yaşayan rusdilli əhali (Əvvəl qeyd etmişdik ki, bunların içində SSRİ-də yaşayan başqa millətlərin nümayəndələri və Rusiyada təhsil almış azsaylı rusdilli azərilər daxil idi).

Bu zümrəyə məxsus şəxslər özlərini daha çox Avropalı hiss etdiklərinə görə, bizim əyalət adamlarına yuxarıdan aşağı baxırdılar, onları geridə qalmış hesab edirdilər ki, bu da məlum məsələdir ki, çoxlarının xoşuna gəlmirdi. O ki, qaldı binəva bakılılara (əsl bakılıları nəzərdə tutaram), adı çəkilən «inkışaf etmiş» zümrəyə məxsus ali şəxslərin gözündə biz bakılılar o rayonlardan gəlmiş camaatdan da beşbetər çuşkaydıq, sadəcə bizim gəmidə oturduqlarına görə bu sözü bir çox hallarda üzümüzə deyə bilmirdilər, deyəndə də bizimkilər cavab verirdilər ki, xoşunuza gəlmirsə rədd olun çıxın gedin hardan gəlmisiz ora, Urusyətə, nə bilim, hara. Öz şəhərimizdi, özümüz bilərik neynirik.

Amma əyalətdən gələn, özünü bir növ, qəriblikdə hiss edən adamlar bu cür cavab verə bilmirdilər və ona görə də, adıçəkilən epitet nə qədər xoşlarına gəlməsə də, onu udmalı olurdular.

Bəlkə də camaatımızın arasına bu cür ayr-seçkiliyin düşməsi də «parçala və hökm sür» siyasəti yeridib əsarət altında saxladığı xalqları daha rahat istismar edən imperiyanın bir siyasətiydi. Yəqin ki. Əgər belə olmasaydı bakılı-qeyri bakılı konfliktləri rus imperiyasından əvvəllər də olardı, amma olmamışdı.

Şəxsən mənim özümün də yadıma gəlir ki, ta səksəninci illərə qədər bizim yuxarı məhəllənin uşaqları başlarında şapqə, əllərində təsbey şəhər içinə düşəndə «yuxarı» zümrəyə mənsub cavanlar, ən çox da qızlar, bizimkilərə baxıb gülürdülər, «fu, çuşka» deyə lağa qoyurdular.

Əcəbdə, gəlib məmləkətimizdə yaşamaqları bəs deyildi, hələ bir öz heyvanlarının, daha dəqiq desək, özlərinə oxşayan heyvanın adını bizə qoydular. Bizim bəzi başiboş həmvətənlərimiz də, bir balaca qabağa gedən kimi düşdülər onların küyünə, başladılar özününkülərə yuxarıdan aşağı baxmağa, öz dilimizdə danışmağı özlərinə sığıdırmadılar, onlara baxıb başladılar kənddən-bucaqdan gələn qohum-əqrabalarına «çuşka» deməyə.

Bütün bu deyilənlər hamıya məlumdur, bu barədə çox yazılıb, çox söhbətlər gedib, uzatmağa lüzum yoxdur. Şəxsən məni əsəbləşdirən bu idi ki, bizim rayon camaatı bütün bu işlərin səbəbini biz bakılılarda görürdü və böyük bir qisminin ürəyində bakılılara qarşı elə bir nifrət yaranmışdı ki, indiyəcən bunun əlamətləri özünü büruzə verir. Lakin bu o demək deyil ki, bizim əsl bakılılarla əyalətdən gələnlər arasında heç bir konflikt olmurdu. Olurdu və mənim əsl məqsədim, məhz bu konfliktlərin kökünə getmək, onların səbəblərini axtarmaqdır. Bunun üçünsə yenə də öz ailəmizin tarixinə baş vurmali olacam.

Beşinci fraqment

Bizim ailənin əyalət camaatıyla ilk köklü kontaktı təxminən altmışıncı illərin əvvəllərində baş vermişdi. Şəxsən mən özüm o vaxtlar hələ dünyada olmasam da, hər şey çox yaxşı yadımdadır. Deməli, soyuq bir fevral axşamıydı və bütün ailəmiz nənəmin yanında yığılıb həyətdəki boş otaqlardan birini kirayə verib-verməmək barədə məşvərət keçirdirdilər.

Həyətdə kirayənişin buraxmaq ideyası atama məxsus idi. Ümumiyyətlə, bizim həyətdə iki boş otaq var idi, birində əvvəllər babamın atası yaşayırdı, o rəhmətə gedəndən sonra boş qalmışdı və kiçik əmim buranı özüyün anbara döndərmişdi, çilingərlik alətlərini, maşınlarçün az tapılan ehtiyat hissələrini ora yığırdı. Qarşısında uzun şüşəbəndi olan o biri boş otaq isə əvvəllər babamın əmisi Ağaverdinin idi, amma öncəki yazılarımda danışmışdım ki, hökumət onu Sibirə sürgün etmişdi və bundan sonra nənəm bu otağa beş-on dənə toyuq buraxmışdı ki, əlimiz aşağı olanda yumurtasından, ətindən yeyək.

Atam da məhz bu otağı kirayə vermək fikrinə düşmüşdü. Neft daşlarında işlədiyi müddətdə Mirsəftər adlı bir oğlanla dostlaşmışdı. Bu Mirsəftər hansısa rayondan gəlib burda AZİ-ni bitirmişdi, neçə il idi ki, atamla bir buruqda qazmaçı işləyirdi, amma hələ hökumət ona mənzil verməmişdi, yataqxanada qalırdı. Evli adam idi, ailəvi yataqxanada min cür əziyyət çəkirdi və atam qərara gəlmişdi ki, nənəmin toyuq saxladığı həmin otağı boşaldıb mənzil alanacan onlara verək. Ümumi həyətdə nə qədər narahatçılıq olsa da, yataqxana qədər olmaz, burda balaca da olsa öz mətbəxləri, öz soyuducuları, qaz plitələri olacaqdı. Bircə ayaqyolu ilə hamam ümumi qalacaqdı.

Mirsəftərin özü atamın təklifinə çox sevinmişdi, amma atam onu da demişdi ki, sən bizim həyətdə köçməyinçün əvvəlcə gərək atamla anamın razılığını alım. Atam bir söz deyən deyil, amma anamın xasiyyəti bir az ağırdı, yola gətirmək asan olmayacaq.

Atam düz deyirdi. Bizim ailədə heç kim həyətdə kənar adamın köçməyinə etiraz etmirdi, üzdə lap açıq hiss elətdirməsələr də, daxilən hamısı razıydı. Atam öz yaxın dostunun mənzil şəraitini azca yaxınlaşdırmaqçün çalışırdı, onun kommunist vicdanı heç cür qəbul eləmirdi ki, dostu yataqxanada əziyyət çəkdiyi halda həyətdəki gül kimi otaqda toyuqlar məskunlaşsın (əlbəttə, əgər toyuqlar da Mirsəftər kimi kommunist olsaydılar, atam onların öz məskənlərindən dərbədən düşməyinə razı olmazdı, amma heyvanları kommunist partiyasına qəbul eləmirdilər və məlum məsələdir ki, əsl sovet vətəndaşı kimi, atamın nəzərində bakılı olmayan kommunist bakılı toyuqlardan daha üstün idi). Babam

da Mirsəftərin həyatımızə köçməyinə etiraz eləmir, bu yaxınlarda təqaüdə çıxmağa hazırlaşır, bilirdi ki, bütün günü evdə bekar oturacaq, onunçün də xam adam axtarırdı ki, darıxanda çənəsinin altına salıb aramla, tələsmədən qədim xatiratından, nə bilim, Bakının keçmişindən, köhnə kişilərdən və s. belə şeylərdən danışib vaxtını öldürsün. O da məlum məsələdir ki, qərrib adam məskunlaşdığı yerin tarixinə, adət-ənənəsinə həmişə maraq göstərir, nəyisə öyrənməyə çalışır, ən azı ona görə ki, yerli camaata asan qaynayıb qarışsın, başqalarından çox da seçilməsin. Babam da bunları bilirdi və Mirsəftərə, bir növ, başqulaq aparmaqçün potensial namizəd kimi baxırdı. Bir az qabağa qaçıb onu da demək istiyirəm ki, bu mənada Mirsəftər babamın ümidlərini həqiqətən də doğrultdu, yerli camaatın artıq əzbərdən bildiyi və qulaq asmaq istəmədiyi söhbətləri Mirsəftər çox həvəslə dinləyirdi, heç vaxt babamın sözünü kəsmirdi və hərdən haqqında söhbət gedən hansısa adətin, ənənənin öz rayonlarında hansı şəkildə olması barədə informasiyalar da əlavə edirdi ki, bu da onların söhbətini xeyli maraqlı edirdi. Mən özüm də, uşaq olanda çox oturardım onların yanında.

O ki qaldı kiçik əmimə, o da öz razılığını atama bildirmişdi, çünki ona da uyanda, keyfi kök olanda prikola tutub məzələnməkçün xam adam lazım idi, bilirdi ki, onların həyatında məskunlaşdığına görə kirayənişin onun hər cür prikoluna, zarafatına dözməli olacaq (düzdü, bu zarafatlar heç vaxt ədəb-ərkan həddini keçməzdi, mənim özüm də uşaq olanda həmişə kirayənişinimizə sataşardım, adını dəyişib Mirdəftər əmi deyərdim). Bu baxımdan, kiçik əmimlə babamın maraqları müəyyən mənada üst-üstə düşürdü.

Bibimlə anam isə belə söhbətlərə heç vaxt qoşulmazdılar, abır-həyalı ev qadınları kimi böyükklərin dediyinə Allahın əmri tək baxardılar, hansı məsələ barəsində öz fikirlərində ısrar etmək adətləri yox idi. Anam bütün günü ev işləriylə məşğul olardı, bibim də bir küncə çəkilib sakitcə kitab oxuyardı.

**Gecə ruhumda yanan şam ki sönər sakitcə,
İsti göz yaşı donub daşə dönər sakitcə.**

**Tək buraxmam səni ölsəm də əgər, kölgən olub
Daim ardınca xəyalım sürünər sakitcə.**

**Sərsəri duyğularım diqqəti cəlb etmək üçün
Yenə şər adlı libasın geyinər sakitcə.**

**Gecə göylərdə soyuqdurmu ki mən yandıqca
Atəşim üstə mələklər isinər sakitcə.**

**Bu qədər qəm yükünü çəksə də biçarə ürək
Səsi çıxmaz, gecə-gündüz döyünər sakitcə.**

**Nakam aşıqlərinin ruhudu, qar şəklin alıb
Saçına qonmaq üçün göydən enər sakitcə.**

**Kimsəsizlik soyugundan büzüşəndə Fəhmi
Yenə eşq oduna, yarım, bürünər sakitcə.**

Hə, qalırdı bircə nənəmin razılığı və burda məsələ xeyli qəlizləşirdi. Ümumiyyətlə, kirayənişin məsələsi ortaya çıxan kimi nənəmin davranışında, xasiyyətində əmələ gələn metomorfozalar ailə

üzvlərimizin hamısı üçün gözlənilməz olmuşdu. Neçə illərdən bəri hamının tanıdığı mülayim, nurani, ağıllı arvad birdən-birə dönüb olmuşdu tərs və aqressiv bir məxluq. Elə bil içindəki hansısa knopkanı basmışdılar və üzü çönmüşdü arvadın. Əlbəttə ki, istər dünyada, istərsə də insan psixologiyasında səbəbsiz heç bir hadisə baş vermir və nənəmin belə dəyişməsinin səbəblərini də mən çox-çox sonralar araşdırıb öz-özlüyümdə dərk edə bildim.

Şəxsən mən bu dəyişikliyi bu cür başa düşürdüm. Arvad cəmi bircə dəfə , on-on iki yaşında olarkən Abşerondan kənara çıxmışdı, atası onu hansısa rayona, bir dostugilə aparmışdı, qalan bütün ömrünü Bakıda yaşamışdı, buranın camaatına, adət-ənənəsinə öyrəşmişdi və hətta öyrəşmək desəm az olar, mənəcə bütün qapalı mühitlərdə yaşayan insanlar kimi, onda da belə bir təəssürat formalaşmışdı ki, bütün dünya, nəinki dünya , bütün kainat elə Bakıdan və Bakı ətrafı kəndlərdən ibarətdir. Ünsiyyətdə olduğu adamlar da, elə öz qonşularımız, qohumlarımız, bir də toyda, yasda gördüyü yerli camaat idi.

Əslində cəmiyyətdəki dəyişikliklər Bakıda rus hökumranlığı qurulandan bəri artıq tam sürətlə gedirdi, lakin onu da demək lazımdır ki, nə çar hökuməti, nə də Sovet quruluşu Bakı kəndlərinə və şəhərin yerli əhali yaşayan köhnə məhəllələrinə çox da nüfuz edə bilməmişdi, yəni bu zonalar ta altmışıncı illərə qədər öz qayda-qanunlarına, adət-ənənələrinə uyğun yaşayırdılar, şəhərin başqa hissələrindəki dəyişikliklər müəyyən mənada bu məhəllələrdən, burda yaşayan camaatdan, ələlxüsus da yaşlı sakinlərdən yan keçirdi. Nənəm də bu cür həyat yaşayan köhnə bakılılardan idi və birdən-birə bu qapalı mühitə tamam kənar bir şəxsin daxil olması və nəinki daxil olması, lap onun qabırğasında, qaldığı otağın divarının o biri üzündə məskunlaşması fikri ona qorxulu bir şey kimi görünürdü. Bu qorxu isə onunla bağlıydı ki, dediyim kimi, cəmi bircə dəfə Bakıdan kənara çıxan arvadın rayon yeri, rayon camaatı barədə təəssüratı bir o qədər də xoşagələn olmamışdı (bu barədə də onun öz dilindən eşidəcəyik) və onunçün heç bir dəxli yox idi ki, bunlar o vaxt uşaq olan , hər şeyi öz uşaq təfəkkürünün prizmasından keçirən bir qızın təəssüratlarıydı. Nənəmin beynində rayon deyilən şey, məhz həmin yeganə səfəriylə, orda gördüyü adamlarla, mühitlə qeyri-ixtiyari assosiasiya yaradırdı və ona elə gəlirdi ki, bütün əyalət camaatı eyni cür tipdədirlər, ayrı cür ola da bilməzlər. Bütün deyilənlərə onu da əlavə edək ki, artıq həmin ərəfələrlə Bakıya əyalətdən böyük axın başlamışdı və orda-burda az-çox rastına çıxan, hələ Bakının davranış qaydalarına alışmağa macal tapmamış əyalət adamlarının bir çox hərəkətləri təpədən dırnağacan konservator olan nənəmin heç xoşuna gəlməmişdi. Beləcə, əslində arvadın psixoloji vəziyyətində əmələ gələn dəyişikliyi anlamaq bir o qədər də çətin deyil.

Onun qəfil aqressivliyinin bir səbəbi də, mənəcə qorxu faktoruyla bağlıydı. Çünki, onun fikrindən keçənlər o zamanlar nəinki bizim o biri ailə üzvlərimizin, hətta deyərdim ki, bütün Bakı camaatının fikrindən keçmişdi, amma nənəmdən fərqli olaraq bir çoxları başa düşürdü ki, qarşılaşdıqları proseslər, yəni bir məkandan başqa bir məkana kütləvi axın, kimlərinsə gəlməsi, kimlərinsə getməsi, hansısa mədəni auranın dağılması , onun yerinə başqa bir auranın yaranması– bütün bunlar hamısı təbii prosesdir, heç nə dünya durduqca öz ilkin formasını olduğu kimi saxlamır, dəyişiklik labüddür. Nənəmsə artıq yaşı keçdiyindənmi, ya həddən ziyadə qapalı mühitdə böyüyüb ömür sürdüyündənmi, ya nədənmi, bütün bunları anlamaq istəmirdi və bu səbəbdən də içində belə bir şüuraltı qorxu yaranmışdı ki, bu gəlmələr bizim bütün həyat tərzimizi korlayacaqlar, adət-ənənəmiz, abır-həyamız ayaq altında qalıb məhv olacaq, əvvəlki cənnət Bakıdan heç nə qalmayacaq. Buna görə iradəsindən asılı olmayaraq arvadda özünü müdafiə instinkti yaranmışdı və həyatımızda əyalət adamının məskunlaşmasına bacardıqca mane olmağa çalışırdı.

– Burnuvuzdan gəlsin o yumurtalar. – Nənəm azca qəzəblənsə də, bu kəlməni demək tərzindən anlayırıq ki, məqsədi heç də bizim bütün ailə üzvlərimizin burnundan toyuq yumurtalarının gəlməyini, yaxud çıxmağını seyr etmək deyil, sadəcə arvad onun toyuqlarının məskəninə qəsd elədiklərinə görə ürəyini boşaldır.

– Əşi, guya yumurta qəhətədi başımıza, - atam dillənir, – dükanlar doludu yumurtaynan, nə qədər istəsən al bişir də.

Nənəmin elə bil atasını söylərlər. Ya da yox, elə bil onun hansısa qiymətli bir qızıl əşyasını dəmir-dümürlə müqayisə edirlər.

– Çox sağ ol. – Əcayib bir tərzdə deyir. – Sən o içi ağappaq inkubator yumurtalarını mənim gül kimi toyuqlarımın qoyduğu sapsarı yumurtalardan bir tutursan? Elə o peçatdı yumurtalardan yemisən ki, indi üzümə ağ olursan da.

Nənəm düz deyirdi o vaxtkı camaatın çoxunun yadına gələr ki, hökumət fermalarının yumurtalarına keyfiyyət nişanı adlanan balaca bir möhür vururdular. Amma hamıya məlumdur ki, biçərə sovet hökuməlinin xalqın xeyrinə nəzərdə tutduğu bütün qərarlar əks effekt verirdi. Məsəlçün, camaat yumurtanın üstündə həmin bu keyfiyyət nişanı deyilən göy rəngli möhürü görəndə kimi anlayırdı ki, inkubator yumurtasıdır, içindəki sarısı da heç ağından fərqlənmir, özü də kapron kalqotka dadı verir.

– Sən də, ay Həsənağanın qızı, çox da zilə qaldırma bu yumurta söhbətini, – babam öz mülayim səsiylə aranı soyutmağa çalışır. – Guya sən o cüllətə oxşayan toyuqların olmaseydi acınnan öləceydik. Maşallah, hələ mən də işdiyirəm, uşaqların da əli çöreyə çatıb. Ala-babat dolanıraq da. Boşalt o otağı, qoy o rayonu tifil hökumətdən ev alaneycən gəlib bir-iki il qalsın burda. Sakit oğlandı, beş-altı dəfə bura da gəlib, özün görmüsən. Həm də gədənün dostudu da. Fərri adam olmasa uşaq məsləhət bilməz ki.

– Bu ya? – Nənəm təəccüb və bir az da kinayəylə atamı göstərir. – Sən diyirsən mən indi bunun sözünə etibar eliyim? Adə, bu sabah murdar urusun birini də götürüb salar boğazımıza ki, bunu yidizdirib içizdirün, qəmsəmoldu, nə bilim, piyanardı. Bunun ipinin üstünə odun yığmağ olar?

– Yox da, sən də bizim camaatı urus ərməniyənin nöş tay eliyirsən? Noolsun ki bakili döyül. – Babam uzun müddət dəmiryolunda bələdçi işləmişdi, bütün rayonlarımızı gəzmışdi, onun üçün də bilirdi ki, mahiyyət etibariylə bizim camaat elə bizim camaatdı, istər rayonda yaşasın, istər şəhərdə. Fərq olsa olsa bir-iki adətdə, ənənədə olacaq.

– İstəmirəm, - nənəm müqavimət göstərir, – lazım döyül mənə onnarın ayda verdiyi otuz manat. İstəmirəm gətirdiyləri pay-puçu. Mən öz toyuqlarıma öyrəşmişəm. Həm də, nə əziz-xələf olub süzünçün bu rayonu balası. Ciyərparavuzdu bəyəm?

– Dostumdu da, – atam səsinə bir az yumşaldır, – ay məmə, hesab elə ki, bu saat sən köhnə padruqan, - atam bu sözü deyəndə azca gülümsünür, – Molla Məsməxanımın evi yandı, ya ayrı şey oldu, düşdü küçələrə. Sən indi ona o boş otağı qıymıyaceysən ki, nə var-nə var toyuq saxlıyırsan orda? Mən də elə də. Dostumdu, can-ciyərimdi, görürəm obşejitdə əziyyət çəkir, istəyirəm bir az kömək eliyim də.

– Adə, mənə bax, - nənəmin qaşları yığılır. – Sən Molla Məsməxanımı o qurumsağa tay eliyirsən? O ağzıdualı, orucdu, namazdı arvaddı, əlinnən Quran düşmür. Molla Məsməxanım evsiz qalsa, toyuqların evinə köçürdümürəm, Onu öz otağıma salıb özüm köçərəm toyuqların yanına. – Sonra da dodağaltı deyir: – qurumsağın danışığına bax. Gör kimi kimnən bir tutur. – yenə nəyisə xatırlayıb ürəyi açılır. – Adə, Molla Məsməxanımın duaları olmasa, Allah bilir, hansı dərədə, harda olarduz hamuvuz. Hər ay süzün salamatdıgıvuzçün filan qədər nəzir-niyaz verirəm ona, Quran oxutdururam. Çoxsağoluvuzdu mənə?

Atamın yaralı yerinə dəydlər elə bil.

– Hə də. Zülümnən qazandığımız köpük-quruşu bizdən gizdin apar tök Molla Məsməxanımın qabağına, o da yedizdirsün o avara gədəsinə.

Nənəm ah çəkir, bir az kövrəlir və övlad sarıdan bəxti gətirməyən «padruqasını» fikirləşir.

– Hə, o yazıq da bir cür çəkir. Bir dənə oğlun ola, o da belə bifər, nəşəxor. Nə bilim əşşi, Allah bilən məsləhətdi.

– Öz işidi, özü bilər. Vaxtında arvad məclislərində veyillənib qırt toyuqlar kimi boş-boş mərsiyə oxumaqdansa oğlunu tərbiyə eliyərdi. - atam mövzunu yenə əvvəlki axara qaytarır: –boşaldırsan otağı, ya yox?

– Yox, mən həyatə yad adamın köçməsinə razı döyüləm, özü də kim-kim – rayonu.

– Ay arvad, nədən qorxursan e – bayaqdan bəri otağın küncündə dinməz oturub təzə düzəltdiyi sümük təsbeyi cilalıyan kiçik əmim də söhbətə qoşulur, – qoy gəlsin də. Yaxşı oğlan olar, qalar, həyətdə iş-güc olanda adamın əlinnən tutar. Yox, əgər zay çıxar, tutub çırpam eşseycə, dalınnan da bir təpiy vuraram, atdanar öz rayonlarına.

Araya yüngülvari bir sükut çökür. Yalnız əmimin öz təsbehinə sürtdüyü şkurkanın yüngül xışıltısı eşidilir.

Nənəm bu dəfə söhbəti ayrı səmtə yönəldir.

– Mən namaz qılan, oruc tutan adamam. Həyət-bacada paklığa, təmizdiyə fikir verirəm. Onnar nə bilirsən necə olacey, təmizkar çıxacey, ya natəmiz olacey.

– Sən beyəm namazıvı həyətin ortasında qılırsan? – Atam təəccüblənir. – Lap istəsən öz otağıva ayrıca su çəkərik, dastamazuvu da ayrıca orda alarsan. Üç metrə trubadı da. Buruğdan götüzdirərəm.

Axırı nənəm dözmür, görür ki, yox, bunlar əl çəkən deyil və bayaqdan bəri demək istəmədiyi sözü dilinə gətirməli olur.

– Əşi, nə yapışmısuz yaxamnan e. Nöş məcbur eliyirsüz ki, hər şeyi diyim. İyrənirəm olardan, bildüz? Murdaldular hamısı. Ayaqyoluya gedmillər.

Hə, bu açıqlama, deyəsən, otaqdakıların hamısı üçün gözlənilməz olur. Təəccüblə baxışrlar. Nə danışır bu arvad, necə yəni ayaqyoluna getmirlər? Adam deyillər bəyəm?

Birinci babam etiraz edir:

– Sən də söz danışdın, ay Həsənağanın qızı, pravadnik işdiyəndə neçə il rayonnara gedib gəlmişəm, – bir anlıq susur, bəlkə də nəyisə xatırlamağa çalışır – heç sən deyənə görməmişəm.

– Olmuyan şeyin neyini görəceysən. Onnarın həyətinə ayaqyolu olmur. Özüm şahidiyəm, - nənəm uşaq vaxtı əyalətə etdiyi yeganə səfərindən epizod səsləndirir, – hələ təzə çatmışdıq ora ki, rəhmətdik atam Həsənağanın qulağına utana-utana pıçıldadım ki, bəs, yoldan gəlmişik, bayıra çıxmaq istiyirəm. Atam da qonaq getdiyimiz evin sahibindən yavaşca soruşdu ki, uşaq ayaqyoluya getmək istiyir, hansı tərəfdədi? Ev sahibi də, əlinin yellədiy ucu-bucağı görünməyən həyəti göstərdi, dedi ki, rəhmətdiynin oğlu, versin özünü həyətin o başına, ağacdardan birinin altında otursun da. Atam dedi ki, yox, elə şeyə öyrəşmiyiblər. Kişi dedi, zərər yoxdu, öyrəşər, çünki bizdə sən deyən ayaqyolu tikmək adəti yoxdu. Müxtəsəri, qaldım kəsilə-kəsilə. Başıma oyun gəldi o üç gündə.

Bəs özdəri neynirdilər? – Dayım başını qaldırmadan soruşur, deyəsən söhbət ona da maraqlı gəlir.

– Elə özdəri də harda gəldi oturdular. Bir də görürdün yekə arvad özünü ağacdardan birinin altına verib uzun tumanının əteylərini açıb oturub, heç dünya aləm vecinə də döyül.

– Eh, rəhmətdiynin qızı, - əmim zarafata salır, - day əteylərini uzadıb oturubsa deməli heç yeri görsənmir də. Nədən utansın ki.

– Gic-gic danışma, - nənəm onun ağzınnan vurur, – bəs qanacaq-qabliyyət? Arvad yüz dənə adamın qabağında döşünü çıxardıb uşağın ağzına tutursa day, nə gözdüyim elənçiyinnən. Yox, mən həyitə qırağ adam buraxmağ istəmirəm.

– Eh, ay arvad, – atam bezmiş halda ayağa qalxır. – Sən də əlli il bundan qabaq bir dəfə rayon görmüsən, beynüvə yeriyib ki, elə hamısı elədi.

– Elə döyül beyəm? – Nənəm qərribə bir hikkəylə mızıldanır.

– Əlbəttə, elə döyül. O vaxtlar hələ kəndistan yerləri Nikalayın vaxtındakı kimiydi, indi Sovet hökuməti hər cür şərait yaradıb, təmizdik, səliqə-səhman.

– Təmizdik adamın gərək canında olsun, – nənəm israr edir.

Yenə də ortaya ağır sükut çökür. Atam bu dəfə nənəmin şüuruna hansı istiqamətdən hücum etməyi düşünür, əmim təsbehi daha yaxşı ağartmaq barədə fikirləşir, babam isə, ümumiyyətlə, heç nə fikirləşmir, eləcə yerdə bardaş qurub bığlarını tumarlıyır. O da məlumdur ki, bizim köhnə kişilər ki, bığ-saqqal tumarlamağa başladı, daha heç nə düşünə bilməzlər, yəni beyinlərində yüngülvari tormozlanma gedər, çün bığ-saqqal onların fikrincə insan bədəninin elə mistik bir hissələridir ki, onlarla təmasda

oldunsa, gərəkdi bütün dünyanı beynindən siləsən, bir sən qalasan, bir də sifətindəki tüklər (onlara xüsusi qulluq etməklərinin səbəbi də bu olub. Şəxsən mənim yadıma gəlir ki, məsəlçün, babam hər dəfə hamamdan çıxanda ağzının üstündən nazik bir dəsmal bağliyib bığlarını tarım sıxardı ki, quruyandan sonra yaxşı görünsünlər). Bəlkə də əcdadlarımızın müəyyən sahələrdə qərbliləri irəli buraxmalarının səbəbi də olub ki, bütün günü heç nə eləmiyiblər, elə oturub bığ-saqqallarıyla mistik təmasa girməklə məşğul olublar....

Birdən-birə əmim əlindəki təsbehi bir kənara qoyub düz nənəmin gözüünün içinə baxır və hamı hiss edir ki, arvadı yola gətirməkçün nəsə fikirləşib və sonradan atam təəccüb edəcəkdə ki, necə olub, belə bir fikir onun yox, məhz bu cüvəllağının ağlına gəlib.

– Ay arvad, özün dimirdin ki, Quranda belə yazılıb, əgər hər müsəlman heç olmasa, bir kafiri din yoluna gətirsə, böyük-böyük savablar qazanar? Hə, sən də hesab elə ki, bu kirayənişin də, arvadı da, dinnən bixəbər avam adamlardı, arvadını çəkərsən öz yanuva, öyrədərsən ona paklığı, təmizdiyi, orucu, namazı, kəlmeyi-şəhadəti – əmim çaşsa da özünü o yerə qoymur, - nə bilim, imamların addarını. O da gedib kişisinə başa salar, dönüb sən istiyən adam olarlar, sən də savab qazanarsan. Görmürsən oğlanın adı da Mirsəftərdü, seyid-peyğəmbər övladıdu. Yox, əgər öyrədmey istəmirsənsə, onda deməli allahın buyruğundan çıxırsan, elə özün kafir kimi bir şeyсэн.

Hə, bu artıq, türkün sözü, qurşaqdan aşağı zərbəydi və nənəmin dodağaltı «əstağfurullah» deməyindən və barmaqlarının arasındakı təsbehin saqqıltısının qəfildən surətlənməsindən hiss olunur ki, bu cüvəllağı oğlunun dedikləri arvadı əməlli-başlı çaşdırıb, indi də götür-qoy eliyir, həm də, deyəsən etiraz etməyə bir bəhanə tapa bilmir.

Bir xeyli fikirləşir və doğurdan da kiçik əmimin sözünün qabağında bir şey deyə bilmir. Mızıldanır.

– Bəs toyuqları neyniyəcəysüz?

– Çölə atmıyıceysən ki? Kəsib yiyərik də – əmim gülümsünür, - ya da beş- on dənə Molla Məsməxanım kimi arvad yığib ölənnərivün ruhuna bir yasin oxutdurarsan, ehsan vərərsən.

Həmin axşam nənəm dəqiq fikrə gələ bilmir, yalnız səhər durub bütün ailə üzvlərimizə öz son və dəyişməz qərarını elan edir.

– İçəri otağı kirayə verirəm dostuvuza, amma şüşəbənddə yenə də toyuq saxlıyacam...

Nənəmin bu kəlməni deyim tərzindən, duruş pozasından, toqquşan qaşlarından çıxan qıgılcımlardan bütün ailə üzvlərimiz anlayır ki, bu saat nənəmin ən yaxın «padruqası» Molla Məsməxanım yox, lap onun Allahu də Göydən enib nənəmə yüz dəfə «sən öl» vursa da, arvad fikrini dəyişən deyil, –Toyuqlar toxunulmazdı, vəssalam. Arvad böyük bir minnətlə elan elədi ki, eybi yox, on beş kvadrat metrlik otağı da iyirmi kvadratmetrlik şüşəbəndin yarısını, hətta yarısından çoxunu da sizə güzəştə gedirəm, amma şüşəbəndin başında bir çəpərfason şey çəkin, orda toyuqlarım qalacaq. Cəhənnəmə ki, bir az heyvanların yerləri darısqal olar. Dözərlər.

Nənəmin son qərarı öz absurdluğu ilə ən əvvəl atamı heyərləndirir.

– Necə yəni evi verirəm, amma şüşəbənddə toyuq saxlıyacam? Bəs bu bedbaxtdar quş peyininin iyində yatıb dursunlar?

– Dünya dağılmaz, onsuz da rayonda çoxusu elə tövlədə, mal-qareynan bir yerdə yatıllar. Odey, Molla Məsməxanımı inişil meclisə aparmışdılar rayona, özü öz göziynən görmüşdü ki, damın bu başında ineyləri saxlıyıllar, bu birsi başında özdəri yatıllar. İndi diyirsən mənim toyuqlarım o ineylərdən beşbətər olacey?

– Əşşi , Molla Məsməxanımın da... – Atam birtəhər əsəbini cilovluyub sözünün dalını saxlayır, cibindən bir «Kosmos» siqareti çıxardıb yandırmaq istəyir, amma birdən görür ki, damağında artıq bir siqaret var və baş verən hadisələrə tamamilə biganə bir şəkildə bala-bala tüstüləməyindədi. Qutudan təzə çıxan siqaret böyük sürətlə pəncərədən aşağı uçur və atam ağzını açıb nəsə demək istədiyi zaman şapqəsini gözüünün üstünə basmış kiçik əmim ona yaxınlaşıb qulağına nəsə pıçıldayır. Atamın üzü gülür,

dodaqları qaçır, amma sevincini bürüzə verməməkçün tez özünü yığırdırsa da, nənəm, deyəsən, nəşə anlayır, başa düşür ki, bu kiçik gədə işə qarışdısa nəşə sarsaq, əndrabadi bir şey fikirləşəcək, onun bütün fikirlərini qatıb qarışdıracaq. Oğlanlarının xosunlaşmasından ehtiyatlanan arvad əvvəl nəşə soruşmaq istəyir, lakin anlayır ki, ona heç nə demiyəcəklər onunçün də susur, sadəcə özü özlüyündə daha diqqətli olmağı qərarlaşdırır.

–Yaxşı. - atamın səsindeki narazılıq tonlarının qəfildən itməsi nənəmin narahatlığını bir az da artırır. – Onda bu subbota uşaqları sədiyələrəm, bir yerdə kömeyləşib o şüşəbəndin başına setka çəkərig, toyuqlarını salarsan ora, sonra içəri otaqları yuyub təmizdiyərək, o yazıq da köçüb oturur.

Nənəmin qaşlarının arasından yenə də qılgımlar tökülür.

– Süz nöşün yuyursuz? Qoy özü gəlsün, canı çıxıb təmizdəsin içərini. Atasının hambalisuz begəm?

Atam yenə bir az əsəbləşsə də, əmim bu dəfə də onun qudağına nəşə pıçıldıyor və bu dəfə mən onun sözlərini çətinliklə də olsa eşidə bilərəm.

– Baş qoşma. Subbota əminəvəsi Eynulla rəhmətdik atasıyçün il verir, arvad meclisdə olacey. Qoy getsün, sonra rahat işimizi görərək də.

Atam yenə sakitləşir və nənəmin qasqabaq sallatmağından hiss olunur ki, o biri uşaqlarından üstün tutduğu kiçik oğlunun məhz bu dar məqamda ona, müəyyən mənada, xəyanət edib əks cəbhəyə meyl göstərməsi heç ürəyinə yatmır. Amma narazılığını açıq şəkildə bürüzə verməyi də şəstinə sığışdırmır. Eləcə uzun donunun ətkələrini yığıb « Ya Allah!» deyərək ayağa durur, taxçadan canamazını, möhürünü götürüb namaz qılmaq niyyətində olduğunu hiss elətdirərək söhbəti xətm eliyor.

Şənbə günü nənəm təgyiri-libas olub kəndə, yas məclisinə gedir, atamla əmim və bir neçə məhəllə uşağı isə köməkləşib şüşəbəndin başında altı kvadrat metrlik sahəyə nazik məftildən setka çəkib balaca tövləfason yer düzəldirlər, bu vaxta qədər yekə otaqda keyfə baxıb partapartnan yumurtlayan toyuqları orda yerləşdirirlər.

Əmim deyir ki, bu «azadlıqdan məhrum etmə» toyuqların məhsuldarlığına müəyyən ziyan vermiş olacaq, beləliklə, deyilməkçün arvadın əlinə bəhanə düşəcək. Amma, eybi yox, bəd ayaqda dükannan beş-on dənə yumurta alıb peçatını silərək, gizdincə basarıq bunnarın altına.

Ertəsi gün atam yataqxanada yaşayan dostu Mirsəftərə baş çəkir, vəziyyəti ona danışır, razılaşır ki, elə günü bu gün bir o qədər də çox olmayan avadanlığını bizim həyatə daşısın, köçüb otursun.

Səhəri nənəm kənddən gələndə Mirsəftər artıq şələ-küləsini nənəmin sevimli toyuqlarının keçmiş məkanına daşımaqdaydı.

Arvad örpəyini ağzının üstünə çəkib həyatə daxil olanda, onu görən Mirsəftər hörmətlə salam verir, arvad isə salamına dodağucu, bəlkə də can dərdi cavab verməklə, onların gəlişiyə bir o qədər də razı olmadığını elə ilk görüşdən hiss elətdirmək istəsə də, buna nail ola bilmir, bəkililərə xas olan ədəb-ərkan nənəmdən asılı olmayaraq özünü bürüzə verir, arvad elə bil qeyri– ixtiyari əlavə edir:

-Xoş gəlmisiz, ay bala. Allah mehriban eləsin.

Bunu deyəndən sonra, dilini saxlaya bilmədiyinə görə özünü dodağaltı məzəmmətləyir: – hə, də, indi elə biləcəylər ki, gözüm atırdı olarçün.

Bunu əlbəttə ki, heç kəs eşitmir və arvad öz otağının qapısını açıb içəri girir, lakin girməmişdən qabaq bayaqkı səhvini düzəltməkçün qasqabaqla, bir az da qəzəblə geri çönüb Mirsəftərə baxsa da, onun güc nümayiş etdirmək cəhdi uğursuzluqla nəticələnir, çünki həmin an təzə və ilk kirayənişin üzünü çevirib özləriylə gətirdiyi və yolda zədələdiyi yeganə stullarının boşalmış ayağını bərkitməklə məşğul idi. Nənəm bu qəzəbli baxışın boşa getdiyindən bir az da əsəbiləşir və gücü yalnız qapını arxasıya bərk çırpmağa çatır.

Eh, arvad ki, arvad. Çox elə başa düşəcəklər sənə bu qapı çırpmağını. Uzaqbaşı elə biləcəklər ki, külək çırpıb. Sözüən varsa çağır üzünə de. De ki, ay qurumsağ, nöş yoldan çıxartmısan uşağımı? İstəmirəm də siz bura gələsiz. Rədd olun çıxın gedin hardan gəlmisiz ora.

Amma yox, nənəm heç vaxt belə şey eləməz. Birincisi ona görə ki, ədəb-ərkanı imkan verməz, ikincisi də ki, əgər bu cür bir hərəkətə yol versə, qıraqdan gələnlər elə bilər ki, bu ailədə kişilərin sözünü sayan yoxdu, arvadlar hökm eləyir. İndiki arvadlardan fərqli olaraq, belə rəyin yaranmasını nənəm istəməz, heç istəməz.

Təzə kirayənişin öz avadanlığını daşıyıb otağa doldurandan sonra nənəm paltarını dəyişib həyata çıxır, anbardakı kisələrdən əlindəki balaca qaba xeyli buğda doldurub qapısında durub siqaret çəkən Mirsəftərin yanından etinasızlıqla keçərək şüşəbəndə girir və toyuqlarına dən səpməyə başlayır. Bu hərəkətiylə sanki demək istəyir ki, bu evin sənə kirayə verilməsinə baxmayaraq, mən istədiyim vaxt bura gələcəm, toyuqlarıma baş çəkəcəm.

Nə Mirsəftər, nə də onun yanında dayanıb dərinə köksünü ötürən atam arvadın bu hərəkətinə heç bir reaksiya vermirlər, yəni buyur, bu sən, bu da toyuqların, nə vaxt istəsən gəl, heyvanları yedizdir, içizdir, hətta istəsən gecə də onların yanında qal.

Həmişə belə şeylərə görə mübahisə edən atamın mütiliyi nənəmdə artıq belə bir fikir yaradır ki, deyəsən, bu dikbaş da ağillanıb adam olub, böyüklərlə çənə boğaza çıxmağın daşını atıb. Hətta ürəyində azca sevinir də arvad.

Toyuqların yanından çıxanda nənəm yenə elə bil nəyisə xatırlayır, Mirsəftərə tərəf çönür, qəribə, sınaıçı bir baxışla onu süzür, sonra da onun qapısından iki addım sağdakı iri tut ağacına baxır və həyatın başını göstərir.

-Ayaqyolu bax ordadı ya.

-Hə, - atama işarə verir, – göstərib mənə; ayaqyolunu da, hamamı da.

Nənəm üç addım aralansa da, daxili narahatçılıq onu vadar edir ki, bir də geri çönüb dediyini təkrar eləsin.

- Bax orda, piləkənin yanındadı ayaqyolu.

Nə fikirləşirdi arvad bunu deyəndə? Yəqin elə zənn edirdi ki, təzə qonşu axşam on metrlik yolu getməyə tənbellik edər, elə bu tut ağacının dibini döndərər ayaqyoluya. Hələ bəlkə qorxurdu ki, atam da onun təsiri altına düşər və dostlar iki tərəfdən işə başlayıb bu yetmiş yaşlı biçarə tut ağacının axırına çıxarlar, çürüdərlər onu.

Hə, Mirsəftər öz arvadını və iki xırda uşağını da, gətirib həyatımızda yerləşdirəndən sonra, nənəm ən çox o tut ağacının fikrini çəkirdi. Hər dəfə onun yanından keçəndə, elə bil, artıq ölümə məhkum olunmuş bir məxluq görürdü, biixtiyar yazığı gəlirdi ağaca, hətta qaçılmaz saydığı bu qətlin qarşısını ala bilmədiyinə görə vicdan əzabı içində qovrulurdu.

Ancaq öz sevimli toyuqlarının hamısının birdən kəsilib yeyilməsiylə barışmadığı kimi, bu həyata gəlin gələndən bəri gözünün qabağında olan bu əzəmətli tut ağacının dibinin ayaqyoluya dönməsiylə də barışa bilməzdi və onu qorumaqçün gördüyü ilk tədbir kiçik əmimi ağacın kötüyünün dövrəsinə adam boyunca setka çəkdirməyə məcbur etməyi olur. Əmim əvvəlcə bunun səbəbini anlamasa da, nənəm öz dediyindən əl çəkmir.

-Onnara etibar yoxdu. Bir də gördün gecə biz yatandan sonra mürdalladılar ağacın dibini.

-O boyda ayaqyolu olan yerdə neynillər ağacın dibini? –Əmim təəccüblənir.

-Sən bilmirsən, buların ayaqyolundan zəhlələri gedir. Ağac dibini xoşduyullar. – Nənəm elə ağıllı bir tərzdə cavab verir ki, əmim biixtiyar inanır, hətta tut ağacına yazığı gəlməyə başlayır və nənəmin dediyinə əməl edir.

Tut ağacının ətrafına setka çəkilməsindən sonra da nənəm arxayınlaşmır. Gecə ərzində beş-altı dəfə yuxudan hövlnək ayılıb paltarını əyninə geyir, həyətdə yanan yeganə lampanın işığında gəlib

diqqətlə tut ağacının dibini yoxlayır, yaş olub-olmadığını müəyyənləşdirməyə cəhd göstərir, hətta əyilib ağcın kötüyünü iyləməyə də tənbellik etmir. Bir sözlə, narahatçılıq içində qovrulur...

Çox təəssüf ki, nənəm bütün diqqətini tut ağacının müdafiəsinə yönəltdiyi bir dövrdə zərbə ona tamam ayrı bir istiqamətdən dəyir. Mirsəftər bizim həyatə köçəndən bir həftə sonra həyatdə vay-şüvən qopur ki, gecəykən nənəmin toyuqlarından biri ölüb.

Elə bu vaxt çox qərribə bir hadisə baş verir. Bütün haqqında danışdığım hadisələrin cərəyan etdiyi müddətdə dinməz oturub öz sevimli «İtkin gəlin» kitabından ayrılmayan və heç bir səslə, sözlə, hətta dəyərdim nəfəslə də öz mövcudluğunu hiss elətdirməyən bibim yuyulmamış çömçə kimi özünü soxur ortalığa, gecəykən ayaqlarını çox əcaib şəkildə uzadıb dünyadan köçmüş toyuğun cəsədi üstündə heç kəsin gözləmədiyi bir həyasızlıq nümayiş etdirir.

– Vaxsey, bu nə zibildi düşdü, arvad gəlib görsə özünü öldürəcey, bu çil-çil toyuğu atasınnan çox istiyirdi.

Bibim öz qardaşlarının fırlıdağından, yəni əmimin cibindəki sarı rəngli mənhus həblərdən bixəbər olduğundan çil toyuğun rəhmətə getməyinin səbəbini təbii ki, Mirsəftərdə görür və bu gecə kənddə xeyir işində olan nənəmin bir azdan evə dönəndə bu hadisəyə necə reaksiya verəcəyini, bəlkə də əməlli-başlı dava-qırğın salacağını gözünün qabağına gətirdikcə əsim-əsim əsir.

– Öldürəcey hamımızı, – elə bil nənəm barədə yox, onun həmişə üstündə bıçaq gəzdirən atası Həsənağa haqqında danışır, – doğram doğram eliyicey, ən birinci də bax bunu, təbii ki, mağmın-mağmın dayanıb başını aşağı dikən Mirsəftəri göstərir. Nə qədər gec döyül, qoy köçüb getsünnər, elə bu saat, nə qədər ki, arvad gəlmiyib.

Bu gözlənilməz müdaxilədən həm atam, həm də əmim bir anlıq özlərini itirirlər, təəccüblə biri-birinə baxırlar, bir müddət susandan sonra, nəhayət, kiçik əmim bibimə çönüb əsəbiliklə əlini yellədir:

– Əşi, səni kim vəkil eliyib arvadın adınnan danışasan e. Ged otur «İtkin gəlin»-i oxu da.

Bibim özünə xas olmayan inadkarlığı ilə qardışlarını bir az da çaşdırır.

-Kitab vaxtıdı? Sən di görüm bu toyuğa nə olub belə? Diyandığı yerdə nöş ölməli ki? Nə bilirsən, bəlkə elə bir-iki günə hamısı qırıldı? Allah bilir bular, –yənə də Mirsəftəri göstərir, – nə töküblər heyvannarçün, zəhərriyiblər yazıqları.

Bibimin sonu görünməyən monoloqunun bu yerində Mirsəftər altdan- altdan günahkarcasına əmimə baxır və elə bil demək istəyir ki, axı mən səni xəbərdar eləmişdim üstü açılacaq, gərək atmazdın o zəhrimar tabletkaları heyvannarçün.

Bibim isə susmaq bilmir və onun ağlamsınaraq dediyi son sözləri əmimi lap özündən çıxardır.

– ..hə də, bu gün toyuqların başını yiyəcəylər, sabah da bizim hamımızın axırına çıxaceylər. Gəlib oturaceylər yurd-yuvamızda.

– Mənə bax, sən lap ağını çıxartdun a. Davay, sürüş yuxarı evə, səsivi çıxartson qulaqlarını mıxlıyacam divara.

Əmimin səşində əmələ gəlmiş zəhm notları bibimi özünü yığışdırmağa məcbur edir və yerdə uzanmış toyuq cəsədinə bir də baxıb köksünü ötürür, yəqin bu rəhmətliyin deyib-gülüb, oynayan vaxtlarını yadına salır, ya da qardaşlarının belə hərəkətini görüb dünyanın vəfasızlığını fikirləşir, bir sözlə, nə düşünürsə, qəzəblə «Allah cəzavızı vericey, baxarsuz» deyərək pilləkənə doğru gedir və qəfil oyanmış hikkəsindən taxta pillələri iki-iki çıxaraq yuxarı mərtəbədəki otağına girir.

Atamla əmim isə daha bir neçə dəqiqə təəccüblə gah biri-birinə, gah da yerdəki çil toyuğun cəsədinə baxırlar. Bəlkə doğurdan da səhv eliyiblər, bəlkə bu fırlıdağın axırı doğrudan da pis qurtaracaq. Əgər hamının quzu balası kimi sakit bildiyi on səkkiz yaşlı bibim toyuqlardan birinin ölməyinə bu cür sərt reaksiya verirsə, onda arvad gələndə heç qabağında dayanmaq olmayacaq ki?

Bu qərribə baxışların səbəbini təxmini də olsa hiss eləyən Mirsəftər həyəcədən qurumuş boğazını azca yaşlamaqçün bir-iki dəfə udqunmağa çalışır, yalnız üçüncü cəhddən sonra buna nail olub yavaşca pıçıldayır:

– Bəlkə bacı düz deyirdi? Uşaqları da götürüb qayıdım yataqxanaya.

– Uje gejd, – atam başını yellədir.

Elə bu vaxt Mirsəftərin səkkiz yaşlı oğlu və beş yaşlı qızıyla birgə bazardan qayıdan arvadı Güləbətin (kiçik əmim elə ilk gündən onun adını «Kəlbətin bacı» qoymuşdu, amma sözü elə tələffüz edirdi ki, Mirsəftərgil bu ibarəni əmimin yox, Bakı ləhcəsinin ayağına yazmağa məcbur olurdular) həyatə daxil olur, tut ağacının yanında dayanıb qaşqabaqlarını sallatmış kişiləri görür, sonra da yerdəki toyuq leşinə nəzər salır və deyəsən, məsələnin nə yerdə olduğunu anlayır. Başını yelləyib əlindəki dolu zənbilləri qapısının ağzına qoyub köksünü ötürür.

– Mən sizə dedim ki, belə düşüy iş tutmayın. Ağbirçək arvaddı, tayınızdı belə zarafat edirsiniz? İndi nə deyəcəksiz ona? Deyəcəksiz ki, özbaşına öldü toyuq? Allah bilir, beyninə nə qara-qura fikirlər gələcək.

– Hə də, ağıllının birini yola saldıq, o biri başladı. Əcəb girinc qalmışdıq bu arvad tayfasının əlində. – Əmim dodağaltı mızıldanıb üzünə süni bir təbəssüm yapışdıraraq Mirsəftərin arvadına deyir. – Sənə bir şey yoxdu, ay Kəlbətin bacı, sən keç içəri, yorğunluğunu al, sonra da o rayonuvuzdakı kimi əntiqə bidenə çay dəmlə bizimçün. Ordan gətirdiyün otdardan da atginən içinə. Qoy iyi çıxsun. Arvad gələndə nə diməy lazımdısa, onu biz fikirləşib taparıq.

Güləbətin təzədən zənbilləri götürüb içəri daxil olur və otaqdan onun bir o qədər də güclü olmayan səsi eşidilir.

–Heç yaxşı iş tutmamısınız. İndi arvad elə biləcək ki, biz nəşə yedizdirmişik toyuğa, onunçün ölüb. Üç gündür gəlmişik, indidən düşmən olacaq bizimlə.

– «Onsuz da zəndeyi-zəhləsi gedir sizdən. Bunnan o yanısı yoxdu ki?» –Bunu əmim demir, eləcə ürəyindən keçirir və nəşə bəhanə fikirləşib tapmağa cəhd edir, həm də bu bəhanə elə əsaslı bir şey olmalıdır ki, arvad ona inansın, toyuğun öz əməli ilə dünyadan köçməyinə zərrə qədər də şək-şübhəsi qalmasın...

– Ay köpək uşaqları, oynamağa yer qəhətdi? Süzə min dəfə dimişəm ki, ayaqqabıynan dama çıxmayın, qırı çartdadırsız.

Dalanın başından babamın səsi gəlir, deyəsən, yenə də qonşu uşaqları bizim evin damına dırmaşıblar. Babamın da ən zəhləsi getdiyi şey idi bu. İki-üç dənə cüvəllağının ucbatından hər qış damırdı evlər, itin zülmünü çəkirdik.

– ...atovuzu dalıvıza sərəciyəm, dayanun...

Həyatimizdəkilərin hamısı diksinir. Deməli, babamla nənəm qonaq getdikləri yerdən artıq qayıdırlar. Hesabla axşam gəlməliydilər, amma hər nədisə bu saat həyatə girəcəkdilər, arvad sevimli çil toyuğunun, öz diliylə desək, yıxılan evin dirəyi olan, gündə yumruq boyda bir cüt yumurta qoyan əziz-xələfinin cəsədini görəcəkdilər və ...

Bundan sonra nə olacağını həyatdəkilər yalnız öz təxəyyüllərinin gücünə uyğun təsəvvür etməyə çalışırlar.

Bir işi tutanda məlum məsələdir ki, adam onun axır nəticəsini çox dumanlı şəkildə görür. Atam da bir-bir toyuqların axırına çıxmağı qərarlaşdıranda arvada nə cavab verəcəklərini fikirləşməmişdi və yalnız indi, son anda hiss edir ki, ağına heç bir şey gəlmir, onunçün də canını yüngülvari bir narahatçılıq bürüyür, arvadın toqquşan qaşlarının arasından çıxacaq qılgımlar elə bil zaman pərdəsini yararaq indidən atamın bədənində səpələnib bədənini yandırır və atamdan çıxıb ətrafa yayılan bu narahatçılıq dalğaları həyatdəkilərin hamısına sirayət edir.

Mirsəftəri həyəcədən qaşınma tutur, hətta üzündə yüngül nəmişlik də hiss edir, elə fikirləşir ki, arvad toyuğun cəsədini görən kimi onun, bəli, öz oğlanlarının yox, məhz onun üzünə bir parça tüpürəcək, hələ bəlkə ağır söz də deyəcək.

Babamın səsinə eşidən bibim yuxarıdakı otağın pəncərəsindən başını çıxarıb nigarançılıqla həyatə boylanır, çil toyuğun hələ də ortalıqda qaldığını görüb xov içində dodaqlarını sıxır, qorxudan

pəncərəni bağlayıb pərdəni çəkir, amma sonra maraqla ona güc gəlir, pərdəni azca aralayıb bir gözüylə həyat qapısına zillənir, elə bil bu saat oradan əjdaha gələcəyini gözləyir.

Mirsəftərin evdə əsəbiliklə vurnuxan arvadı isə bazardan təzə alıb gətirdiyi almalardan birini tələsik yuyub ağlayan qızının ağzına basır ki, çığırtısı kəsilsin, yoxsa uşağın cır səsi arvadı lap əsəbləşdirər, özündən çıxarar.

Hətta həyətin ortasındakı tut ağacı da narahatlıqdan az qala büzüşür, yarpaqlarının yüngülvari xışıltısında gərginlik notları hiss olunur.

Bircə kiçik əminin dünya-aləm vecinə deyil. Eləcə damağındakı «Kazbek»in kötüyünü çeynəyərək başmağın burnundan çıxan barmaqlarıyla toyuğun lələklərinin arasını eşəliyin, elə bil qızıl axtarır orda. Bəlkə də nəyəsə arxayındır, lakin bu arxayınçılığın səbəbini, deyərsən, heç özü də yaxşı anlamır.

Bütün həyat tufanqabağı sakitliyin son saniyələrini yaşayır. Addım səsləri ağır-ağır yaxınlaşır, tuk, tuk, tuk... Danq... budur həyat qapısından iki addım solda olan kanalizasiya lyukunun altı azca boşalmış qapağı danqıldayaraq gələnlərin lap yaxında olduğunu xəbər verir. Üç, iki, bir, mator!..

Təbii ki əvvəlcə qabaqda gələn babam həyatə daxil olur. Hava istidir, babam buxara papağını çıxarıb dəsmalla başının tərəfini silir, əlində tutduğu toxunma setkadakı iki ədəd iri Zirə qarpızını yerə qoyur, kənddəki qohumların pay verdiyi bu ağır yükədən qurtulub, divara söykənərək nəfəsini dərir, yalnız bundan sonra həyatə nəzər salır, ailə üzvlərimizin ona zillənən narahat baxışlarından qaşır, hətta yuxarı otağın pəncərəsini azca aralıyıb, ona baxan qızının pərdə dalında görünən yeganə gözündəki nigarəncilik nişanələri də kişinin nəzərindən qaçmır.

Bircə anlıq babamın canını qorxu bürüyür, elə zənn edir ki, nəyə çox ciddi bir şey olub; ya kiçik gədə kimisə bıçaqlayıb, ya Allah eləməsin, qız nəyə artıq-əskik hərəkət eləyib, ya dabirdən Mirsəftərin qapısının ağzında çox əndrabadi şəkildə uzanıb özünü günə verən çil toyuğun cəsədini görür və o saat hər şeyi anlayır. Dünyagörmüş adam olduğundan həyatdəkilərin üzündəki narahatlığın səbəbini də o dəqiqə başa düşür...

Kanalizasiyanın lyuku bir də danqıldayır və iki saniyədən sonra başını aşağı dikən nənəm də yorğun addımlarla həyatə girir, adət etdiyi kimi ağ örpəyini başından götürüb səliqəylə qatlayır, xına çəkməkdən qəhvəyi rəng almış uzun saçları görünür.

Bu an Mirsəftərin şüşəbəndinin küncündə məskunlaşmış toyuqlar, elə bil nənəmin gəlişini hiss edib bərkdən qaqqıldaşmağa başlayırlar, sanki bu üsulla öz havadarlarına nəyə vacib bir sirr açmaq istəyirlər, bəlkə də imdad gözləyirlər...

Toyuqlar hay-küy qaldıran kimi qapısında quruyub qalmış Mirsəftər bir az da büzüşür, bir az da balacalaşır, üzündəki xəyali tüpürcək sanki kislotaya dönüb dərisini daha çox yandırmağa başlayır...

Və nəhayət, nənəm də heyvanların səs-küyünə başını qaldırır, təbii ki, nəzəri həyətin ortasında uzanıb qalmış çil toyuğa sataşır və ...

Beş saniyəlik sükut.. nənəmin yorğun şüuru gördüyünü dərk eləməyə çalışır, bəlkə də onu qara basdığını düşünür...

...Yenə də babam, yenə də bu dünyagörmüş kişi öz qədim təfəkkürünün müasir gənclərin şüurundan daha sürətlə işlədiyini nümayiş etdirir.

- Buna bax a, – kişi əllərini yelləderək təəssüflə dillənir, – neçə vaxt idi o kopoyoğlu siçovulların kökünü kəsmişdik, indi diyərsən, yenə həyatə dadanıblar.

Bunu deyib nəzərlərini yerdəki çil toyuğa dikir:

– Heyif, gül kimi toyuq idi, Allah bilir hansı siçovul boğub onu...

Hə, siçovul, əlbəttə ki...

Atamla əmin asudəliklə nəfəs dəririlər və bir az da təəccüblənirlər ki, necə olub, belə bir inandırıcı bəhanə bu vaxta qədər onların ağlına gəlməyib. Axı bir il əvvəl, doğrudan da siçovullar nənəmin bir neçə cücəsini boğub öldürmüşdülər və məsələyə heç dəxli yoxdur ki, bu çil toyuq həmin cücələrdən üç

dəfə böyük idi və yazıq heyvanın boynunda heç bir diş yarası görünmür; həm də ki, necə olur, bir il qabaq həyatımızdan ayağı kəsilmiş bu murdar heyvanlar məhz indi, Mirsəftər bizim həyatə köçəndən sonra peyda olublar. Əlbəttə, bütün bunlar əhəmiyyətsiz şeylərdir, əsas odur ki, həm bu ölmüş toyuğun, həm də artıq atamla əmim tərəfindən ölümə məhkum olunmuş o biri toyuqların qətlinə haqq qazandırmaqçün tutarlı bir bəhanə tapılıb. Bəli, siçovlular yenə də siçovullar.

Arvad buna inanacaq, mütləq inanacaq.

Bunu sınamaq üçün həm atamın, həm də Mirsəftərin ümid dolu baxışları nənəmin yüngülcə qırıqmış üzünə dikilir və onun gözlərinin ifadəsindən növbəti hərəkətini əvvəlcədən tapmağa çalışırlar.

– Yəqin çıxacağımız var imiş – Arvad baxışlarını toyuq cəsədindən ayıraraq çox biganəliklə cavab verir – Təki ölən elə toyuq-cücə olsun, adam olmasun.

Bunu deyib otağına tərəf addımlayır, lakin qapısını açıb içəri keçməmişdən əvvəl bir kəlmə də deyir:

– Onsuz da, Molla Məsməxanıma demişəm iyirmi-otuz dənə də cücə tapsun mənə. – Və qapını ardıya örtür.

Bu sözlər bayaqdan bəri sevincək olmuş atamın üzünə yenə də narahatlıq qığılcımları səpir. Arvad demək istəyir ki, bunların axırına çıxsaz da təzələrini alacam, o şüşəbənddə həmişə, ta qiyamət gününə qədər toyuq-cücə saxlıyacam, istəyirsiniz dalınızla divara çıxın, xeyri yoxdu.

Həyatdəkilərin hamısı bu dəfə nədənsə kiçik əmimə baxır, gözlərindən bu sual oxunur ki, əgər arvad təzədən cücə çıxardıb toyuq saxlayacaqdısa, onda indiki bədbəxt toyuqları zəhərliyə öldürməyin nə mənası var?

Əmim hər şeyi başa düşsə də, yenə təmkinini itirmir, başını yelləyib gülümsəməklə həyatdəkiləri arxayın edir ki, fikir eləmiyin, arvad elə-belə, ürəyini boşaltmaqçün o sözü dedi, təzədən cücə saxlamaq niyyəti yoxdur.

Bu məqamda mən kadri saxlayıb diqqəti yenə də, kiçik əmimə yönəltmək istəyirəm. Bütün bu toyuq əhvalatı zamanı əmimin soyuqqanlı, hətta arxayın olmasının səbəbi, o zaman həyatdəkilərin çoxu üçün qaranlıq qalsa da bircə mən dəqiq bildirdim ki, hər halda kiçik oğul öz doğma anasını o biri övladlarından daha yaxşı tanıdığını açıq şəkildə nümayiş etdirmişdi. Dəqiq əmin olmasa da sövqi-təbii ilə hiss eləmişdi ki, əvvəl inadkarlıq göstərməsinə baxmayaraq, arvad beş-on toyuğa görə həyatdə qanı qaraçılıq salıb, həm özünü, həm də külfətini camaat içində hörmətdən salan deyil. Elə buna görə də o biri ailə üzvlərimiz həyəcan keçirdiyi zaman əmim müəyyən mənada soyuqqanlı idi, yəni həmişəki kimi dünya-ələm vecinə deyildi.

Lakin görünür ki, ilk baxışdan sakit görünən nənəm ürəyini hələ tam boşaltmayıbmış, çünki əmim rəhmətlik çil toyuğun ayaqlarından yapışib zibil qabına tullamaqçün küçəyə aparanda nənəm bir də başını öz qapısından çıxarıb qərribə bir əda ilə deyir:

– Həyifdi, tullamıyın onu. Filan qədər ət var üstündə. Ver bunun arvadına, – təbii ki Mirsəftəri göstərir, – axşama çıxırtma bişirsün süzə, Üç qərdeş bala-bala arağdan vurub yiyərsüz.

Nənəm son kəlməsini dilinə gətirən kimi Mirsəftər növbəti dəfə yüngülcə diksindir (yazıq bu bir saatın içində o qədər diksinişmişdi ki, sonra arvadı onun canındakı qorxunu götürmək üçün güclə dartıb çıldağa aparmalı olmuşdu), heç cür anlaya bilmir ki, bu «üç qərdeş» ifadəsini nənəm kinayəylə deyir, yoxsa həqiqətən də onu öz oğlanlarıyla bir tutur.

Əmimin isə bu ideya əvvəlcə, deyəsən bir o qədər də xoşuna gəlmir, nənəmə etiraz edir:

–Əşi tullıyıram getsin də. Ölü toyuğun neyini bişirib yeyəcəyik e.

–Nöşün ki? – Nənəmin sifətində büzüşmüş bir təbəssüm peyda olur. – Bütün günü dükannan baş-ayağı üstündə qalan ölü hökumət toyuqlarını alıb yimirsüz? Qəmsəmol qərdeşün ölür onların ətiyçün ki. Mənim çil toyuqum əskiydu olardan?

«Qəmsəmol» sözü atamı yenə də qıcıqlandırır, ən əsas da ona görə ki, artıq on ildən çox idi ki, komsomoldan kommunistliyə tullanmışdı, amma nənəm bu sözü tələffüz etməyə çətinlik çəkdiyindən, ya da qəsdən, elə həmişə atama «qəmsəmol» deyirdi.

– Doğurdan a. – Əmim başına alma düşən Nyuton kimi qaşlarını qaldırır. – Bəlkə bişirib yeyək bunu. Öləndə nə olar ki?

Bu yerdə yaşı az olan oxucularçün bir arayış vermək istəyirəm: İndikilərdən fərqli olaraq Sovet dövründə dövlət mağazalarına çıxarılan toyuqların çox hissəsi həqiqətən də baş-ayağı üstündə satılırdı. Camaat arasında söz gəzirdi ki, rəngi adətən göm-göy olan və konslager əsirlərinə oxşayan bu arıq toyuqları elektrik cərəyanıyla öldürürlər, qaynar suya basıb tüklərini yoluşdururlar, sonra da elə baş-ayağı üstündə göndərilər mağazalara. Yəqin ki, bunun səbəbi tullanmalı olan toyuq başının və ayaqlarının pulunu da camaatın cibindən çıxartmaq idi, amma hər nə idisə qiyməti ucuz olduğundan bazardan əl toyuğu almağa pulu çatmayan zəhmətkeş kütlələr bu göyərmiş toyuq meyitləriylə qane olurdu. Şəxsən mən özüm də, uşaq olanda çox yemişəm, insafən deyim ki, bişəndən sonra onların başqa toyuqların ətindən heç bir fərqi olmurdu. Lakin nənəm kimi namaz qılan, oruc tutan adamlar bu toyuqları yemirdilər, murdar sayırdılar, çünki bildiyimiz kimi, heyvanın ətinin halal olmağı üçün o gərək müsəlman qaydasına uyğun kəsilib təmizlənsin, daha baş-ayağı da üstündə dükana göndərilməsin. Sözümlün məğzi odur ki, nənəm ölü hökumət toyuğu deyəndə məhz bunları nəzərdə tuturdu).

– Hə də, – nənəm təkrar edir, – bişirün, yiyün, həm də istiyirsüzsə, bir-iki dənə o ölü toyuqlardan alıb qatun buna ki, tavada tək darıxmasın.

Əmim sual dolu baxışlarını atama və Mirsəftərə dikir, onların üzündə razılıq nişanələri görən kimi, o da, sevinir. Artıq onlar bu çil toyuğu və eyni zamanda, hələ diri olan o biri toyuqları da, tavada qızarmış vəziyyətdə təsəvvür edirlər, ağızları da yüngülvari sulanır.

Əmim geri qayıdır, əlindəki heyvanı Mirsəftərə uzadanda nənəm yalançı bir təəssüflə həyətdəkilərin ürəyində elə özünün yaratdığı gözəl xəyalları kökündən baltalayır.

– Aa, yox e. Bişirib yeməy olmaz bunu. Axı o andıra qalmış siçovulun dişi deyib buna. Allah eləməsün, min cür xəstəlik keçər sizə.

Əmim çaşır, bilmir toyuğu Mirsəftərə versin, yoxsa zibil qabına tulasın. Bir müddət yerində quruyub qalandan sonra başa düşür ki, arvad onları iki tərəfdən sıxıb. Toyuğu tullamağa əmimin, həqiqətən də heyfi gəlirdi, amma əgər onu bişirib yesəydilər, onda özləri etiraf etmiş olardılar ki, toyuqa siçovul dişi dəyməyib.

Əmim başa düşür ki, arvad bu sözü ilə nəinki bunun, hətta artıq ölümə məhkum olunmuş o biri toyuqların da çıxırtmaya dönmək planının üstündən xətt çəkmiş olur. Bunu arvadın özü də çox gözəl anlayır, elə bil öz toyuğunun qisasını alır və oğlanlarıyla onların dostunun çaşqınlığını ləzzətlə seyr edib özündən razı halda otağına daxil olur...

Beləliklə, bu toyuq əhvalatı gözlənilməz olsa da, çox sakit bir sonluqla başa çatır. Ancaq yox, səhv dedim, hələ başa çatmır, sonrakı bir ay ərzində kiçik əmimin səyləri nəticəsində Mirsəftərin qaldığı evin şüşəbəndindəki o biri toyuqlar da bir-bir dünyasını dəyişirlər, günahkar isə, təbii ki, yenə də siçovullar elan edilir.

Əmimin fikri düz çıxır, həqiqətən də nənəm təzədən cücə alıb böyütmək fikrindən vaz keçir, şüşəbəndin başında qurulmuş «mini» tövlə ləğv edilir və bütün ev Mirsəftərin ixtiyarına verilir.

Bu yerdə bəzi oxucular (əlbəttə, əgər bu yazını oxuyan varsa) deyə bilər ki, bəs, sən bakılı-qeyri bakılı konfliktlərindən danışırıdın, ancaq sizin həyətdə ki, elə bir maraqlı şey olmadı, bircə nənən az-maz narazılıq bildirdi, o da öz oğlanlarının təzyiqini görüb güzəştə getməli oldu. Bəs konflikt hanı? Heç konfliktə də əsər olar?

Düzdü, konfliktsiz əsər olmur. Lakin neyləyim ki, məhz bizim ailədə bakılı-qeyri bakılı kontaktları bir o qədər də güclü partlayışlar yaratmadı, çünki həyatımıza gələn kirayənişin yad adam deyildi, əvvəl qeyd elədiyim kimi atamın iş yoldaşыdı, qabaqlar da bizə çox gəlib-getmişdi, bizimkilər də ona elə qohum kimi baxırdılar.

Lakin çox əfsuslar olsun ki, mənim danışdığımıza oxşar hadisələr çox nadir hallarda baş verirdi. Əksərən isə o vaxtlar, bakılı və qeyri-bakılılar arasında çox böyük narazılıqlar olurdu, bunun da səbəbini şəxsən mən çox adi bir şeydə görürdüm, yəni şəhər və kəndin coğrafi şərait fərqi. Kənddən gələn həmvətənlərimizin çoxu heç cür dərk etmək istəmirdilər ki, şəhərdə kənddəki kimi yaşamaq olmaz, burada hər şey başqa cürdür, bizimkilər isə heç cür anlamaq istəmirdilər ki, kənddən gələn adamların davranışında şəhər camaatının bəyənmədiyi hansısa cəhətlər heç də onların qanmazlığının nişanəsi deyil, sadəcə kənd mühitinə öyrəşdiklərindən idi, şəhərə adaptasiya olmaqları üçünsə bir azca vaxt lazımdı.

Bəli, nə bakılılar, nə də qeyri-bakılılar təəssüf ki, bütün bunların fərqi varmırdılar, beləliklə, hər iki qövmin ürəyində əks tərəfə qarşı bəzən açıq, bəzən də gizli nifrət, qəzəb hissləri yaranırdı.

O biri tərəfdən baxanda, bəlkə bu da təbii bir hadisədir, burda qeyri-adi heç nə yoxdur. Çünki allahın bəşər zatında yerləşdirdiyi hisslərin içində ən böyük təsir gücünə malik olanları da elə qəzəb ilə nifrətdir və məncə, hər bir etnosun passionarlığının əsas qida mənbəyi məhz bu iki hissdir. İnsanın kiməsə nifrət etməsi, kiməsə qəzəblənməsi adi haldır, qandakı biokimyəvi enerji (başqa dillə desək, adrenalin) nə yollasa zahirə çıxmalıdır. Qəzəb və nifrət obyektinin seçimi isə tarixi-ictimai şəraitdən asılıdır, yəni nisbidir. Tutaq ki, Bakıya yüz, iki yüz il ərzində kənardan heç bir axın olmayıb. Məgər onda bakılılar heç kimə nifrət etməyəcəkdilər? Yaxud heç kimə qəzəb bəsləməyəcəkdilər? Hansısa bir icma qapalı şəraitdə yaşayırsa, onda bu hisslər özününkülərə qarşı yönəlir, elə necə ki, yönəlirdi də. Bunu Bakı kəndlərinin timsalında bariz şəkildə görmək olar. Bakının özünə binayi-qədimdən müxtəlif insan axınları olsa da, Abşeron kəndləri, ta müstəqillik dövrünə qədər bu axınlardan müəyyən mənada, kənarda qalırdılar və demək olar ki, qapalı mühitdə yaşayırdılar. Onunçün də qeyd etdiyim qəzəb və nifrət hissləri özününkülərə qarşı yönəlmiş olurdu. - Məsəlçün, Maştağalılar Nardaranlılarla yola getmirdi, Zirəlilər Türkanlılarla didişirdi və s. Hətta kəndlərin öz içində müxtəlif nəsilər biri-birinə düşmən kəsilirdi.

Eyni proseslər elə əyalətlərdə də mövcud idi və Bakıya axın başlananda bu nifrət, qəzəb hissləri sadəcə istiqamətini dəyişdilər. Bakılılar rayondan gələnlərdə bəyənmədiyi hansısa keyfiyyətləri tapıb qabartmağa, rayon əhli isə bakılıların zay xasiyyətlərini şişirtməyə başladılar və bu üsulla öz nifrətlərinə, qəzəblərinə haqq qazandırmış oldular.

Belə kontaklar zamanı ya gələnlər düşdüyü yerin mühitində əriyirlər, ya da düşdükləri mühiti öz içərilərində əridirlər. Bu zaman son nəticə hansı qrupun daha çox passionarlığa malik olmasından asılıdır, yəni «Cəngəllik qanunu»na uyğun olaraq təbii seçim gedir; qaliblər yaşamaq hüququ əldə edir, məğlublar isə hər şeydən məhrum olur. Müəyyən mənada, buna ölüm-dirim mübarizəsi kimi də baxmaq olar. Fərq ondadır ki, bu mübarizə zamanı məhv olan insanlar yox, onların öz içində daşdığı hansısa stereotiplər, komplekslər, normalar olur.

Konkret olaraq bakılı və qeyri-bakılı kontaklarına da məhz bu müstəvidən yanaşaraq aradakı konfliktləri təbii qəbul etmək lazımdır və etiraf edirəm ki, bakılılar bu mübarizədə əvvəlcədən məğlubiyyətə məhkum idilər. Çünki son yüz il ərzində Bakı şəhəri inkişaf etdikcə bakılıların passionarlıq dərəcəsi kəskin surətdə aşağı düşmüşdü və camaatımızın şüurunda durğunluğun əlamətləri açıq şəkildə özünü büruzə verirdi. Paytaxt şəhəri üçün dövlət tərəfindən yaradılan hər cür şərait - evlərdəki kommunal rahatlıq, orta, ali təhsil müəssisələrinin lap yaxında olması, külli miqdarda iş yerləri, möhtəşəm mədəniyyət, istirahət ocaqları, bir sözlə, həyatda nəyəsə nail olmaq və rahat yaşamaq üçün bir o qədər də böyük zəhmətə, əziyyətə ehtiyacın qalmaması - bütün bu faktorlar

bakılılarda həyat uğrunda mübarizə əzmini öldürüb tənbelləşdirdiyindən onların daha aktiv, daha enerjili qruplar tərəfindən həzm olunmaları labüdü idi.

İndi isə əyalət adamlarının psixoloji durumuna nəzər salaq. Ən əvvəl onu qeyd edirəm ki, burada da təbii seçimsiz ötürmədi, yəni rayondan Bakıya passiv, tənbel adamlar yox (passiv olanlar paytaxta gəlib hər şeyi sıfırdan başlamaqdansa, rayonda qalıb mövcud şəraitlə qane olurdular), məhz yüksək passionarlığa, mübarizə əzminə, tükənməz daxili enerjiyə malik adamlar gəldi. Həyatda özünü təsdiq etməyə olan hədsiz həvəs, inadkarlıq, zəhmətkeşlik, dözümlü, səbr – bu xüsusiyyətlər ötən əsrin altmışıncı illərində paytaxta gələn əyalət adamlarının böyük hissəsində müşahidə olunan xüsusiyyətlər idi və əgər belə olmasaydı yamaqlı şalvarda Bakıya gəlib ölüm-zülmə ali məktəbə daxil olan, yeri gələndə günlərlə ac qalan, şəhərdə evi-eşiyi olmayan, müxtəlif çətinliklərlə üzləşən bu adamlar beş-on ildən sonra cəmiyyətdə özlərinə yer edib mənəb, hörmət sahibi olmazdılar.

Yazımın bu yerində adıçəkilən qruplar arasındakı konfliktlərin bir səbəbini də açıqlamaq istərdim. Məlumdur ki, insan başqasının ondan nədəsə üstün olduğunu çox çətinliklə qəbul edir, qıcıqlanır, əsəbləşir, həsəd aparır, paxıllıq edir, qeyri-ixtiyari içində həmin adama nifrət yaranır. Bakılılarla qeyri-bakılılar arasında da eyni münasibətlər müşahidə olunurdu – əyalət adamları bakılıların paytaxtdakı şəraitinə, rahat, əziyyətsiz həyatına, müasir düşüncəsinə gizli şəkildə həsəd aparır, qibtə edir, bakılılar isə zahirən hiss etdirməsələr də rayondan gələnlərin elmə, təhsilə olan həvəsinə, zəhmətkeşliyinə, inadkarlığına paxıllıq edirdilər. Təbii ki, belə olan halda hər iki tərəf öz xəyali üstünlüyünü gözə çarpdırmaqla ruhani rahatlıq tapmağa çalışırdı və bu da dediyim kimi, arzuolunmaz konfliktlərlə nəticələnirdi.

Amma bir şey də var ki, bütün bu danışdıqlarım yalnız insan ağına təsir edə bilər, hissiyyat isə tamam başqa qanunlarla yaşayır. Əslində, mənim izahatlarım heç nəyi dəyişməyəcək, həm bakılıların, həm də qeyri-bakılıların qarşılıqlı münasibətləri elə əvvəlki kimi qalacaq, nifrət edən yenə də nifrət edəcək, kin saxlayan yenə də kin saxlayacaq, çünki Allah insanı belə yaradıb və qiyamətə qədər də belə qalacağıq. Beləliklə, mənim allahlıq iddiasına düşən bəzi başdanxarab dahilərimiz kimi bir-iki cızma qara ilə nə dünyanı, nə də insanları dəyişmək niyyətim də yoxdur, oxuculara ağıl öyrətmək fikrindən də uzağam (əminim deməyə, mənim elə özümə ağıl öyrədən lazımdır). Əsas məqsədim isə həm bizim camaatın, həm də əyalətdən gələnlərin qarşılıqlı narazılıqlarının zahiri, bəli, məhz zahiri səbəblərinin bəziləri barədə danışmaqdır, çünki bütün mövcudatın daxili bircə Allahın hökmündədi, bizsə yalnız zahiri əlamətləri araşdırmaqla kifayətlənirik. Bunun üçünsə yenə konkret hadisələrə, konfliktlərə keçməliyik ki, kimin hansı halda daha çox haqlı olduğuna araşdırmaq. Konkret hadisə deyəndə mən əlbəttə ki, öz ailəmlə bağlı olan hadisələri nəzərdə tuturam və uzun, darıxdırıcı mövzudan sonra yenə də həyatımıza ilk kirayənişinin gəlməyi ilə başladığım söhbəti davam edirəm.

Mirsəfər nənəmin toyuqlarıyla bir evdə yaşamaq əzabından qurtulandan sonra bizimkilərin çoxuna elə gəldi ki, artıq bütün işlər yoluna qoyulub, bundan sonra həyatda daha heç bir narazılıq olmayacaq, əvvəlki kimi İdilliya hökm sürəcək. Əsas məsələ nənəmi sakitləşdirmək, onun narazılığını aradan qaldırmaq idi ki, buna da nail olunmuşdu.

Əfsus ki, belə olmadı, arvadın ilkin aqressivliyi naməlum səbəblərdən bibimə keçdi və o vaxtadan tıxsız balıq kimi tanınan bu on səkkiz yaşlı qızın tamam üzü döndü. Onun davranışındakı bu dəyişiklik mənə onunla bağlıydı ki, o vaxtkı Bakının tipik ev qızlarından olan bibim həmişə böyüklərin iradəsinə tabe olmağa öyrəşsə də, məhz bu halda, ailədəki kişilərin nənəmin rəylə hesablaşmadan, həyatə rayonlu kirayənişin buraxmaqları və nənəmin bununla barışmağa məcbur olmağı ona yaman pis təsir eləmişdi, içində belə bir hiss yaranmışdı ki, qardaşları onu və analarını bu rayonlu dostlarına dəyişiblər, müəyyən mənada, xəyanət ediblər onlara, satqın çıxıblar.

Bu səbəbdən də bibim təxminən belə düşünürdü ki, bu ekspansiyaya müqavimət göstərmək istəyirsə yalnız və yalnız öz gücünə etibar etməlidir. Nə xain qardaşlardan, nə ağsaqqal atadan, nə də artıq ümidini itirmiş qoca anadan ona kömək olmayacaq, neyləsə yalnız özü edəcək.

Beləliklə, qız bütün işini-gücünü atıb başladı Mirsəftəri, onun arvadını, uşaqlarını güdməyə, hər hərəkətlərinə qulp qoymağa, qaşınmayan yerdən qan çıxartmağa, bir sözlə, bakılılar demişkən baldızlıq eləməyə. Atamla əmim onu sakitləşdirməyə çox cəhd eləsələr də, bu qəfil aqressivliyin qarşısını ala bilmirdilər. Həm də Mirsəftərgilin davranışında həqiqətən də şəhər tərzi-həyatına uyğun gəlməyən detallar çox idi ki, bibim də bunları əsas gətirib öz hirsini, qəzəbini atamın, əmimin üstünə tökürdü, bütün günahları yalnız onlarda görürdü.

-Qışqıra-qışqıra danışılar evdə. Elə bil çöllü-biyabandadılar, səsdəri evin içindədi. – Bibim dediklərini sübut etməkçün atamı yuxarı otağa dartır, çöl qapını bağlayır. Doğrudan da aşağıdakı kirayənişinlərin səsindən burada oturmaq olmur, kiçik bir otağın içində olsalar da elə biri-biriylə danışılar ki, elə bil aralarında əlli metr məsafə var və səslərinin tonunu alsalar heç nə eşitməyəcəklər. – Görürsən? – Bibim Ərəbzəngi kimi əllərini belinə qoyur. - Baş qulağım gedir səsdərinə. Düş, bir kəlmə də ki, evdə adam kimi danışsınlar, xoruz kimi bannamasınlar. Heyvan döyüllər.

Atam əvvəlcə bacısını sakitləşdirməyə çalışır:

– Fikir vermə, kənd yerinə gəliblər, elə öyrəşiblər. Orda evlər, həyətdər yekədi, məcburdular bərkədən danışmağa.

– Mən neyniyim olarçün? Bəlkə pambıq soxmaliyam qulaqlarıma? Bura gəliblər, canları çıxsın öyrənsinlər bizim qayda qanunları. – Atamın tərəddüd keçirdiyi görünən bibim bir az da qızıqsır. – Mənə bax, ağər düşüb diməsən, özüm düşəcəm, bir-iki kəlmə elə söz diyəcəm ki, birdəfəlik dərs olsun.

Atam azca sərt səslə onun bu niyyətinin qarşısını alır:

– Yaxşı, yekə-yekə danışma, özüm Mirsəftəri çağırıb başa salaram, elə diyərəm ki, xətrinə deyməsin. Onsuz da qərib adamlar burda, sıxılırlar, özdərini yad kimi hiss eliyirlər, istəmirəm təzədən sıxım oları.

– Nöşün e. – Bibim qardaşının yumşaqlığını qorxaqlıq kimi başa düşür - nədi, qorxursan o düdükdən? Odey, qonşumuz Xanımcan arvad da iki dənə tələbə buraxıb həyatına. İt kimi qorxullar onnan. Heç səsdəri də çıxmır. Bir şey olan kimi də arvad ağzınan çıxanı diyir olara.

Atam qaşqabağını salladır:

– Sən mənə Xanımcana tay tutursan?

– Tay tutmuram, amma mən sakittiyi istiyirəm həyətdə. Bular gələnnən nə mənim, nə də arvadın rahatlığı yoxdu. O yazıq day səsinə çıxartmır, xəcalət çəkir, abır-həyasına sıxılıb oturub. Siz bütün günü işdə olursuz, hər şeyi görmürsüz, bular gah radionu qışqırıdılar, gah özdəri qışqırırlar, uşaqları da ki, vəhşi kimi şeydilər, o gün də arvadın qapısındakı gül dibçeylərindən birini vurub sındırıblar. Həm də ayaqyoludan çıxanda dallarıya su tökmüllər. İndi diyirsən danışmıyım ki, nə var-nə var kişinin oğlu qəriboldi, xətrinə deyər, inciyər?

– Eybi yox, öyrəşəllər. - Atam bacısını sakitləşdirməkçün ayrı söz tapmır.

– Qozbeli qəbir düzəldər. Nahaq buraxdın həyətə onları. Adam qonum qonşu yanında da xəcalət çəkir. Odey, dostuvun arvadı yenə paltar səriyir orda.- Bunu deyib həyətdəki zivənin qabağında dayanan Güləbətini göstərir. – Abırsızın qızı abırsız, indi yenə də bütün alt paltarlarını asacey həyətin ortasında, gəlib gedənin gözünün qabağında. Day dimit ki, əlli dənə kişi xaylağı girir həyətə.

-Dedim ki, çağırıb başa salaram.- Atam bacısına söz verir. Qız bir az sakitləşir, amma bir gün, iki gün keçir. Həyətdə heç nə dəyişmir, kirayənişinlər yenə evdə qışqıra-qışqıra danışır, uşaqları yenə həyətdə vəhşilik edir, belə məlum olur ki, atam hələ öz dostuna heç nə deməyib. Yəqin ki, utanır nəşə irad tutmağa, xəcalət çəkir.

Nəhəyətdə, bibim kiçik əmimdən xahiş edir, əmim də şapkəsinin qaldırıp başını qaşıyır, sonra razılaşır, söz verir ki, axşam həyətdə nərd oynayanda yarızarafat, yarıgerçək hər şeyi Mirsəftərə başa salsın...

– Hə, bu da sabir (yəni sə-bir), – əmim axşam ikinci təsəvvüfə əsas söhbəti açmağı qərara alır. – Hə, Şaqqulu... (əmim Mirsəftərin arvadı Güləbətini «Kəlbətin bacı» çağırdığı kimi, onun özünə də

həmişə Şaqqulu deyirdi. Daha bilmirəm, prikola tuturdu, yoxsa xətrini istədikdən belə eliyirdi. Əsas söhbətdən yayınsam da qeyd etmək istəyirəm ki, ümumiyyətlə, əmimin nəzərində Bakının kişi cinsinə məxsus əhalisi bir neçə kateqoriyaya ayrılırdı: – Şaqqulular, Maqqulular, bir də Matışkələr. Birinci kateqoriyaya xətrini istədiyi, ikinciyə istəmədiyi adamlar daxil idi. O ki qaldı mənhus üçüncü kateqoriyaya, bura da əmimin, ümumiyyətlə, adam hesab etmədiyi, bunun üçün də nə sevgiyə, nə də nifrətə layiq bilmədiyi Bakı sakinləri aid edilirdi. Düzdü, bu üç qismdən daha üstün olan dördüncü təbəqə də mövcud idi ki, bunlar da Cayıllar idi və bunların sadəcə adları hamı tərəfindən sevgiyə və hörmətə məhkum olduqlarının nişanəsiydi. Zahirən hiss elətdirməsə də əmim özünü məhz bu dördüncü və ali sayılan kateqoriyaya aid olanların sırasında görürdü)... – Pəncek (yəni pənc yek) – əmim nəhayət ki, mətləbə keçir: – onu diyirdim axı, Şaqqulu, evdə nöşün qışqıra- qışqıra danışsınız? Qırxayaq girib qulaqlaruvuza?

– Kim qışqırır? Biz ? Ağlımız çaşmayıb ki, evin içində qışqıraq. – Mirsəftərin təəccübü o qədər səmimi və təbiidir ki, əmim bir anlıq çaşıb qalır, özünü itirir, içində şübhələr baş qaldırır. Şəxsən özü evdə çox nadir hallarda göründüyündən vəziyyətdən bixəbərdir və düşünür ki, bəlkə bacısı ona səhv məlumat verib, əslində bu yazıqlar evdə nəinki qışqırmırlar, hətta laldilli danışirlar.

Amma elə bu vaxt sükut pozulur, Mirsəftərin qaldığı evdən onun arvadı Güləbətinin çığırtıdan bir o qədər də fərqlənməyən səsi eşidilir.

– Ay qız, Bəsti, ordan bıçağı mənə ver.

Əmim yüngülcə diksinir. Səsin tonu bizim sakitliyə öyrəşmiş həyatimizçün həqiqətən də çox yüksəkdir və əmim qaşlarını çatıb Mirsəftərə baxır.

– Uşağın qulağı yaxşı eşidmir bəyəm?

– Niyə ki? Lap yaxşı eşidir. – Mirsəftər sualın səbəbini, təbii ki, hələ anlamır.

– Bəs onda bapbalaca otağın içində nöş qışqırır o? Adam kimi çağırırsun da.

Arxası evinə tərəf əyləşən Mirsəftərin başı qeyri-ixtiyari yüz səksən dərəcə geri çönür, açıq qapıdan içəri boylanır, sonra təəccüblə çiyinlərini çəkir.

– Kim qışqırdı ki?

– Nənəm. - Əmim azacıq əsəbləşir. - Arvadıvu diyirəm də. Burda başqa kimin səsi çıxdı bəyəm?

– Arvadım qışqırdı ki?

Hiss olunur ki, biri-birini başa düşümlər. Əmim fikirləşir ki, bu düdük ya məni doluyur, ya da özünü gicdiyə qoyub. Mirsəftər də təxminən eyni şeyləri düşünür.

– Alə Şaqqulu, day qışqırmağ necə olur? Diksindim səsindən e. Süz evdə həmişə belə danışsınız?

– Bəs necə danışaq? Pıçıldamayacağıq ki? - Mirsəftər özünə haqq qazandırır.

– Malades. Mən səni panyatkalı oğlan bilirdim. Belə getsə səni Şaqqululuqdan çıxardıb ataceyəm Maqquluların cərgəsinə.

Mirsəftər əmimin insan kateqoriyalarından xəbərsiz olduğuna görə Şaqqululuqla Maqqululuğun fərqi də anlamır və tərəddüdlə soruşur.

– Doğrudan yəni bərkdən danışırıq?

– Əgər sən də evin içində belə danışsansa, onda hesab elə ki, danışdıqlaruvun hamısı bizimkilərin qulağındadı. Sən rayondakı evlərimizə baxma, burda xırda həyatdı, evlər də biri-birinin içində. Bir az bərkdən danışdunsa, hamı eşidəcəy. Radionu da çox bərkdən qışqırtma. Arvad sakitdiy xoşduyur. Namaz qılan, Quran oxuyan adamdı.

Mirsəftər bir neçə saniyə fikrə gedir və əmimə söz verir ki, arvad-uşağına da tapşırıns, evdə çox bərkdən danışmasınlar.

Beləliklə, ilk irad kirayənişinimizin qulağına çatdırılır, amma vərdiş elə şeydi ki, hələm-hələm tərgitmək olmur, Mirsəftərgil də hələ bir xeyli müddət öz kənd adətlərini tərgidə bilmirlər, bir az sakit

danışandan sonra, bir də görürsən əmimin iradə yadlarından çıxır və yenə də başlayırlar evin içində qışqırmağa. Bu da təbii ki, bibimi bir az da qıcıqlandırır, deyirmək üçün əlinə bəhanə verir.

– Saymır da sizi. Üzüvüzü yumşaq görüb, – gah atama, gah da əmimə acıqlanır. – Dündüyün biriynən də bacara bilmirsüz. Özünü elə aparır ki, elə bil atasının xarabasıdadı. Həm də həyəti döndərüb karvansaraya. Balam, adamın nə qədər qohumu, tanışları olar? Rayonnan kim gəlibsə, elə avtavağzaldan düşən kimi cumur bizə. Özünü də ayıya oxşuyullar, adam hürkür vid-fasonnarınnan. Xəcalət çəkirmən həyətdə oturmağa; biri gəlir, biri gedir. Ayaqyoluya da yaxın düşmək olmur, həmişə oçered (yəni növbə) var qabağında, hamısı da buların qonaq-qarası. Gərək gecə yarını gözdüyəsən ki, boşalsun..

Həqiqətən də, Mirsəftərgilə gəlib gedən çoxdur, belə görünür ki, kəndlərindən Bakıda yaşayan bircə odur, hər hansı işdən ötrü şəhərə gələnələr də təbii ki, onlara təşrif buyurur, bir də görürsən bir otaqlı balaca evdə on-on iki adam gecələyir. Ora necə sığışırlar, bunu təkcə Allah bilir.

– ...hamısı da, elə bil dağdan düşüblər, ağız-bağız verillər, səsdərinən divarlar sirkələnir. Arvaddarı da ki, kişilərinən beşbətər.

Atam bacısının növbəti təzyiqinə də müxtəlif bəhanələrlə tab gətirməli olur.

– Diyim ona ki, evinə qonaq qoyma? Yaxşı çıxmır axı. Diyər ki, bir dənə dilgır otaq veriblər mənə, salıblar gözümçixdına.

Bibim, əlbəttə ki, təslim olmur.

– Onda tapşır ki, karvansaraya döndərməsin evi. Gəlib gedənnəri azaltsın.

– Elə şey olar? – Atam rayonlu dostunun tərəfini vermir, – qohum əqrabasına necə desin ki, gəlmiyin bizə? Yəqin bunnan başqa şəhərdə adamları yoxdu da.

– Getsinnər qastinsada qalsınlar. – Birdən bibimin ağlına nəsə əcaib bir fikir gəlir - Nə bilirsən , bəlkə o evinə gələnnər heç qohumu-filanı döyül bunun. Pul alıb gecə yatmaqçün buraxır evə.

Atamı biixtiyar gülmək tutur.

– Yaxşı görəy, gic-gic danışma. Yad adamı öz arvad uşağıynan bir evə buraxmıyacaq ki. Gələnnərin hamısı yəqin ki, öz qohum-əqrabasıdır.

– Bulardan nə disən çıxar. Eh, mənənnən olsa buların ipini bilirsən necə yığaram. Bir aya adam eliyərəm hamısını.

Hə, bibim də belə bibiydi, əvvəl gündən bakılılardan başqa heç kimi adam hesab eləmirdi və axıracan da fikrini dəyişmədi. Bir qədər irəli qaçıb onu da demək isəyirəm ki, iki-üç il sonra bibimi Kubinka tərəfdə yaşayan uzaq qohumlarımızdan birinin oğluna ərə verdilər və iş elə gətirdi ki, ərinin də həyətidə olan iki artıq xırda otaq kirayə verilir. Fərq isə ondaydı ki, ata evində onun aqressivliyinin qarşısını müəyyən qədər alan qardaşlar burda artıq yox idilər və bibimin taksi sürücüsü olan əri də eynən özü kimi əyalət adamlarına yuxarıdan aşağı baxırdı. Beləliklə, ər-arvad birləşib kirayənişinlərin başına oyun açırdılar, qan uddururdular yazıqlara. Bibim elə bil ata evində yığılıb içində qalan qəzəbini də ər evindəki kirayənişinlərin üstünə töküdü, elə onunçün də, heç kim onların həyətidə iki-üç aydan artıq dözə bilmirdi, ayrı ev tapıb canlarını qurtarırdılar. Hətta bizə gələndə bütün dediklərimi qardaşlarının yanında fəxrlə danışmaqla bibim ərinin onlardan üstün olduğunu da hiss elətdirirdi.

– Kazım süzün tayıvız deyil e. Yumruğunu onların başınnan əskik eləmir. Axşam qapının ağzında maşının səsi gələn kimi hamısı qorxudan evə girib qapılarını bağlıyıllar, işıqları da söndürüllər.

Bibimin ərinin bir əcaib xasiyyəti də vardı ki, taksiyə rayon adamı əyləşəndə həmişə sayğacın göstərdiyindən əlli qəpik artıq alar, müştərisi yerli camaatdan olanda isə əksinə əlli qəpik əskik istəyərdi və vaxt keçdikcə bibimgilin maddi vəziyyətinin yaxşılaşmasını Bakıda yerli camaatın azalmasının, əyalət adamlarınınsa çoxalmasının göstəricisi kimi də qəbul etmək olardı...

Amma hələ ki, bibim hələ ərə getməyib onun hirsinin, hikkəsinin qarşısına qardaşları sipər çəkməli olur, hərdənbir də nənəmin yanına qısılib ürəyini boşaldır.

– Heç olmasa sən deginən, mənə qulaq asımlar. Çağır, başa sal ki, o düdüyün başına ağıl qoysunlar, özdərinə həyətdə adam kimi aparırsunlar, bura olarçün dağın başı döyül..

Nənəm başını yelləderək heç nə demir, ümumiyyətlə həyətdə kirayənişin buraxmaq məsələsində sözü yerə düşdüyündən inciyən nənəm yaxasını kənara çəkərək həyətdəki hadisələri sadəcə müşahidəçi qismində seyr etməklə kifayətlənir, heç bir müdaxilə eləmir. Amma yox, yenə çaşdım, bir dəfə, cəmi bir-cə dəfə nənəm müdaxilə eləməyə məcbur oldu və bu da onun elektrik cərəyanıyla çox isti bir kontakta girməsiylə nəticələndi...

Hə, deyəsən Mirsəftərin evində qalıb ali məktəbə imtahan verən bacısı qızı həmin gün əla qiymətlə Tibb institutuna daxil olması xəbərini alır və həmin gün necə olursa bizim kişilərdən heç biri evdə olmur...

Həm Mirsəftərin özü, həm arvadı, həm onlarda qalan bacısı və bacısı qızı, bir sözlə evdəkilərin hamısı, bizimkilər demişkən, açarlarını itirmiş kimi görünürlər, elə sevinirlər ki, sanki latareyada adama bir dənə maşın udublar.

Məlum məsələdir ki, adam belə şad xəbər eşidəndə sevinci yerə göyə sığmır, o ki qaldı on səkkiz kvadratmetrlik bir otaq ola və bir azdan onların sevincinin otağa sığmadığı daha açıq şəkildə hiss olunur – sevincin bihüşedici ətri tavanın, divarların, qapıların arasından sızıb bütün həyətdə yayılır, hətta yuxarı mərtəbəyə də dırmaşır və təbii ki, ilk olaraq bibimi, sonra da nənəmi qıcıqlandırmağa başlayır.

Mirsəftərgil sevinclərini çox hay küylü şəkildə bürüzə verirlər, qışqıra-qışqıra biri-birini qucaqlayıb öpürlər, hərə bir şey təklif edir, biri deyir elə bu saat şəhərlərarası danışiq məntəqəsindən rayona zəng vurub bu şad xəbəri ora da çatdırmaq lazımdır, biri təklif edir ki, axşama qonaqlıq tədarük edib şəhərdəki dost-taşıların, qohumların hamısını dəvət etmək gərəkdir, xəşbəxt abituriyent də özünü saxlaya bilməyib bu soxasoxda imtahan zamanı hansı hissləri keçirtdiyini danışır, bir yandan da radionun səsinə veriblər, musiqi səsi həyəti başına götürüb, uşaqların qışqır-bağırını isə bu hay-küyə xüsusi bir kalorit verir, xülasə evdə elə vur- çartdasın var ki, gəl görəsən, dillə təsvir etmək mümkün deyil, amma buna heç ehtiyac da yoxdur. Oxucular ya özlərinin, ya da hansısa ailə üzvlərinin ali məktəbə daxil olmasını xatırlasa kifayət edə.

Yuxarı otaqda oturub yorğanların yununu çırpın nənəmlə bibim bu qəfil hay-küydən əvvəlcə özlərini itirirlər, çaşır qalırlar, elə bilirlər ki, kimsə rəhmətə gedib, amma sonra fikir verib görürlər ki, yox, kirayənişinlərin hay-küyü sevinc, şadlıq təzahürünə oxşayır. Bibim dözə bilməyib başını pəncərədən çıxarıb aşağı boylanır, elə bu vaxt həyətdə çıxan Mirsəftər bibimi görür və yerdə beş qəpiklik tapan uşaq sevinciylə elan edir.

-Bacım qızı instituta girib e. Tibb institutuna. Həkim olacaq.

Sözünü deyən kimi də sevincdən sanki qeyri-ixtiyari həyətin ortasında qol qaldıraraq oynamağa başlayır, bunu görən evdəkilər radionun səsinə bir qədər də artırır və gələcək tələbənin anası qapıya çıxıb qardaşına qoşulur, radiodan səslənən «Süleymani» havasında rəqsə başlayır, o birilər də qışqır-bağır ilə əl çalırlar.

Bu eyforiya nənəmi də, başını çıxarıb aşağı boylanmağa vadar edir və gördüyündən diksinən arvadın dilinə gələn ilk sözlər bunlar olur: «Əstağfurullah, bulara noolub belə? Başdarına hava gəlib?»

– Bacısı qızı instituta girib, - qaşlarını çatan bibim cavab verir.

– Nə olsun ki.? Böyük iş olub, - nənəm mızıldanır, - yekə eşşey boyda kişi şingilə kimi düşüb ortaya ki, nə var-nə var bacım qızı instruta girib.

Öz yerinə qayıdıb təzədən yun çubuğunu əlinə götürən nənəm bibimi də içəri çağırır.

– Ört pəncərəni, keç içəri. Tiyaatr döyül səninçün.

Əlbəttə, nənəm də əyalət adamı olsaydı Mirsəftərgilin sevincini təbii qəbul edərdi, amma arvad tamam ayrı cür fikirləşirdi. Adam bu cür sevinər türmədə yatan oğlu buraxılında, nə bilim, övladı birinci maaşını evə gətirəndə, toy-nişan eliyəndə, ən uzağı maşın alanda. Yoxsa ki, belə?

O vaxtlar Bakı camaatı içində ali təhsil almaq elə də böyük fəxr hesab olunmurdu. Cavanların meyli də yox idi buna. Bakılının ki şoferlik idi, neftçilik idi, ən uzağı da qırçılıq. Elə buna görə də indi axtarsaq, alimlərin, siyasi xadimlərin, dövlət qulluqçularının içində bakılıları barmaqla saymaq olar.

Elə buna görə də, kirayənişinlərin eyforiyası nənəmə də, bibimə də çox qərribə gəlir, əsəblərinə toxunur, nə qədər cəhd eləsələr də, fikirlərini bu səs-küydən ayıra bilmirlər. Durub onlara irad tutmağı da özlərinə sığışdırmırlar, ayıb bilirlər. Tərslikdən evdə kişi xeylağlarından da heç kim yoxdur ki, düşüb kirayənişinləri başa salsın, sevinclərini bir az sakit şəkildə bəyan eləsinlər.

Axşama yaxın Mirsəftərgilin şəhərdə qalan başqa qohumları onlara təbrikə gəlir, bapbalaca otağa filan qədər adam yığılır, səs-küy bir az da güclənib, elə həddə çatır ki, artıq yuxarı otaqlarda oturmaq mümkün olmur, qışqır-bağırdan evlərin şüşələri silkələnir. Bibim öz radiomuzun səsini artırmaqla həyətdəki gurultunun səsini batırmağa cəhd göstərsə də bunun bir xeyri olmur.

Neftçi atam dənizdə, dəmiryolçu babamsa növbəti reysdə olduğundan nənəmlə bibim səbrlərini basıb kiçik əminin evə dönməsini gözləyirlər ki, bu mərəkənin qarşısını alsın. Ancaq bir müddət sonra başa düşürlər ki, əmin də belə tezliklə gələn deyil, Allah bilir məhəllədə hansı avaraya ilişib, hansı tində kazbek tüstülədir, ya da küçənin başındakı pivəxanda kruşkanı-kruşkaya calıyır.

Nəhayət, bibim dözmür, tərəddüdlə də olsa ayağa qalxır, pəncərədən aşağı boylanıb nənəmə tərəf dönür:

– Mən day dözə bilmirəm, düşüb aşağı bir-iki kəlmə deyəcəm onlara.

– Lazım döyül.

– Nöşün e? Beyəm qorxuram olardan? Atamın həyətinə oturub məni divara dırmaşdıraceylər? Bəsdi də. Şəhərdən bayram eliyillər, çalıb-oyunuyullar, day gecədi, yıxılıb yatsunnar da.

Nənəm ona acıqlanır.

– Qız uşağısan. Otur yerində, ayıbdı. Filan qədər kişi xeylağı var evlərində. Gədə gələr, düşüb abırlarını verər.

Bibim bu dəfə küçəyə tərəf boylanaraq, xilas gözləyən əsirlər kimi ümid dolu baxışlarını tinin başına zilləsə də, küçədə pişiklərdən başqa canlı məxluq gözə dəymir. Saat artıq on birə yaxınlaşır.

– Birdən qaqaşım heç gecə evə gəlmədi? Bəs biz səhərəcən yatmıyaq? Oturub bu qara-mərəkəyə qulaq asaq? – Bibim təəssüflə içini çəkir. – Bəlkə sən özün düşəsən aşağı?

Nənəm sərt hərəkətlə başını qaldırıb bibimə baxır, onun çatılmış qaşlarını görən bibim özünü yığışdırır, təklifinin nə qədər namünasib olduğunu anlayır. Utanıb başını aşağı salır və mızıldanır.

– Yaxşı, onda oturub qaqaşımı gözdüyək.

Hər ikisi bir müddət susub otururlar, danışmırlar. Nənəm bibimin üzünə baxmağa sanki xəcalət çəkir, bəlkə də övladının bu narahatçılığında özünü günahkar sayır, amma birdən üzü gülür, nəse fikirləşib tapmış adamlar kimi cəld ayağa durur, otaqda vurnuxmağa başlayır.

– Nə axtarırsan? – bibim qeyri-ixtiyari maraqlanır.

Otağı ələk-vələk edən nənəm əsəbiliklə əllərini yellədir:

– Hanı o?

– Nə?

– Əşşi, o yekə paltar qayçısını diyirəm də. Şəhər əlimdeydi e.

Bibimin gözlərində heyrat nişanələri görünür.

– Qayçını neynirsən?

– Lazımdı.

– Odey, taxçaya qoymuşam.

Nənəm yekə paltar qayçısını götürəndə təəccübdən, həm də qorxudan bibimin boğazı quruyur, düşünür ki, nənəm kirayənişinləri «qayçılamaq» istəyir.

– Hə də, ata-babası gündə birini bıçaqlıyrdı, bu da qayçılamaq fikrinə düşüb. Allah axırını xeyir eləsin. – Bibim bunları beynindən keçirib vahimə içində yerindən sıçrayır, arvadın qarşısını kəsmək istəyir.

– Sən babovun qəbri, eləmə, ay məmə, bizi qana salma.

– Əşşi, çəkil görüm. – Nənəmin səmindəki hökm bibimi geri çəkilməyə vadar edir və arvadın qapıya yox, pəncərəyə tərəf getməsi isə onu lap çaşdırır. Bir şey soruşmağa da macal tapmır, nənəm pəncərəni açıb iri dəmir qayçı tutmuş əlini sol tərəfə uzadır və yalnız bu zaman bibim başa düşür ki, arvad Mirsəftərgilin evinə gedən elektrik xəttini kəsmək istəyir.

Əlbəttə ki, nənəmdən fərqli olaraq bibimin elektrik cərəyanı barədə məlumatı daha çox idi, lakin bu məqamda gücü yalnız: –«eləmə, tok vurur»– qışqıraraq özünü arvada tərəf atmağa çatır.

Baş pəncərədən çöldə olan arvad qızının sözünü eşitmir və nazik məftili var gücüylə dəmir qayçının arasına sıxıb kəsir...

Bayırda möhkəm qığılcım qopur və nənəmin «Vaxsey» bağırmasıyla həyətin qaranlığa qərq olması bir olur...

Sakitlik çökür. Bibim özünü itirir, biixtiyar nənəmi çağırır, arvadın yüngül iniltisindən hiss edir ki, pəncərənin ağzında yığılıb qalıb. Elə bu vaxt arvadın qışqırığını eşidən Mirsəftər də cəld yuxarı qalxır, cibindən kibrit çıxarıb yandıraraq evə girir.

– Arvada nə oldu ki?

Nənəmin pəncərənin ağzında yıxıldığını görüb onun üstünə atılır, ayağa qaldırmağa çalışır, bibim tez şam gətirir, yandırır, yalnız bundan sonra inildəyən arvadın göyərmiş sifətini görən Mirsəftər onu elektrik cərəyanı vurduğunu anlayır. Amma özünə gələn nənəm heç bir köməyə ehtiyacı olmadığını bildirərək kirayənişini təzədən aşağı göndərir, özü isə qızının köməyiylə ayağa qalxıb divana uzanır. Görkəmindən bilinir ki, özündən razıdır, hər nədisə həyətdə sakitliyi bərpa etməyə nail olub.

Buna baxmayaraq ürəyində özü özünə söz verir ki, bundan sonra bir də o zəhrimar toka yaxın da getməyəcək. Düzdü, əvvəllər də «tok vurmaq» ifadəsini çox eşitmişdi, amma elektrikin mahiyyətindən xəbəri olmadığından onu məftilin içiylə axan nəşə bərk qızmış qatı bir maye kimi təsəvvür edirdi və naqili kəsmək istəyəndə də fikirləşirdi ki, ən uzağı bir az əlimi yandıracaq, ondan artıq nə olacaq ki? Lakin oldu. O oldu ki, bu hadisədən sonra nənəmin sağ əli hissiyyatını tamamilə itirdi, yalnız uzun müalicədən sonra sağaldı.

Onu da qeyd edirəm ki, o vaxtlar elektrik xətlərində gərginlik indiki kimi 220 volt yox, onun yarısı qədər, yəni 127 volt idi, ona görə də nənəm belə yüngül uxəsərlə canını qurtara bilmişdi, əgər gərginlik indiki qədər olsaydı, şübhəsiz ki, arvadın axırı çatacaqdı.

Təbii ki, bu hadisə ailədəki kişilərə bir az ayrı cür çatdırıldı, nənəm dedi ki, zivədən paltar asanda təsadüfən əlim məftilə dəyib, tok vurub məni...

Mirsəftər bizim həyatımızda düz doqquz il qaldı və bu doqquz ildə nənəm bircə dəfə də nə ona, nə də arvadına bir irad tutmadı. Özünə sığışdırmadı, abır- həyasını saxladı. Düzü, buna heç o qədər lüzum da yox idi, çünki beş-altı aydan sonra onlar da bizim həyətin abü-havasını götürdülər, müəyyən mənada ailənin bir üzvü oldular.

Həmin ərəfələrdə babam da təqaüdə çıxdı. Həmişə işdə-gücdə olan kişi təzə-təzə heç öyrəşə bilmirdi bekarçılığa. Məhəllədə yaşadılardan demək olar ki, heç kim qalmamışdı və kişi boş vaxtını bilmirdi necə keçirtsin. Gah atamı dirəyirdi ki, mənimçün beş-altı kilo günəbaxan tumu al, dalanın başında oturub tum satacam, gah əmimin yaxasından yapışdı ki, mənə köhnə bir maşın yığdır, şəhər içində xaltura edəcəm və s. Təbii ki, bu təkliflərin heç biri reallaşmadı, oğlanları babamın nə tum satmasını, nə də maşınla xaltura eləməyini rəva bilmədilər. Çox çəkmədi ki, babam, necə deyərlər, haqqın yolunu tapdı. Bekar olanda Mirsəftəri çənəsinin altına salıb Bakının keçmişindən, köhnə kişilərindən, nə bilim, əvvəllər baş verən hadisələrdən danışmaqla gününü axşam eləməyə başladı. Yazımın əvvəlində qeyd etdiyim kimi, elə mənim özüm də həmişə bu söhbətlərə həvəslə qulaq asırdım

və kişi danışdıqca Bakının keçmiş, adət-ənənələri, insanları mənimçün şəffaflaşdı, görünməyən tərəfləri görünməyə başlayırdı, mahiyyəti üzə çıxırdı.

Yox, indi yox, babamın Mirsəftərlə söhbətləri barədə başqa vaxt yazacam. İndi isə...əlbəttə ki, bir az istirahət etmək lazımdır. Çox yox, bir az...

Altıncı fraqment

Bu həmin vaxtlar idi ki, bakılıların xalça-palazlarının arxa tərəfi həmişə azacıq qaralmış olardı, çünki yayın cırhacırında boğanaq otaqlarda yatmağın mümkünsüzlüyünü görən bakılılar gecəyə yaxın evdəki xalça-palazı çıxardardılar qırlı damlara, dənizdən əsən yüngül yay küləyinin sığalı altında birtəhər özlərini yuxuya verərdilər. Yayın axırında, döşənəklər yuyulanda isə məlum olardı ki, damların qırı xalça-palazın arxa üzündə dəniz səthinə yığılan neft təbəqəsi kimi nazik bir qat əmələ gətirib və nə qədər əlləşsələr də saqqıza dönmüş bu qara təbəqəni yuyub təmizləyə bilmirdilər. Onunçün də arif adamlar baxan kimi bakılıların işlətdiyi xalça palazı dalındakı qarasından tanıyardılar. Bəli, bakılıların xalça-palazı daldan tanınan olsa da, özləri belə deyillər...

Bu həmin vaxtlar idi ki, Bakıya «Qaz-21»-lər təzəcə doluşmağa başlamışdı və birdən-birə məlum olmuşdu ki, sən demə, dünyada həqiqətən anadangəlmə şofer yalnız elə bakılılar imiş, çünki bu toppuş maşınlar yaxın gələn kimi, bir az da dəqiq desək, toppuş xanımlara oxşayan bu maşınlar minən kimi, bakılıların altşüurundakı hansısa gizli intim hisslər elə oyanmışdı ki, bir çoxları bütün iş güclərini atıb bundan sonrakı həyatlarını yalnız və yalnız bu maşınların qulluğunda keçirtməyə canla-başla razılaşmışdılar; (əlbəttə ki kişiləri nəzərdə tuturam). Beləliklə, həmin ərəfələrdə bakılıların ətriyyat rasionundakı qır iyinə həmişəlik olaraq benzinin iyi də əlavə olunmuşdu. O vaxtdan bəri bakılı bir kişiyyə ərə getməyə hazırlaşan qadında əgər qır və benzin iyinə qarşı hansısa allergik reaksiya olardısı, gərək əvvəldən nikahının fatihəsini verəydi. Bakılıya ərə gedən qadının evindən qır iyi, kişisindənsə benzinin iyi gələcəkdi. Maşın xəstəsi olmayan bakılı bir kişi tapmaq isə arağa nifrət eliyən rus tapmaq qədər çətin idi....

Və nəhayət, bu həmin vaxtlar idi ki, yayın ortalarına yaxın bakılıların ayaqqabılarını, başmaqlarını bir qazan qaynar suya atsaydın, əntiqə tut kəmpotu alınardı. Çünki bütün Bakı həyətlərinin, daların, məhəllələrinin ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmiş tut ağaclarının səxavətlə yerə səpələdiyi şirəli tutlar ayaq altında qalıb əzildikcə, ayaqqabılara, başmaqlara yapışib onların altlığına elə hopurdu ki, heç Koroğlunun Misri qılıncıyla da qaşayıb təmizləmək olmurdu. Yayın ortalarında bakılıların bəldə gəzdirməyə adət etdikləri bıçaqların hansı birinə əl vursaydın, ayaqqabıların altındakı tutları qaşımaqdan şirə bağlamış dəmiri əlinə yapışacaqdı. Bıçağı yumağın da xeyri olmurdu, bu həyasız tutun şirəsi dəmirə də hopurdu və türmələrdə, zonlarda düzələn gül kimi bıçaqlar adam yortmaq funksiyasını itirirdilər, olurdular kəmpotluq bıçaqlar. Bakının yuxarı məhəllələrində yay aylarında bıçaqlaşma hadisələrinin faizi xeyli aşağı düşürdü. Şirə bağladığından hara gəldi yapışan bıçağı bəldən çıxarana qədər adamın nəinki kimisə yortmaq həvəsi, heç qarışqa tapdalamaq şövqü də qalmırdı; ya yortmaq istədiyin adam o vaxtadan qaçıb aradan çıxırdı, ya da sən bıçağı çıxarana qədər yumruğu qoyurdu ağzının üstünə, sən də tir-tap uzanırdın od kimi qaynar asfaltın qırağına, bıçaqın da batırdı öz dalıya.

Məhz həmin vaxtlarda, yay aylarının ortalarında, atamın Neft daşlarından qayıdıb evimizin damında dincəldiyi, kiçik əməmin isə Qırxpiləkanın altındakı pivəxanada dağlıqlarla söz güləşdirdiyi axşamların birində, artıq təqaüdə çıxmış və bekarçılıqdan Bakı damlarının qırı kimi ona-buna qırsaqqız olub yapışan babam həyatımızda yeganə kirayənişin olan Mirsəftərə qəmiş olmuşdu ki, onunla beş-altı tas nərd atsın. İnsafda desək, Mirsəftərə qırsaqqız olub yapışmağa bir o qədər də, ehtiyac yox idi, çünki Bakıda bir qədər də tanış-bilişi olmayan, xasiyyətə hay-küylü məhəllə cayıllarına uyuşmayan bu sakit

rayon uşağı onsuz da, işdən gələndən sonra bütün günü evdə darıxırdı və babamın belə təkliflərini bizə gəlib-gedən qohum-qonşudan fərqli olaraq, böyük məmnuniyyətlə qəbul edirdi. Elə həmin axşam da həmişəki kimi Mirsəftər özünün düzəltdiyi qəhvəyi rəngli balaca kətli gətirib həyətdəki tut ağacının altında quraşdırılmış iri, kobud stolun arxasına qoyub oturmuşdu. Ancaq babamla nərd atmağa başlasa da, bir neçə dəqiqə idi ki, fikrini nərddaxtanın üstündə cəmləşdirə bilmirdi. Ağacların tutu artıq ağaclardan tökülüb qurtarsa da, yerdə hələ uzun müddət şirəli palçıq formasında öz mövcudluğunu davam etdirirdi və bayaq dediyimiz kimi camaatın ayaqqabılarının, başmaqlarının altına yapışırdı. Mirsəftər də nərd ata-ata çox əlləssə də, yerdən götürdüyü xırda dəmir parçasıyla başmaqlarının altını tam təmizləyə bilmirdi, görürdü ki, rezin altlığı bir az da qaşisa, cırılıb dağılacaq. Başa düşürdü ki, bu başmaq da artıq kəmpotluqdu.

Nəhayət, Mirsəftər bezib dəmir parçasını bir kənara ataraq, bütün diqqətini zərlərə və babama yönəldir.

– Şeş cahar, o vaxtlar yəqin sənin yadına gəlməz.. – Babam nərddaxtanın yanına qoyulmuş armudu stəkanı əlinə götürüb, xoruzquyruğu çaydan bir qurtum içir.. – haçan köçmüşən Bakiyə?

– Dörd il əvvəl, əlli səkkizinci ildə. «Üç-bir» - kirayənişinimiz cavab verib zəri atır.

– Hə, əybi yox, əlli-altmış ildən sonra siz də bakili olarsuz. Babam elə bil Mirsəftərə toxdaqlıq verir. – Elə bizim özümüz də, altmış-yetmiş il bunnan qabaq gəlmişik Bakiyə. Zirədən köç-külfət yığış bura köçəndə, mən xırda uşaq idim. Yadıma gəlir ki, Dumun qabağı çöllü-biyaban idi, Çəmbərəkətdilər taxıl əkirdilər orda, «Pənc-dü».

– Nəyin qabağında taxıl əkirdilər? – Mirsəftər deyəsən yaxşı başa düşmür.

– Dumun.

– Ora haradı ki?

Babam başını qaşıyır, deyəsən, indi həmin binada yerləşən idarənin adını yadını salmağa çalışır.

– Əşi, tərəsində saat olan idarə var e. Bu Qırxpələkəndən düz aşağı düşəndə, üstünə çıxırsan. İçərişəhərin divarına yapışıq.

– Dörd qoşa, – Mirsəftər gülümsünür. – Bildim, Bakı şəhər İcraə komitəsini deyirsiniz.

– Hə, – babam başını yellədir, – o vaxtlar orda Dumxananın binasıydı. Biz gələndə ordan ta Dağlı məhəlləsinəçən çöllük, qayalıq idi. Bir balaca xəzri əsən kimi, elə tozanaq qalxırdı ki, göz-gözü görmürdü. Adamın ağız-burnu da, torpaqla dolardı. Anam rəhmətlik həmişə atamın dalıya deyiniirdi ki, kəntdəki gül kimi bağ-bağatı qoyub, gətirdi bizi saldı bu daşdarın, tozanağın içinə. Sə-dü.

– Daşlıq niyə? – Mirsəftər təəccüblənir. – İki-bir. Bəs demirdiz ki, taxıl əkirdilər? Taxıl başa gəlsə, deməli, yaxşı torpaqlar olub da.

– Eh, rəhmətliyin oğlu. – Babam əllərini yellədir. – O taxıl əkilən yerlərə heç yaxın düşməy olurdu ki? Dumun qabağını Həci Zeynalabdin alıb çəpərləmişdi ki, məktəb tikdirdi. Yan yörəsini də yavaş-yavaş Həci Həcağa, Ağ Murtuz, sonra, o biri xozeyinlər aldılar, mülklər tikdirdilər. Atam yer götürəndə gördü ki, o yannara burun soxmaq mümkün döyül, onunçün qalxdı bir az yuxarı. Onda bu dikdirdə daş-qayadan başqa bir zad yox idi. Buralar İçərişəhərlilərnən Çəmbərəkətdilərin dava meydanı olmuşdu. Həmişə ortaya qan düşəndə, İçərişəhərlilər xəncər bıçaqlarını bellərinə qoyub bura qalxardılar, Çəmbərəkətdilər də yuxarıda, qayaların üstündə dayanıb onların başına daş kəsək atardılar. Elə biz təzə gələndə də üç-dörd dəfə helənçiy davalar oldu. Bir də görürdün, bəli, çəmbərəkətdilər on-on beş dənə sınıq salxaq araba çarxını yandırır, Qırxpələkənin üstünnən buraxdılar aşağı, İçərişəhərlilərin üstünə. Dəyən dəydi, dəymiyən gilləndi üzəaşağı, Dumun qabağına tərəf, nə bilim, biri getdi yana-yana girdi bəzzaz dükənina, dükən od tutub yandı, bir alayısı gedib deydi kiminsə evinin divarına, müxtəsəri aləm qarışardı bir-birinə. Elənçiy dava-qırğın olanda, heç girdəvoylar da, gözə görünməzdilər, hərəsi qaçıb bir küncdə gizdənərdi. Bilirdilər, bakililərn gözünü qızdısa, day heç nə görmür, kimi gəldi yortub buraxıllar.

Axırda bizim məhəllə ağsaqqalları yığışib getdilər Qoçu Nəcəfqulunun üstünə ki, bəs, amandu, dərdimizə bir əncam elə, bular yenə də bizim məhəllədə dava qırğın salıllar, aləm dəyir biri-birinə, arvad-uşaq yaman qorxur. Nəcəfqulu da, Çəmbərəkətdilərnən İçərişəhərdəki Ağsalvarlıların böyüklərini yanına çağırıb başa saldı ki, day əvvəlki vaxtlar döyül, indi o yannarda camaat yaşayır, gedin dava-qırğınçün ayrı bir yer tapun. Onnan sonra məhəllə sakitləşdi. Sonradan bu yannarın hamısını camaat alıb ev-eşik tikdirdi, arada da bu piləkannarı tikdilər, adını da qoydular Qırxpillekan. Yoxsa Dağlı məhəlləsinnən aşağı, İçərişəhərə düşməyçün gərək fırlanıb Çəmbərəkənd qəbirsannığının içinnən keçeydin. İndi yaxşıdı, camaat yuxarı məhəllələrdən bu piləkannarnan düşür düz aşağı, ta Dumun qabağına. Pənc qoşa.

-Bəs niyə kənddən köçmüşdüz? «Altı dörd», - Mirsəftər zərin şaqqıltısının müşayiətiylə soruşur.

Babamın gözləri azacıq dolur, əvvəlcə dərindən nəfəs alır, başını qaldırıb kölgəsiylə bütün həyatı qucaqlamış iri tut ağacının gövdəsinə nəzər yetirir, ağaca çalınmış mismardan asılan və çoxdan bəri istifadə edilmədiyindən artıq pas atmış iri balıqçı tilovlarına baxır və nəhayət, stolun üstündə uçuşan xırda milçəkləri əliylə qovub ağır-ağır dillənir.

- Bilirsən, balası, sən indi qıraqcı döyülsən, evin içinin adamısan, başqası olsaydı, özümü yorub danışmazdım. Bizim kəndin torpaqları çox da fərli döyüldü, onunçün camaatın çoxunun çöreyi dənizdən çıxırdı. Kəndin üç tərəfi sudu, camaatın da yarısı balığa gedərdi, tutduqlarını ərəbələrə doldurardılar, Bakiyə götürüb satardılar, dolanardılar. Mənim atamın da özünün lötkəsi vardı, qərdeşdəriynən bir yerdə çıxardılar balığa. Bu xaraba qalmış dəniz də, bir verəndə beş almasaydı, dinc dayanmazdı. Neynəsin, adətidi də. Beyəm kimi kimə havayı çörey vərir. Əvəzində mütləq nəşə götürür də. Bu dənizin də, işi bizim balıqçıların idi. Bir il, beş il, on il çörey vərirdi, sonra birdən üzü çönürdü, hansısa hərəkətin xoşuna gəlmirdi, verdiyi çöreyin əvəzində birdəfəlik canuvu alırdı. O vaxtlar bizim qohum-əqrabada öz əcəliynən ölən kişi, diyəsən, heç yox idi. Özü də tək bizimkilər yox, bütün kənd o cür idi. Bizim qəbirsandığımızda çoxusu arvad qəbirləriydi, kişi qəbirlərini barmaqnan saymaq olardı. Cahar pənc. Pay atonnan, pəncxananı da, tutmusan ki.

- Niyə ki? Bəyəm kişiləri qəbiristanlıqda dəfn etmədiniz? - Mirsəftərin fikri nərdtaxtanın yanında olduğundan babamın sözünün məğzini anlamır.

- Eh, ay rəhmətdiyn oğlu. Kəfədən danışsən. Kişilərin gору vardı ki, kəfəni də olsun? Dimirəm ki, hamısı o xaraba qalmış dənizdə qırılırdı? Balıqçı nədi, qəbir, kəfən nədi? Bizim əsl qəbirsandığımız elə o dəniz idi də. Camaatın canını alırdı, heç meyitlərini də dala qaytarmırdı. Balıqçı ki, qırx beş-əlli yaşına çatdı, sağ-salamat qaldı, camaat ona imam- peyğəmbər kimi baxardı. Hamı diyərdi, gör, kişi nə qədər əməli-saleh adamdı ki, bu neçə illərdə dəniz də, onun canına qıymıyıb. Az qalırdı qapısına nəzir daşısunnar.

- Altı bir, - Mirsəftər zəri atıb soruşur, - yəni kəndin ətrafındakı torpaqlar o qədər pis idi ki, heç cür əkin biçinlə dolanmaq olmurdu?

- Olurdu e, - babam başını yellədir, - ancaq çox çətin idi. Həm torpaq şorannıq, həm külek imkan vermirdi, həm də sulamaq çətin idi. Süzün rayonnardakı kimi çay yox, arx, kəhriz yox. Quyu suyuynan nə əkəceysən ki? Yenə camaatın dadına dəniz çatırdı. Balığınan, kürüsünnən daşıyıb götürürdülər, sıxıb yağını işdədirdilər.

-O cür dada çatmaqdana, çatmasa daha yaxşıdı. - Mirsəftər də ağır ağır başını yellədir, babamın atdığı zərləri əlinə götürür. - Əvvəldən elə şorannıq olub o tərəflər?

-Yox, -babam qətiyyətlə deyir, - əvvəllər, nə bilim, iki yüz il, üç yüz il bunnan qabaq dəniz bizim kəndimizdən xeyli aralıymış, diyilənə görə səhər kətdən çıxanda günorta ancaq çatmaq olurdu dənizə. Pirallahı da, o vaxtlar cəzirə döyülmüş, elə yapışıq imiş bizim torpaqlara. Həmə vaxtlarda kəndin yan-yörəsində çox əntiqə, keyfün istiyən torpaqlar varmış. Kəndin gilavar əlində də sıx meşələr, cəngəlliklərdi. Xanlar, bəylər Bakidən durub biz tərəflərə gələrdilər ki, meşələrimizdə ova çıxısunnar, ceyran vursunnar.

-Doğrudan? – Mirsəftər deyəsən inanmaq istəmir. – Abşeronun qurtaracağı hara, cəngəllik hara.

-Nə var burda ki? Diyirəm meşəlik olub da . – Kirayənişinin onun sözünə şübhəylə yanaşmağı deyəsən babamın xoşuna gəlmir. – Oğlum yaşındasan, hindi durub səni barmağıma dolamiyciyəm ki? Tayımsan?... Pənc cahar.

Bir neçə dəqiqə ortaya sükut çökür, yalnız nərdtaxtaya dəyib şaqqıldayan zərlərin, bir də bala-bala öz xanalarını dəyişən daşların səsi eşidilir. Nəhayət, yenə, babam dillənir.

– O vaxtlar kənd camaatı əkinçiliklə yaxşı güzəran qurubmuş özünə. Elə bərəkətli torpaqlar olub ki, day nə istəsən əkmək olurmuş. Amma sonra elə bir hadisə olub ki, kəndin əhvalı korranıb.

– Nə olub ki? – Mirsəftər ani olaraq əl saxlayır, sonra yenə zəri tullayır. – İki bir.

– Bizim kəndin qırağında bir türbə vardı. Vardı diyəndə ki, elə indi də var, ancaq day kəndin qırağında döyül, kənd böyüyüb, türbə qalıb evlərin arasında. Hə, bu türbə çox qədimidü. Heç kim dürüst bilmir ki, haçan tikilib. Biri diyirdi ki, nə bilim İskəndər Zülqərneynin vaxtından qalıb, alayısı diyirdi ki, yox, bəs, şah Abbasın vaxtında tikilib. Hə, çox ağır bir pir idi o yer, bu türbəyə də bir seyid nəslə qulluq eliyirmiş, elə öləndə də onları türbənin yan-dövrəsində basdırmışdılar. Sonra bu türbənin kəramətini görüb camaat da yavaş-yavaş başdadı öz ölümlərini orda basdırmağa, türbənin dövrəsi də dönüb oldu qəbristanlıq. Hə, indi fikir ver, gəlib çıxıram söhbətimin mustafasına. Diməli, iki-üç yüz il əvvəl, kənd camaatının əkin-tikindən qaz vurub qazan dolduran vaxtı bir neçə nəfər nadürüst, tamahkir adamın gözü düşür qəbristanlığın ətrafındakı torpaqlara, başlayırlar camaatın içində söz-söhbət çıxartmağa ki, bəs, kəndin gül kimi yeridü, torpağına da söz yoxdu, ancaq bu seyiddər oranı döndəriblər qəbirsəndiyə, bir az da belə getsə ölümlər artdıqca, kəndin ən yaxşı əkin yeri qəbirsəndiyə olacey, ölümlər bu dünyada da yerimizi dar eliyəcəylər, nə bilim filan-beşməkan. Müxtəsəri, camaatın beynini doldurullar ki, day türbənin yan-yörəsində ölü dəfn eləməsinnər, qəbirsəndiyi də köçürtsünnər kənddən xeyli aralıqdakı daş-kəsəkli bir yerə, deyirlər ki, burda onsuz da heç nə əkib becərməy olmur, qoy elə ölümlərə qismət olsun buralar. Türbənin qulluğunda dayanan seyiddər əvvəlcə razı olullar, kənd əhlinə başa salıllar ki, bura müqəddəs yerdi, kəramətdi yerdi, ölümləri basdırmaqçün elə buralar məsləhətdü. Ancaq xeyri olmur, camaat o nadürüstlərin fitvasına gedib qəbirsəndiyi köçürdür kənddən uzaq, həmin daş-kəsəkli yerə. Türbənin dövrəsində də xırda hasar çəkillər ki, daha əlavə ölü basdırmağa yer olmasın. Yan yörədəki torpaqların da hamısında taxıl əkillər.

Kənd camaatının bu hərəkəti seyidlərə xoş gəlmir, məclisdərin birində türbənin axırncı qulluqçusu olan seyid gəlib camaata deyir ki, siz bir parça torpağuvuzu ölümlərə qıymaduz, dünya malını əmvatuvuzun rahatlığından artıq tutduz, Allah sizin cəzavuzu verəcək, qəbirlərvüz meyit üzünə həsrət qalacey, qəbirsəndiyivuz da böyümiyəcey, elə xırda qalacey. Onda arzuvuza çatarsuz, day diməzsüz ki, ölümlər bu dünyada yerimizi dar eliyir.

Müxtəsəri Seyid o vaxtdan kənd əhlindən küsür, gedir Dübəndidən bir az aralıda, Qılınç qayanın dibində özünə xırda bir daxma tikir, külfətini də köçürdür ora. Bir neçə ildən sonra, ümumiyyətlə bu tərəfləri tərk eliyib gedir.

Camaat da bir neçə vaxt sonra o seyidi də, dediyi sözləri də yadından çıxarır. Amma belə məlum olur ki, məsələ bunuyndan bitmirmiş. Camaat təzə qəbirsəndiyə salannan on beş iyirmi il sonra dəniz başlayır qalxmağa, su da ildən-ilə irəli gəlib kəndə yaxınlaşır, dövrəsindəki meşələr çürüyüb tökülür, əkin yerlərinin də bir qismi suyun altında qalır, bir qismi şorannaşır, bir qismini də qəmiş basır.

Əvvəlki əkin torpaqlarının cəmisi beşdən biri qalır camaata, qalan hamısı xəlqin əlindən çıxır. Əkin-tikin azalır, kənd əhlinin güzəranı korranır, axırda camaat ələcsiz qalıb üzünü yaxınlaşmaqda olan dənizə tutur, kişilərin çoxu külfəti saxlamaqçün öz pişələrini dəyişib keçirlər balıqçılıq, hərəsi ordan-burdan sınıq-salxaq bir lödkə tapıb yay-qış, küleydə də, tufanda da, soyuqda da ruzi dəlicə dənizə çıxıllar. Onu gedir, beşi qayıdır. Beşi gedir, üçü qayıdır. Bu minvalnan kəndin kişiləri day yorğan-döşeydə əcələ can verməyi yığışdırıb qoyullar bir qırağa. Dəniz özü dönüb olur yekə bir Əzrayıl, xəzrinin köməgiynən kişiləri bala-bala dənniyir özüyçün, heç meytidərini də dala qeytərmir. Hə, seyidin

sözü gəlib öz yerini alır, qəbirlər meyit üzünə həsrət qalırlar, təzə qəbirsannıq da böyümür, elə balaca qalır, day ölümlər bu dünyadakıların yerini dar eləmir. Dənizdə batan əmvatını yad eləməy istiyənlər də, ya gün təpəsinə döyə-döyə, ya xəzrinin qabağında soyuqdan əsə-əsə gedib dəniz qırağında qumun üstündə oturub bir dənə yasin oxuyullar, fatihə verillər, yavaş-yavaş çıxıb gəlirlər evlərinə...

**Durmuşam sahilə tənha, bir dənizdir, bir də mən,
Gözdən itmiş sanki dünya, bir dənizdir, bir də mən.**

**Vaxt var idi birgə idik, sevgilim, mən və dəniz,
İndi yox heyf ol dilara, bir dənizdir, bir də mən.**

**Cümlə aşıqlar səni görmək ümidin üzdülər,
Göz dikən yoluna bica bir dənizdir, bir də mən.**

**Axşam oldu, hamı yatdı, həsrətindən yatmayan,
Görməyən heç vaxtı rəya bir dənizdir, bir də mən.**

**Çoxları görcək səni öz eşqin elan edlənib,
Çağlayan eşqlə amma bir dənizdir, bir də mən.**

**Bir zaman Məcnun idi divanə, səhra məskəni,
İndi yox Məcnun, nə səhra, bir dənizdir, bir də mən.**

**Fəhmi, həsrət üçbucağı çəkdi tale ruhuma,
Yaxşı bax, bir qəmli xülya, bir dənizdir, bir də mən.**

– Çıxmasınlar da dənizə. Qarın candan əzizdi məgər? – Artıq oyuna fasilə vermiş Mirsəftərin sualı o qədər sadələvh olur ki, babamı gülmək də tutur.

– Bəs neynəsinnər, ay rəhmətliyin oğlu? Ölsünnər acınan?

– Yox, ölməsinlər, – Mirsəftər təslim olmur, – köçüb getsinlər başqa yerə.

– Düz diyirsən. – Babam təsdiq edir. – Ancaq hər adam da öz ev-eşiyini qoyub alayı yerə gedə bilmir axı? Qıraqla üç gün qonaq qalanda, adamın burnunun ucu göyniyir evçün. O ki qaldı biryolluq gedməy ola. Məsəlçün mənim atam da sən diyən kimi elədi. Bir dəfə dənizdə möhkəm tufana düşür, lötkə çövrülür, yoldaşları batır. Ancaq atam özünü suda saxlıya bilir. Elə suyun içində allaha dua eliyir ki, sağ-salamat qırağa çıxım, bir də oğraşam əgər dənizə barmağımı da soxsam. Hə, həmin gecəni səhəreycən atam üzür, ancaq gün çıxana yaxın birtəhər özünü qırağa çıxarda bilir. Onnan sonra qıraqla qalan o birisi lötkələrini də satır, qərdeşiyən bir yerdə gəlir Bakiyə, həmin bu yerdə torpaq alırlar, ev tikillər, həyat baca düzəldillər, lövbər salırlar burda. Atam gedib çolaq Ağabalanın deyirmanında işə düzəlir, əmilərim də gedir Bibiheybət mədənnərinə.

– Bəs indi necə? Yenə kənd camaatı balıqçılıqla məşğul olur? – Mirsəftər artıq zəri bir qıraqla qoyub soruşur.

– Yox əşi. Əlli-altmış il əvvəl Pirallahıda nöyüt mədənnəri açılannan sonra dənizə çıxmaqla çox lüzum qalmadı. Kişilərin çoxu getdi orda işdəməyə, kəndin qəbirsannığı da düzəldi, day qəbirlər də meyitə həsrət qalmadılar. İndi kətdə cəmisi beş-on nəfər balıqla çıxır. O da, hərdən-bir.

Araya Bakı gilavarı kimi isti bir sükut çökür, yalnız indi hər iki oyunçunun - həm babamın, həm də kirayənişimiz Mirsəftərin yadına düşür ki, hələ tası başa vurmayıblar. Deyəsən, zəri axırıncı kimin atdığı da yaddan çıxmışdı. Onunçün də, babam nərdtaxtanı hələlik bağlayır, başını geri çevirib nənəmi çağırır.

– Sonaxanım, ay Sonaxanım.

Nənəm xırda pəncərədən başını çıxardır.

– Nə var?

– O gün kətdən pişrast qarpuz götürmüşdim a, onnardan birini kesib göndər bura. Lap ciyərim yandı.

– Mənim əllərim xəmirli idi. Uşaqlar da, yoxdu. Gəl özün seç, götür.- nənəmin səsi eşidilir.

Babam başını yellədirib dodaqaltı mızıldanır; «Bu köpəy uşaqları da evdə ramazannan ramazana tapılırlar», sonra da ayaqa qalxıb evə keçir və bir o qədər keçmir ki, əlində orta ölçülü bir qarpız, iri dəmir sini və uzun bir bıçaq geri dönür. Nərdtaxtanı enli stolun bir kənarına itələyib qarpızı sininin üstünə qoyur, sonra üzünü stulda külək döyən qamış kimi yellənən kirayənişinə çevirir:

– Süzün rayonda da qarpuz əkillər?

– Yox, bizdə kartof-soğan çox olur. Qarpızı Sabirabaddan gətirirlər.

– Eh, - babam ağzını büzüb əllərini yellədir. – Sabirabadda qarpuz su verillər. Dadı qaçır. Bizim kətdərdə qarpuz yemişi dəniz qırağında əkillər, day sulamıllar. Özü dənizin suyundan çəkir canına. Olur bal kimi.

Qarpızdan gözünü çəkməyən Mirsəftər birdən, elə bil, nəyisə xatırlayır, Babamdan soruşur.

– Düz deyirlər ki, Zirə qarpızına çırtma vuran kimi partlıyır?

Babamın əlindəki bıçaq bir anlıq havada donub qalır və qarpızın ömrü bir neçə dəqiqə də uzanmış olur.

– Eh, rəhmətdiyyin oğlu, çırtma nədü? Hünərin varsa yaxşı yetişmiş qarpuzun yanında bir az bərkdən danışın. Atamın goruyçün, o saat partdıyacey. Bizim qarpuzdarın adam kimi canı var, dil bilillər. Ses-küydən də xoşdarı gəlmir, xasiyyətdəri ağırdu, söz götürən döyüllər, – babam əliylə qarşısındakı qarpızı göstərir, - bu pişrastdu, vaxtınan qabaq yetişir. Bunnar bir az gönü qalın olullar. İnşaallah, yayın axırında bizim əsas qarpuzdar çıxanda özün görərsən. Sağlıq olsun, beş-on dənə götürüb gələciyəm. Bax elə səniynən oturaceyig burda, qarpuzı da qoyaciyik qabağımıza. Elə sənin yanunda bir dəfə bərkdən qışqıracıyem qarpuzun üstünə, o saat partıyacey.

Babam sözünə fasilə verib bıçağı qarpıza batırır və kəsib səliqəylə dörd yerə bölür.

– Bəh-bəh, əntiqə. Qıpqırmızıdu. - Birdən elə bil babamın yadına nəsə düşür, başını əyib həyəət qapısından bayıra, Qırxpilləkənə tərəf boylanır. – O vaxt biz bura təzə köçəndə, nə bilim on yaşım vardı, ya on iki, düriüst yadımda qalmıyıb, bütün günü məhəllə uşaqlarıynan bu damların üstünə atdanıb düşərdik, oynıyardıq. O vaxt İrannan bura çoxlu həmşəri gəlmişdi. Mədənnərdə fəhləlik eliyib, külfətdəriyçün çörey pulu göndərərdilər. Bizim qoçular, qoluzorrular da çox incidərdi oları. Hə, canım sənə disün, çoxu da Qırxpilləkannan yuxarıda, Həmşəri palanda qalırdılar. Dəniz qırağına, mədənnərə də həmişə bizim bu pilləkannardan düşüb gedərdilər. Biz də, məhəllənin xırda uşaqlarıynan paltarımızın əteyini daş-kəsəklə doldurub damda gızdənərdik, pilləkannanrnan aşağı düşən həmşəriləri nişan alıb atardıq, ləzzət tutardıq.

– Bəs bir şey demirdilər sizə? - Mirsəftər gözünü qarpızın tumların üstündə gəzdirərək təəccüblə soruşur.

– Əşi ay rəhmətdiyyin oğlu. Kimdi həmşəriləri adam sayan. Bizimkilər piştovlarını..

– Nəyi?

– Tapançanı diyirəm də, hə, piştovlarını yoxlamaq istiyəndə yoldan keçən həmşəriləri nişan alardılar. Yazıqları heç itirib-axtaran olurdu ki? Biz də böyüklərə baxıb özümüzü onnara oxşadırdıq da. Yoxsa yerri camaata eləncik eləseydik, atamızı dalımıza səriyərdilər. Hə, bir dəfə necə oldusa, atdığım iri

daş parçası yekəbaş, keçəl bir həmsərinin parıldıyan kəlləsinin düz ortasından tutdu, daş dəyən kimi başı qarpız kimi partdı, qanı axıb sifətini tutdu. Yazıq heç sesini də çıxartmadı, bilmirəm qorxdı, ya heç halı olmadı, hələ başını tutub uzandı yerə.

– Öldü? – Kirayənişin artıq gözünü qarpızdan çəkib babamın tük basmış üzünə zillənir.

– Mən nə bilim? – Babam çiyinnərini çəkir. – Əvvəlcə nəşə qorxdı, uşaqların hərəsi qaçıb bir yanda gizdəndi. Axşam tərəfi qırxpilləkənə düşəndə baxdıq ki, kişidən əsər-ələmət yoxdu. Yerdə laxtalanmış qanının ləkəsi qaralıb qalmışdı. Ya özü birtəhər sürünüb getmişdi, ya da o biri həmsərilər gəlib sürüyüb aparmışdılar. O haqq-hesabdan sonra hər dəfə qarpıza bıçaq vuranda ki, belə partdı, həminəki həmsərinin kəlləsi gəlir gözümün qabağına.

Mirsəftər babama toxdaqlıq vermək qərarına gəlir. Amma çox nahaq.

– Eybi yox, uşaqlıqdı da. Adam uşaq olanda, bilmədən çox iş görür. Çox da vicdan əzabı çəkməyin.

Babam sanki diksinir. Qaşlarını çatıb təəccüblə Mirsəftərə baxır.

– Nə? Vicdan əzabı? Nə danışsın? Əzab nöş çəkirmən? Həmsəridü də. Mən olmuyam ayrısı olsun. Onsuz da ya hansısa qoçunun gülləsinə tuş gəlirdi, ya da mädəndə quyuların birində boğulub ölərdi. Bir dənə həmsəri başının partdamağı nədi ki, onunçün də fikir çekim. Məni ayrı şey diltir eliyirdi. Həmişə qarpuz kəsəndə o keçəl həmsərinin partdıyan kəlləsinə axan qan gəlir gözümün qabağına. Mən də qannan iyrənirəm, ürəyim bulanır. Sonra qarpuz gücnən boğazımdan keçir. Bilmirəm, ağzıma yedim, ya burnuma. Gərəkdi ki, qarpuzu kəsənnən sonra beş-on dəyqə başımı bir işnən qatım, o keçəl yadımdan çıxsun, yoxsa oturub adam kimi yeyə bilmirəm.

Mirsəftər ədəblə babamın əlindən bıçağı alıb qarpızı doğrayır, səliqəylə sininin içinə düzməyə başlayır.

– Düzdü, ağsaqqal, baş yarımaq nədi ki? Bizim rayonda elə qoyun otaranda, addımbaşı kiminsə uşağı qayadan daşdan yıxılırdı, baş-gözü partlayırdı. Adam öldürmək ağır şeydi. O da ola həmsərilər kimi yazıq adamları. Əsas budu ki, öldürməmişiz.

Babam fikrini yayındırmaqçün doğranmaqda olan qarpıza yox, stolun üstündə asudə gəzişən iri qarışqalara baxır və qəfildən barmaqını uzadıb, baş barmaqla bir neçəsini əzir. Elə bil ki, barmağındakı qətiyyət dilinə keçir.

– Eh, nöş öldürməmişəm?! O qədər öldürmüşəm, o yana da keçmişəm.

Mirsəftərin bıçağı qarpızın içində donub qalır, təəccüblə babamın laqeyid gözlərinə baxır.

– Kimi, həmsəriləri?

– Həmsəri də olub, erməni, urus da olub.

– Haçan?

– On sekkizinci ildə. Onsuz da elə əvvəldən həmsərilərnən çox aram yox idi, ancaq on sekkizinci ildən sonra lap zəhləm getdi olardan.

– Niyə ki? – Qarpızın içində qalmış bıçaq yenidən hərəkətə gəlir.

– Əşi, o vaxt beş-altı vağon erməni saldatı getirmişdilər Bakiyə. Guya burdan keçib davaya gedirdilər, türklərnən vuruşmağa. Bu köpəy uşaqları da, dinc diyanmadılar, şəhərdəki ermənilərnən əlbir olub, başdılar aşağı məhəllələrdə müsürmannarı incitməyə, evləri talan elədilər. Nə qədər müsürmanı qırdılar. O vaxt bizim məhəllə cavannarı yuxarıdakı Dağlı məhəlləsinin cayıllarıyan birləşib sözü bir yerə qoyduq ki, erməniləri yuxarı məhəllələrə buraxmıyaq. Ağsaqqalları göndərdik sambalı qoçuların yanına, axırda Aşurbeyov bizimçün əlli dənə tufəng, otuz-qırx karobka da güllə göndərdi. Biz də dağlı məhəlləsinə aşağı səngər düzəlddik, erməni saldatları iki-üç dəfə yuxarı məhəllələrə çıxmaq istiyəndə gülləyə basıb qeytərdik dala. Hə, canım sənə disün, hələ həmin davalar vaxtı bir gün o köpəy uşağı erməniləri qovluyub özümüz də aşağı düşmüşdük. Baxdıq Həci Zeynalabdinin qız məktəbinə yüz addım yuxarıda, ermənilərin bir saat əvvəl səngər qurduğu yerdən kimsə çağırır ki, ay qardaş, kömək eliyin, ölürəm, canım çıxır. Yaxın gəlib gördük, bir dənə həmsəridü,

sağ qolunu güllə aparıb, qanı axıb gedir. Demə, bu vələdüzna da ermənilərnən imiş. Babam Kərbəlayi Fəttahın qəbrinə and olsun, elə hirsəndim ki, beşaçılanda nə güllə vardısı, hamısını boşaltdım bu itoğlunun qarnına. O vaxtdan sonra, lap zəhləm getdi onnardan.

-Bəlkə, heç həmsəri deyilmiş? - Artıq qarpızı dilimləyib bıçağı bir kənara qoymuş Mirsəftər dillənir. - Axı deyilənə görə, İranda da erməni çoxdu. Yəqin ki həmsərinlərin içində yaşadıqlarına görə elə bizim dili də bilməmiş olmazlar.

Əlini uzadıb doğranmış qarpız dilimlərindən birini götürmək istəyən babam, kirayənişinin sözündən sonra əl saxlayır, bir neçə saniyə nəsə fikirləşir, gözlərini döyür.

- Deyirsən, yəni, o da elə İran ermənilərinənməmiş?

- Nə bilim? Axı həmsərinə ermənilər özününkü bilib dəstələrinə götürməzdilər.

Babam bir az da fikrə gedir, stolun üstündəki qarışqalardan daha üç-dördünü öldürəndən sonra içini çəkir.

- Doğurdan e. Heç bu vaxteycən ağıma gəlməmişdi. Mən də, o günənən bu yana qırx ildü hara çatıram, həmsərilərin nəsil-necabətini söyləyəm ki, it uşaqları o vaxt erməniyə köməy eliyirdilər.

Mirsəftər əlindəki qarpız dilimindən bir dişləm qopararaq, çeynəyə-çeynəyə bir müddət babama baxsa da, onun təəssüf hissi keçirib-keçirmədiyini ayırd edə bilmir. Və qəfildən ağına nə gəlsə, söhbətin istiqamətini tamam dəyişir, babama ilk baxışdan qərribə görünən bir sual verir.

- Ağsaqqal, heç Lenini görmüsən.

Babam çeynədiyi qarpız tikəsini udub başını yellədir.

- Yox əşi, mən heç Məskoda olmuşam ki, o keçisaqqalı da görəəm? Ancaq gürcü balasını görmüşəm.

- Kimi?

- İstəlini diyirəm.

- Harda görmüsüz ki?

- Zirədə. - Babamın adı tərzdə verdiyi cavab Mirsəftərə ağ yalan kimi görünür. Amma xasiyyətini bildiyindən kişini özündən çıxartmamaqçün ehtiyatla soruşur.

- Axı mən heç eşitməmişəm ki, Partıyanın o vaxtkı Baş katibi haçansa Abşeron kəndlərinə qonaq gəlsin.

Babam başı üstündəki tut ağacından qarpız dilimlərinin üstünə düşən yarpaqları götürüb yerə atır və gülümsünüb dillənir.

- Əşi o vaxt İstəlin baş katib döyüldü. Heç adı İstəlin də döyüldü. Cüvəllağının biriydi. Beş-on dənə lotu-potunu yığmışdı başına, bizim xozeyinnərin boynuna tavan qoyurdu, pul alırdı. Özünkilərin içində hamı ona Koba diyirdi, bizim camaat da elə gürcü balası diyən kimi bilirdilər ki, söhbət kimnən gedir. Kasıb-kusub onun xətrini çox istiyirdi. Bizim kəntimiz şəhərdən lap uzaqda, az qala dənizin içindəydi, onunçün də elənçiy cüvəllağlar, ara qarışdırannan Urusyətdən gizdin gələndə day poyuznanzadnan gəlməzdilər. Həştərxannan minərdilər xırda balıqçı gəmilərinə, gələrdilər, bizim kəntin yandövrəsində gizdincə çıxardılar qırağa ki, hökumət adamlarının xəbəri olmasun. Sonra şəhərdə nə zibilləri olardısa, aradan çıxmağ lazım olanda yenə də cümarlılar gözdən-qulaqdan uzaq olan bizim kəntə, dəniz qırağındakı bağlarda gizdənərdilər. Həm burda axtaran olmurdu, həm də bəd ayaqda elə burda, Pirallahıda balıqçı gəmilərinə minib təzədən qaçardılar Həştərxana. Mən xırda uşaq idim, Bakiyə köçməgimizdən yarım il əvvəl, qonşumuzun oğlu Əbdüləliyə Gürqan tərəfdə, bağların arasında qoyun otarırdıq. Bir də gördük ki, hardansa bağların içinnən yekə, bıqlı bir dənə kişi çıxdı, əntiqə kürkü də vardı, hə, yaxınlaşıb Əbdüləlini qırağa çəkdi, nəsə danışdı, mən də Əbdüləlidən beş-altı yaş kiçiyiydim diyənə sesimi çıxartmadım, müxtəsəri, bıqlı kişi sözünü diyənnən sonra qoyunların içindən bir dənə ətdisini seçib apardı özünən. O gedənnən sonra Əbdüləlidən soruşdum ki, o kimdi elə, nə didi. Əbdüləli çiyinnərini çəkib, dedi, tanıyıram, ancaq tapşırdı ki, qoyunun yiyəsinə diyərsən ki, gürcü

balası apardı, imkan olanda pulunu da göndərəcəy. Axşam kəntə gələndə qoyunların yiyəsinə hər şeyi necə olub elə də danışdıq. Kişi lap diltxor oldu, dedi bir dənə qoyun nöş vərmişüz, mənəm bütün həyvannarım ona qurbandu. Sonra bildik ki, bu bığlı kişi İstəlin imiş. Camaatdan eşitdik ki, bizim kəçimiz Mirzəbala gizdədirmiş onu bağlarda. Möhkəm cür imişlər Mirzəbəleynən. Ancaq on yeddinci ildən sonra araları deydi. Mirzəbala qoşuldu Musavata, hökumət adamı oldu, ancaq İstəlin qırmızılardan bir yerdə qaçdı Urusyetə. Onu da diyim ki padşah olannan sonra nə Mirzəbəleya, nə də o vaxtkı alayı currarına əl vurmamışdı. Hərəsi bir yerə düzəlib işdiyirdilər. Sonra Mirzəbala özü qalmadı burda, sağ-salamət çıxdı getdi Türkiyəyə. Yəqin ki, hindi lap qoca kişi olar, əgər ölməyibsə... Həm də tek İstəlin döyüldü, bizim kəntin yan-dövrəsindəki bağların quyularında o qədər inqilabçılar gizdənib ki... – Qəfildən babamın üzünə təəssüflə dolu qərribə bir kinayəli gülüş yayılır, – o vaxt özdəri gizdənirdilər quyularda, hökumətə gələnnən sonra da axundları, mollaları, beyləri, ağaları doldurdular o quyulara. Sən çərxi-fələyin işinə bax e, hələ bil ki, dünyanı tərsinə çevürdülər, quyulardekilər çıxdı dağ başına, dağ başındekilər də doldular qarannıq quyulara. Nə bilim, vallah, uşaq vaxtı heç yatsam da yuxuma girməzdi ki, Molla Muradəli kimi ağzı dualı, nurani bir kişini, bir dəfə müsəllayə çıxmasıynan göydən yerə yağış yağdıran bir axundu Gürgən bağlarında diri-diri quyuya atıb üstünü qumnan dolduraceylər, Həci Ataxan kimi sözü daşdan keçən, Sabunçidə iki dənə urus girdəvoyunu tepiyinin altına salıb eşşeycən çırpən hörmətdi bir mülkədər dəniz qırağında boynuna daş bağlıyıb körpüdən aşağı ataceylər. Eh, bilirsən nə qədər elənçiy kişilərin axırına çıxdılar? Bir döyül, iki döyül.

Mirsəftər də, başını yellədir.

– Düzdü, ağsaqqal, yaxşı ki, axır vaxtlar zamanə dəyişib. O vaxtın arxivləri açılır, şəxsiyyətə pərəstiş dövrünə aid sənədlər çıxır, məlum olur ki, nə qədər günahsız adam güllələnib, sürgün olunubmuş. Sağ qalanlar geri qayıdır, vəfat edənlərə də ölümündən sonra bəraət verilir. Odey neçə il bundan əvvəl Hüseyn Cavidin də, Mikayıl Müşfiqin də, repressiya olunmuş başqa şairlərin də təzədən kitabları çıxdı. Bəlkə də görmüşüz. Məndə var, axşamlar bekar olanda oxuyuram.

– Yaxşı eliyirsən, oxu, həyif ki mənəm çox oxumaqnan aram yoxdu, hövsələm çatmır, ancaq oxuyan olanda qulaq asıram. – Babam nərdtaxtanın üstündəki daşları oynadaraq nəsə fikirləşir, – yox, yalan diyərəm, nə Cavid, nə də o birini görməmişəm. Bəlkə də görmüşəm, ancaq fikir verməmişəm. Ancaq Cəfər yadımdadı, yaxşı yadımdadı.

– Cəfər Cabbarlı?

– Bir dənə Cəfər olub da, ayrısı yoxdu ki? Həri, o dağlı balasını diyirəm. Bizim bu Qırxpilləkannan bir az yuxarıda, Savetskinin üstünədə Dağlı məhəlləsində olurdu. Hər gün burdan düşüb işə gedirdi. Qabiliyyətli oğlan idi, böyük-kicik biləndi, salam verməmiş yanımdan keçməzdi. Çox vaxt da əlində tar olardı.

– Hə, mən oxumuşam ki, pyeslərinin içindəki mahnıları da özü bəstələyərmiş, çox vaxt elə tamaşa vaxtı da özü ifa edərmiş.

Babam laqeydliliklə çiyinlərini çəkir.

– Onu day bilmirəm, tiyatıra-zada gedən olmamışam, ancaq tarı yadımdadı. Bir gün bizim bu pilləkannardan düşürdü, biz də qonşum Kəblə İmamverdiynən pilləkannarın qırağında bax elə bələnciy üzbəüz oturub nərd atırdıq. Diyəsən yaman tələsirdi dağlı balası, pilləkannarı beş-beş düşürdü. Elə bizə salam verib təzə aralanmışdı ki, ayağı daşa ilişdi, bədrədi. Özünü birtəhər saxladı, yıxılmadı, ancaq tarı əlindən düşüb pilləkana çırpıldı, çanağı ortadan bölündü iki yerə. Dağlı balası tara baxdı, rəngi-rufu getdi. Gördik yaman yer eliyib ona tarın sınmağı, oyunu saxlıyıb gəldig yanına ki, sakitdəşdireg onu. Dedi ki, tarın sınmağı bir şey döyül, ancaq iş ondadı ki, on-on beş dəyqədən sonra tiyatırda tamaşam başdıyacey, çoxlu da hökumət adamı gəlicey, mahnıları da tarda özüm çalmalıyam. Bu zibil də vaxt tapdı sınmağa. İndi beş-on dəqiqənin içində hardan təzə tar tapım. Soruşdum ki, tiyatırda ayrı tar yoxdu ki? Didi tapmaq olar e, ancaq hamı arxayındı ki, mənəm özumdə var, özüm gəlib çaləcəyəm. Mən dilləndim ki, atalar düz diyib, tələsən təndirə düşər, ancaq sən fikir eləmə. Bir şey fikirləşərik. Çönüb

Kəblə İmamverdiyə didim ki, Kəbleyi, o əskər gedən kiçik oğlun o vaxt hərdən bizimçün dinqıldadırdı, onun tarı hayandadı? Kəblə İmamverdi didi ki, vallah, uşaq əsgər gedənnən sonra o biri şeyləriynən bir yerdə yığıb doldurmuşam çardağa, altı aydu ordadı, əgər taxtabitilər axırına çıxmıyıblarsa, qurbandu, götür apar.

Müxtəsəri, Kəbleyi həyitə girib tez dama çıxdı, tarı tapıb aşağı düşdi, Cəfər alıb baxdı, elə ayaq üstə dinqıldıtdı, didi sesi yaxşıdı, ancaq kökdən düşüb, eybi yox, tiyatırda kökliyəm. Tarı alıb əlli dəfə çox sağ ol didi, sonra da tələsik düşdü aşağı. Bir-iki günən sonra Cəfər gəldi ki, bəs tarı götürmüşəm, çox sağ olun. Kəblə İmamverdi almadı ki, mən onu sənə satmamışam, bağışdemişəm, dağlı balası çox illah elədi, tarın pulunu verməy istədi, ancaq Kəblə İmamverdi didiyinnən dönmədi. Axırda dağlı balası didi ki, erməni-müsürman davasınnan taza bir dənə tiyatır yazıram, ordakı adamlardan birinə sənənin adını qoyacağam. Day bilmirəm qoydu, ya yox. Ancaq yalan diməz, dağlılar sözdərinün üstündə diyanan olullar. Neçənci ildeydi bu söhbət... bu saat yadıma salaram... hə, Bibi Uçan ili, həri-həri, yüz faiz, Bibi Uçan il idi.

– Kim uçan? – Mirsəftər elə bilir ki, babam onu lağa qoyur.

– Bibi də. – Birdən babam başının yellədir. – Hə, sən Bibini görməmişən axı. Uçmağını hardan biləsən.

– Kimin bibisini?

– Bibiheybətdeki türbəni diyirəm. Orda İmamlardan birinin bacısının qəbri vardı, soradan camaat oranı ziyarətə eləmişdi, nəzir-niyaz gətirirdilər. Çox kəramətli yer idi. Hə, birini qoyub birini danışım, Hüseyn Rəhmanov vardı, köhnə kamunistdərdəndi, o vaxt hökumətin başında diyanan üç adamnan biriydi, bunun da bir nurani, mömin anası vardı, həmişə ona diyərdi ki, nahaq gedib bu allahsızlara qoşulmusan, meçiddəri sökürsüz, mollaları didərgin salırsız, Allahın qəzəbi tutar süzə. Bu da həmişə anasını lağa qoyurmuş, sözünə fikir vermirmiş. Davadan beş-altı il qabaq hökumət fərman verir ki, şəhərdəki iri meçiddərin, kilsələrin çoxu sökülsün. Həmə ildə Qızıllı kilsəni də, Bibiheybət ziyarətəhanını da söküb qoydular yerə. Hə, didiyim odu ki, Bibiheybət meçidi dağılıb uçulan kimi həmə ildə o Hüseyn Rəhmanov gəlir anasının yanına, zarafatca diyir ki, məmə, ay məmə, muştuluğumu ver, Bibi uçdu. Anası da bir oğluna baxır, bir onun başındakı urus papağına baxır, başını yelləyib diyir ki, fikir eləmə oğul, çox qalmıyıb, bir gün sən də uçarsan... doğurdan da davadan bir-iki il qabaq Hüseyn Rəhmanovu vraqnarod eliyib basdılar içəri, gülləni də qoydular tərəsinə. Ancaq «bibisi uçdu» kəlməsi o vaxt düşmüşdi camaatın ağzına... Çox yerləri dağıtdılar həmin illərdə. Həyif.- Babam əyilib həyətin qapısına tərəf boylanır və əliylə nəyisə Mirsəftərə göstərir. – Bax, burdan baxanda Qızıllı kilsənin bütün minarələri görsənirdi. Bilirsən hardeydi? Qoşa qala qapısının bir az yuxarıda bazar var e, bax onun üstündə. İndi diyəsən məktəbdə yerində. Eh, nolsun ki, kilseydi, bilirsən nə bina idi? Biləcəridən şəhərə girən kimi gümbəzdəri görünürdü, şəhərin hansı yerində azırdınsa, Qızıllı kilsənin parıldıyan gümbəzini tutub yolu tapırdın. Çox iri bir şey idi, həm də yaman möhkəm idi. diyirdilər ki, onu tikəndə malasına filan qədər yumurta sarısı qatmışdılar. Yadımdadı ki, belənciy vurub dağda bilmədilər, düz dörd il əlləşdilər, kərpic-kərpic sökdülər onu. Şəhərdəki köhnə urusdar hər dəfə sökülən kilsənin yanının keçəndə gildir-gildir yaş tökürdülər... Mən dürüst bilmirəm, ancaq camaat danışdı ki, köhnə hökumətin vaxtında bir dəfə İstəlin Bakidə olanda girdəvoylar düşübmiş dalıya, bu da görüb qaçmağa yer yoxdu, gedib girib o kilseyə, keşidərin də yazığı gəlib, götürüb gizdədiblər onu ən yuxarıdakı çardağa, iki gün qalıb orda. Bu kilsənin də zəngləri çox zırpı bir şeydi, səsinən qulaq tutulurdu. Müxtəsəri, iki günün içində İstəlinin baş qulağı elə gedib ki az qalıb zənglərin səsinən başına hava gəlsün, gic olsun. Birtəhər məqam tapıb aradan çıxandan sonra, guya özü-özünə söz veribmiş ki, imkan düşən kimi bu kilsəni zəngləriynən bir yerdə sökdürüb qoyaceyam yerə. Padşah olandan sonra elə də eliyir.

-Hə, yadıma düşür. - Mirsəftər babamın sözünü təsdiq edir. – Uşaq vaxtı hansısa tarix kitabında oxumuşdum ki, Stalin inqilabçılıq fəaliyyəti zamanı bir neçə dəfə Bakıda olub, hətta həbs edilib burda.

-Düz yazıblar. Neçə ay bizim Bayıl türməsində də yatıb. O, Bayılda yatanda Nəriman doxtur həmişə gizdincə pərədaça göndərirdi onunçün. Eh, o da bir alayı kişiydi. Allah Həci Zeynalabdinə rəhmət eləsin. Doxtur kimi nə qədər cavannarı göndərirdi öz puluna Urusyetə, dərs öyrənməyə. Həyif, mənim cavannığım pis vaxtdara düşdü, ara qarışdı, məzhəb itdi aləm deydi bir-birinə, Nukalay padşahın dalınnan deydlər, hökumət deyışdi. Yoxsa mən də gedib oxuyub bir fərri adam olardım. Həci də əlimiz çatan adam idi. Böyük əmim Kəblə Muxtarın arası xod idi onuynan. Həci Zeynalabdin onun xətrini çox istiyirdi, bilirdi ki, ağzı dualı mömin kişidü, həm də heç kimnən qorxu hürküsü yoxdu, sözi kişi kimi üzə diyəndü. Kəbleyin Şubanı tərəflərdə qoyun sürüləri vardı. Həcinin bütün külfətiyçün, sonra, öz fabrikinin işçiləriyçün əti ancaq Kəbleyidən alardı. Hər ay iki yüz qoyun ayırub göndərərdik ona. Kəbleyi bircə kəlmə sözü bəs eliyərdi ki, minnətsiz-filansız məni də göndərəceydi Urusyetə dərs oxumağa. – Deyəsən gəncliyi yenə də kino lenti kimi babamın gözünün qabağından keçir, kişi həm kövrəlidir, həm də xoşhallanır.

-Deyirlər camaatın qayğısını çəkən adam olub Tağıyev. - Mirsəftər sözünü deyib babamın üzünə baxsa da, görür ki, kişi deysən onu heç eşitməyib, öz ələmindədi, fikri də allah bilir hardadı.

– Bir dəfə Kəbleyi Mərdəkana, Həci Zeynalabdinin bağına gedəndə məni də aparmışdı özüynən. İndiyəcən yadımdadı, elə belənçiy isti bir yay günü idi, adamın nəfəsi kesilirdi istidən. Rəhmətdik Həcinin bağının qabağında faytonu saxladuq, ikimiz də düşdik. Əmim Kəblə Muxtar bir torba təmiz cırə götürmüşdi Həciyçün, bilirdi ki, xoşdıyır bizim cırəni. Hə, içəri girəndə gördik Həci bağdakı ikimərtəbəli mülkdən bir az aralıdakı çarhovuzun qabağında dayanıb, əllərini də belində cütüdiyib. Deyəsən çarhovuzdakı balıqlara baxırdı. Biz həyəətə girən kimi çönüb dilləndi ki, gəl görək, Kəblə Muxtar, cırənin iynənən bildim ki sənsən. Rəhmətdik düz diyirdi. Bizim kəntin cırəsinə ki, döyüb toz kimi elədün, iyi Allahü-əkbərin qurtaracağına gedib çıxır. Həci də yəqin elə biz faytonnan düşəndə iyi hiss eləmişdi. Hə, küləfirəngidə oturub kalan söhbət elədik, yəni mən heç nə danışmırdım, elə oturub qulaq asırdım, xırda uşaq idim, ixtiyarım nəydi ki onların yanında ağzımı açım, elə Kəblə Muxtar bir yol gözünü ağartseydi mənə gərək xəcalətdən yerə girərdim. Müxtəsəri, şirin söhbətin bir məqamında Həci Zeynalabdin əmimə baxıb dedi ki, Kəbleyi, bu uşaqa səhərdən gözaltı baxıram, yaman fəhmli uşaqa oxşayır, yəqin ki, mollaxana da qutarmış olar. Gəl üzümüzə gələn il göndərey onu Urusyetə, qoy oxuyub bir adam arasına çıxsın. Yoxsa batıb gedər, həyifdü. Kəblə Muxtar da mənə baxıb əlini yellətdi ki, bəs lazım döyül, elə bircə o çatmırdı ki, olan qalan namus-qiryətini, müsəlmançılığını da aparıb soxsun mənşəkəlin ayaqlarının arasına.

Söz Həci Zeynalabdinə tutdu deyəsən, qaşqabağını salladıb didi ki, elə nöş danışsən, Kəblə Muxtar, bəyəm bizimkilər gedib oxuyub biqiryət olub gəliblər?

Kəbleyi əvvəlcə istədi söhbəti deyışsün, ağzını büzüb dedi ki, ay Həci, mən ölüm ağzımı açma, allah eləməsin, elə bir söz diyərəm ki, sonra xətrüvə deyər, bilirsən ki, mən bu qurumuş dilimi saxlıya bilmirəm.

Ancaq Həci də Həciydi, üreyi partdıyardı söhbətin kökünə gedib çıxmaseydi. Oturduğu kreslonu bir az da əmimə tərəf çəkib dedi ki, Kəbleyi, oxu atıb yayını gizdətmə, sözün varsa üzümə de, yoxsa pis iş görürəm ki, camaatın uşaqlarını göndərirəm oxuyub adam olsunnar? Hə?

Kəbleyi gördü ki, Həci Zeynalabdin onnan əl çəkən döyül, onunçün də dilləndi ki, pis iş görmürsən e, ancaq... nə bilim vallah, özün yaxşı bilirsən ki, ay Həci, bizim camaatın bir əlində namus-qiryətdü, bir əlində din-iman, bu zibilə qalmış elm də elə şeydü ki, onu dişnən, ağıznan götürməy olmur, gərək əlindəki bu iki şeydən birini atasən ki, onu götürəsən. Ayrı yolu yoxdu. Urusyetə, nə bilim Firəngistana oxumağa gedənnər də məcbur olullar ki, bunnardan birini, ya da elə ikisini də birdən atsınnar mürtəddərin ayağı altına, o elm dediyün şeyi götürsünnər. Görmürsən gedib gələn urusdardan bəşbətər olur. Özlərinən başqa heç kimi beyənmillər. Dönüb olullar moltanı. Həm də ki, eşşəyi

oxumaqnan adam eləmək olmur axı, ay Həci, eşşeg elə eşşegdü, gedib oxuyandan sonra da olur üstünə kitab yüklənmiş eşşeg.

Həci əvvəlcə dinmədi, qabağındakı stəkandan bir qurtum çay içib dedi ki, yaxşı, ay Kəbleyi, biz neyniyək ki, elm indi olardadı, o dey mütləklər tikdiririk, nə bilim, su çəkdiririk, həkim filan lazım olur, o saat cumuruq Urusyetə, Firəngistana, ordan od qiymətinə adam gətizdirib işdədirik. Ondansa elə özümüzünkülər oxusunlar, o pulu da elə özümüzünkülərə yedizdirək də.

Kəbleyi razılaşmadı, dedi ki, ay Həci, axı bu gedib gələnlərin beynini orda elə doldurullar ki, gələnnən sonra mənim kimilərin saqqalına gülüllər, sənin kimilərin papağına. Elə bilirsən ki, sənə çox sağ ol diyəcəylər? Yox, əllərinə imkan düşən kimim elə birinci sənin kimilərin üzünə ağ olaceylar. Çünki elə öyrədillər oları. Elmi verillər, ancaq əvəzində qanacaq qabiliyyəti, hörmət izzəti, müsəlmançılığı alıllar əllərindən. Ondansa elə mollaxana, mədrəsə oxusalar yaxşı olar.

Həci gülüb dedi ki, Kəbleyi, əvvəla mollaxana, mədrəsə oxuyanıma çoxdu, hamısının da hörmətini saxlıyırsız, özün şahidsən. Ancaq Qumda oxuyub müctəhid kimi gələn adama mən buruq qazdırıb, su çəkdirə bilmərəm, incinar döyül axı, canımın müalicəsini ona tapşıra bilmərəm axı. Onun öz yeri var, bunun öz yeri, hər ikisi lazımdı. Düz deyirsən ki, elm öyrənən uşaqlar çox dəyişillər, gələndə tanımaq olmur, oraların havası başdarını xarab eliyir. Amma ki, ayrı yolumuz yoxdu.

Kəbleyi bir az da özünən çıxdı, dedi ki, ay Həci, bu vaxtecan xoruz yox idi, səhər açılmırdı beyəm? Urus bənnaları olmiyanda bizimkilər beyəm ev tikə bilmirdilər? Yoxsa Xan sarayını, Qız qalasını da urusla, firənglər tikib? Ya da ki, elə həkimləri diyim, allaha and olsun ki, mənim nənəm Xatun arvad sənin o Firəngistanda oxuyub gələn həkimlərindən çox bilirdi, adamı qan almaqnan, otdaman, duaların, nə bilim, cürbəcür şeylənnən elə müalicə eliyirdi ki, ölü də dirilib otururdu.

Həci Zeynalabdini yenə gülməy tutdu, dedi ay Kəbleyi sən də lap ağını çıxardma, o həkimlərin dərmanları, alətləri, var, bədənin hər əzasının ayrı həkimi var, hər şey təmiz səliqə səhmanlı. Yoxsa əski yandırıb külünü yaraya sürtmənnən yara sağaldarlar?

Kəbleyi təslim olmadı, dedi, nə oldu, bu vaxtəcan sağaldırdılar, indi eliyə bilməzdər? Nöşün oraburanı görən kimi özünkiləri bəyənmişən?

Həci yenə israr elədi ki, ay Kəbleyi, sabah elə sənin özünün qarnından, nə bilim harandan sancı tutsa, bədəniyə yara bassa, görsən ki, bizimkilər əlac eliyə bilmir, beyəm getməzsən təzə həkimin yanına?

Kəbleyi hikkənnən dedi ki, yox, gedməyəm, əgər bizim müsəlman təbibləri əlac eliyə bilməsələr diməli əcəlim çatıb, Allah-təalanın əmriyənən canımı təslim eləməliyəm.

Sonra da Kəbleyi bir az yavaşdan dedi ki, mənim kimi adamlar da nə qədər danışsalar da onsuz da heç zad deyişmiyəcəy. Zəmanə belədi, ay Həci, səndə də heç bir günah yoxdu. Amma məni yandıran ayrı şeydü, bizimkilər ki, gedib oralarda adamlıqlarını əldən verib elm qazanıllar, mən ki, belə görürəm iyirmi otuz ildən sonra bu məmləkətin camaatının çoxu elmi eşşeglərdən ibarət olacey. Elə iş başında da onlar olacey, camaatın başının ağası da... Babam nəfəsini dərib qurumuş dodaqlarını ovuşdurur, qəfildən əyilib başmağının tayını götürərək həyətin başındakı divarın dibindən başını çıxarıb qorxu-qorxa stol arxasındakılara boylanıb bozumtul siçovula tolazlıyır, sonra da qarşısında oturan Mirsəftərə baxır və yenə də əmisinə işarəylə davam edir: yaman tərs kişi ydi Kəbleyi, yetmiş neçə yaşında ciyərinə nəşə yara çıxdı, nə qədər illah eləsəy də hikkəsinə salıb gedmədi urus həkiminə, dedi əcəlim çatıbsa ölməliyəm. Kişi bir ayın içində şam kimi əriyib getdi. Ancaq həyif, gərək məni də göndərəydi oxumağa. İndiyecən başıma döyürəm ki, bəlkə gərək evdən qaçıb gedəydim oxumağa.

-Hə, -Mirsəftər də nəyisə xatırlayır. - Bizim kənddə də bir oğlan vardı, tək uşaq idi, atası onu qoymurdu oxumağa getsin, bir də onda xəbər tutduq ki, sənədlərini də götürüb evdən qaçıb. İndi neçə ildi Moskvada oxuyur.

-O vaxt çətin olardı elənciy oxumaq. Sən indikinə baxma, hökumət instruta girənə pul verir, obşejit verir, o vaxt pulsuz lap qaçıb getseydim də, oxuya bilməzdim. Yiyib içməy bir yana qalsın, ildə filan qədər oxumaq pulu vardı, onu kim verəcəydi?

-Demirsiz, Tağıyev sizi tanıyırdı? Gedib xahiş edəydiz, kömək edərdi də.

- Yox əşi, Həci Zeynalabdin bilseydi ki, evdən gizdin qaçmışam, qulağımnan tutub döyə-döyə qaytarardı evə. Çünki Kəbleyinin xasiyyətini bilirdi. Xəbər tutseydi ki, Həci məni onnan gizdin oxumağa göndərib, ömrü boyu üzünə baxmazdı, məni də Allahu Əkbərin qurtaracağına da olsa tapıb bağırısaqlarımı tökərdi yerə.

-Sovet hökuməti qurulandan sonra oxuyardız...

-Gec idi, atam qərdeşim, təza hökumət gələndə otuza yaxın yaşımdı, heç əvvəlki həvəsim də qalmamışdı.

Bir müddət hər ikisi susur, babam armudu stəkanın dibində qalmış çayı iki addım aralıdakı tut ağacının dibinə boşaldır, Mirsəftər isə əlində oynatdığı sınıq ağac budağıyla yerdə gəzən iri qara bir dozanqurdunu belə üstə çöndərməyə cəhd edir, amma buna nail olmur, üzünə üzünə, əli əllər görmüş dozanqurdu nəinki heç cür arxası üstə çönmür, əksinə imkan tapan kimi qəfil hərəkətlə ağac budağından yapışib cəld üzüyuxarı, Mirsəftərin əlinə tərəf dırmaşmağa başlayır və bunu o qədər sürətlə edir ki, Mirsəftər, bir şey başa düşənə qədər dozanqurdu artıq öz xırda, lakin iti caynaqlarını onun ağ əllərinin yumşaq dərisinə batırır. «Ay dədə» qışqıran Mirsəftər tok vurmuş adamlar kimi qərribə bir hərəkətlə dozanqurdunu vurub yerə salır. Qələbə çalan dozanqurdu böyük təvazökarlıqla dalını yuxarı qaldırıb heç geri də boylanmadan öz yoluna davam edir.

Onun dalyca boylanmış Mirsəftərsə əlindəki sınıq budağı həyatın bir kənarına tullayıb belini dikəldir və nərduxtanın üstündəki qəhvəyi ləkələri silərək təəccüblə ona baxan babama ağlına gələn ilk sualı verir:

-Əminiz sovet hökuməti qurulandan sonra ölmüşdü?

-Yox, sovetdən qabaq. Şəhərə Şollar suyu çəkilən ili. Yazıq həsrətnən gözdüyirdi o günü ki, krantdar açılson. Diyirdi ki, bu su çəkilib qutarsa gedib Həcinün əllərinə öpəciyəm. Ancaq qismət olmadı ona. Su gələndə yorğan döşəyə düşmüşdü, yaxşı döyüldü halı. Birinci dəfə Şollar suyundan doldurub evə gətirəndə, dedi canım da çıxsa içməliyəm onnan. Biz didik içə bilməz, axı bir neçə gündü ki, boğazından yeməy də keçmirdi. Ancaq kişi kimi iki stəkan içdi. Didi, Allah Yezidə lənət eləsin, day bunnan sonra rahat canımı tapşıra bilərəm. İki gününə sonra rəhmətə getdi yazıq. – Babam sözünə fasilə verib dodaqaltı nəşə mızıldanır və əlini üzünə çəkib «allah rəhmət eləsin» deyir, yalnız bu vaxt Mirsəftər başa düşür ki, babam əmisi üçün ürəyində fatihə vermiş.

-Heyif - Mirsəftər mənalı mənalı başını yellədir. – Gərək sağ olaydı, təzə zamanəni görəydi.

Babam onunla qətiyyənlə razılaşırmı, gülümsünüb əlini yellədir:

-Eh, nə danışsən, ay rəhmətliyin oğlu, yaxşı ki təza hökumətin qurulmasını Kəbleyi görmədi. Yoxsa o qədər hikkə ki onda vardı, elə səhəri gün cumaceydi Həci Zeynalabdinin üstünə ki, gördün, mən diyən oldu. Mən sənə dimişdim ki, o pul verib mürtəddərin, allahsızların içinə oxumağa göndərdiyün gədə-güdənlər imkan düşən kimi elə birinci sənə özünü dalından deyəcəylər. İnanmırdun. Bu da axırı.... – Babam başını qaldırıb Təzə Pir məşədinin uzaqdan görünən minarəsinə tərəf baxır. - ...Alay şeyləri demirəm, elə kişi görseydi ki, təza hökumət meçiddəri nə günə qoyur, mollaların başına nə oyun açır, vallahi ki, üreyi partdıyardı. Yaxşı ki, vaxtında öldi.

-Hə, biz tərəflərdə də çoxlu məşədləri, pirləri sökdülər, birini anbar elədilər, birini klub. - Mirsəftər kədərlə başını yellədir, amma sonra nə düşünürsə üzünə azacıq gülür. - Yaxşı ki, Bakıda iki üç məşəd qalıb. O Təzə pirin məşədinin yanından keçəndə hər dəfə öz rayonumuzdakı məşəd yadıma düşür, kövrəlirəm. Yəqin Təzə pir məşədini də Həci Zeynalabdin Tağıyev tikdirib..

Babam başını yellədi deyir.

-Yox əşi. Orda Xəlfə damı vardı. Ağır bir ocaq idi ora. Sonra Nəbatxanım Aşurbeyova oranı alıb hamam Təzə Piri tikdirməyə başladı. Yaman varlı-hallı arvad idi, özü də kişi kimi qırıytdıydı. Meçidin özünü qazıyanda Həci Zeynalabdin xəbər yollamışdı ki, əgər tikintiyün pula paraya ehtiyacı varsa, xəbər eləsin, nə qədər lazımdısa köməy eliyim. Nəbatxanım da cavab vermişdi ki, pulunu versin qatığa,

çeksün başına. Bir-iki gün sonra başa düşmüşdü ki, qabiliyyətsizdik eliyib, adam göndərib üzr istəmişdi, Həcini çağırmışdı ki, gəlib özülə ilk daşı o qoysun. Həci də gəlmişdi.

Mirsəftər bircə anlıq gözlərini öz qaldığı otağın ağ rənglənmiş qapısına dikir, elə bil bu ağ lövhədə Tağıyevin sifətini canlandırmağa çalışır. Sonra da sanki ixtiyarsız mızıldanır:

-Neftin qüdrətinə bax. Adi bir bənnanı milyon eliyəsən.

Babam yeyilib qurtarmış qarpızın qabıqlarını sininin içinə yığıb içindəki tumları ayırmağa başlayır.

-Kətdekilər didilər ki, bu qarpuzun tumlarını tullamıyın, gələn il lazım olacey. – Sonra söhbəti yenə də Tağıyevin üstünə gətirir. - Həcini nöyüt milyaner eləmiyib, Allah onu bir günün içində qaldırıb dağın başına bir günün içində də saldı quyunun dibinə.

Mirsəftər təəccüblənir:

-Məgər Tağıyevin neft quyuları olmayıb?

-Atam qərdeşim, beyəm nöyütdi torpaq havayıydı ki, hər yolan keçən bənnə alıb quyu qazdıreydi? Bir parça elə torpaq almağçün bir ətey pul lazım idi. Həciyə də o pulu allah göydən yetirdi.

-Necə yəni göydən?

-O vaxt, hələ Həcinin bənnə olan vaxtlarında, bir nəfər gəlib diyir ki, ağam səni görmək istiyir. Evin içində balaca bir divarı tikəceysən, yaxşı da pul vericeylər, ancaq tapşırıb ki, sənin gözdərimi bağliyaq, hara getdiyivi bilmiyəsən. həci də razılaşıır.

-Bəs qorxmurdu?- Mirsəftər təəccüblənir.

-Nədən qorxaceydi? Bənnə adam idi də. Döyüb malakeşini əlindən almayacaqdılar ki. Müxtəsəri, onu bir mülkə gətirillər, ancaq içəri otaqlara salannan sonra gözdərimni açılar. Görür ki, əntiqə bahalı bir evdü, kresloda da haldan düşmüş qoca bir dənə kişi oturub, özü də müsürmana oxşamır. Kişi onu getirənnəri həyətə çıxardıb Həciyə diyir ki, sənin haqqında çox eşitmişəm, diyillər usta bənnasan. Sənə bir işim düşüb. Mən möhkəm xəsteyəm, beş-altı günə o yannıq olaceyəm, özüm hiss eləmişəm. Ancaq bir dərdim var, övladdarım biferdü, bir oğlum piyaniskədü, o birisi də qumarbaz. Bilirəm ki, mən başımı yerə qoyan kimi yığdığım bütün qır-qızılı, malü-mülki satıb başına daş salaceylər. Onunçün istiyirəm ki, bir sandıq qızılı səniyənin bir yerdə bu evin pilləkannarının altında gizdədeg. Həci bir söz dimir, hər şeyi tədarük görüllər, sonra kişi evinin içindən həyətə düşən balaca pilləkannarın yanına gətirir Həcini, o da pillələrin birini çıxardıb bir sandıq qızılı onun altına yerləşdirir, pilləkanın daşını təzədən yerinə qoyur, dörvəsini də əhəngliyr. Kişi diyir ki, əgər fərasətdəri olsa, baxıb görəceylər ki, pilləkanın bu daşı o birilərdən hündürdədi. Biləceylər ki, burda nəşə var, onda qoy halal xoşdarı olsun. Yox ağllarına gəlməsə qoy qalıb, kimə qismət olursa olsun.

Axşam düşəndə işini görüb qurtarannan sonra Həci gözünə döndüyüm də eləmə tənbellik, ayaqabısını batırır əhəngə. Sonra nökörlər gəllilər, Həcinin pulunu artıqlamasıynan verib təzədən gözdərimni bağliyılar, faytona mindirib gətirillər şəhərin içinə, orda gözdərimni açıb düşürdüllər aşığı. Həci də elə geceynən təxmin elədiyi məhəllələrdə gəzib baxır ki, hansı mülkün qabağında əhəng ləpirləri var. Axırı səhərə yaxın həmənin mülki tapır, rahat çıxıb gəlir evinə. Sonra da o məhəllədəki ev dəllallarına xəbər eliyir ki, o mülk satılsa birinci mənə diyün. Qoca kişi düz diyirmiş, həmənin vəqiədən iki həftə sora xəbər gəlir ki, gədələr evi satıllar. Həci dəllalnan bir yerdə müştəri kimi gedib o mülkə baxır, həmin pilləkannarı da görəndə fikir vərir ki, ora əl vuran olmuyub. Arxayınnaşıır, gedib kimnənsə faizə pul götürüb tez həmin evi alır, pilləkanın altındakı qızılları çıxardır, sonra neftli torpaq alır, buruq qazıyır, quyuları fantan vurur, dönüb olar neftxuda. – Babam danışa danışa öz həyətımızdəki daş pilləkannarı nəzərdən keçirir, elə bil onların da altında qızıl olub olmamağını fikirləşir. Nəhayət sözünə davam edir. – Didiyim odu ki, Həciyə allah-təala özü o qədər varidatı vərmişdi, onunçün də Həci simicdiy eləməzdi, camaatçün əlindən gələn eliyərdi, bilirdi ki, bir gün gələn bir gün də gedəcey. Elə də olur. Taza hökumət qurulan kimi Həcinin neyi var, alıllar əlindən, bir dənə Mərdəkandakı həmin bağı vərillər ona.

Elə orda da rəhmətə gedir. Rəhmətdiyn dəfnində bilirsən nə qədər adam vardı? Heç İstalin öləndə o qədər məxluq tökülməmişdi küçələrə. Elə bil şəhəri qarışqa basmışdı...

... Söhbətin bu yerində həyat qapısına elə bil möhkəm bir təpik dəyir və geri çönən Mirsəftərlə babam qapının çərçivəsinə söykənən əmimi görürlər. Onun görkəmindən bilinir ki, ayaq üstə güclə dayanır, gözlərinin gilələri də elə bil ayrı-ayrı istiqamətlərə baxır. Lakin bu halsızlıq hamının adət etdiyi kimi sərxoşluğun, yaxud o zəhrimara qalmış anaşanın təsirinə oxşamırdı. Çünki əminin sifətində sərxoş olduğu vaxtlarda parıldayan həmin spesefik təbəssümdən əsər əlamət yox idi. Elə bil nəsə qeyri-adi bir hadisə baş vermişdi.

Bunu ilk olaraq babam hiss edir. Qəfildən ayağa qalxıb oturduğu stulu kənara itələyir, ancaq hələ əmimə tərəf getməyə cürət etmir və yalnız boğuq səslə:

– Nə olub ki? - deyə soruşur.

Əmim düymələri yarıyacan açıq köynəyinin yaxasını dartışdıraraq quyu dibindən gələn qərribə bir səslə cavab verir:

-Cəbrayılın kiçik qızı nöyüt töküb özünü yandırıb. – Sonra özü özüylə danışmış kimi əlavə edir.

- Bu da üç. Allah ikisindən saxladı, üçüncüdən saxlamaq istəmədi...

Bir

Ümid qeyb oldu, ruhumda qaranquşlar ölən gündən,
Mən eşqimdən qaçaq düşdüm sən insafa gələn gündən.

Daha hifz eyləyən yoxdur bələdan ruhumu, yəqin,
Mələklər də küsüb məndən səni tanrım bilən gündən.

Uçub getsəm də yanından, elə bilmə ki, tənhasan,
Başın üstündəyəm hər gün, səmaya yüksələn gündən.

Saralan çöhrəmin irəngi mənimçün yadigar qalmış,
Payız yarpaqlarıyla sən gözüm yaşın silən gündən.

Cəhənnəm quşları açmış mənə öz odlu ağuşun,
Səni tapmaq yəqin ikən gümana çevrilən gündən.

Yuxum üz döndərib məndən, gözüm bağlanmayıb bir dəm,
O məsum çöhrəvin əksi gözümdə dincələn gündən.

Atıbdır Fəhmini hiddətlə dərdin qoynuna tanrım,
Sevinclə dərd arasında bu dünyanı bölən gündən.

İki

Güclə vaxt tapmış idim bircə nəfəs gülmək üçün,
Tez bəla gəldi dodaqdan gülüşü silmək üçün.

Sənə dönmək nə səadəttdi, burax əllərimi,

Qoy gedim, itməyə yox-bir də sənə gəlmək üçün.

Bütün ömrüm boyu dil tapmadım öz könlüm ilə,
Can verərdim bu çətinlikdə dili bilmək üçün.

Qələmimdən süzülür duyğularım ağ varğa
Dəftərim icrə beş-on günlüyə dincəlmək üçün.

Cismi at, ruhunu azad elə artıq yükdən,
Bir çinar yarpağı üstə göyə yüksəlmək üçün.

Taleyin fırçasın almış dişinə çərxi-fələk,
Ömrümü rənglərə göy qurşağı tək bölmək üçün.

Mən sürünmək dolu bu ömrü verərdim, Fəhmi,
Bir saatlıq kəpənək tək yaşayıb-ölmək üçün.

Üç

Bu güzgüdəki sənsən, gülmə mələyim gülmə,
Əksin niyə daşlaşdı, bilmə mələyim bilmə.

Biz zirvəsinə eşqin ayrılmaq ilə çatdıq,
Gecdir yanıma artıq gəlmə mələyim gəlmə.

Göz yaşı o günlərdən çöhrəndə qalan izdi,
Gör bir necə acizdi, silmə mələyim silmə.

Son saniyəsi ömrün qopmaqdadı əqrəbdən,
Ölmək də düşüb dəbdən, ölmə mələyim ölmə.

Təkcə sənin olsun qoy, ruhunda onu bəslə
Sən Fəhmini heç kəslə, bölmə mələyim bölmə.

Birinci kitabın sonu